

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: Gróh Gáspár

A szerkesztőbizottság elnöke:

Kodolányi Gyula

Szerkesztőbizottság: Czakó Gábor, Egedy Gergely, Granasztói Péter,
Szekér Nóra, Szmodis Jenő, Tonk Márton

Főszerkesztő-helyettes: Stamler Ábel

Szerkesztő: Fehér István, S. Király Béla

Tördelés: Dombi Viktória

ÚJ FOLYAM XXXII.

2023/3–4. SZÁM

| | | |
|------------------|--|----|
| GRÓH GÁSPÁR | Két Csáth-apokrif | 3 |
| ILLYÉS MÁRIA | Illyés Gyula kiadatlan írásaiból | 7 |
| REINHARD OLT | A hatvannyolcasok Németországa | 14 |
| DOMANICZKY ENDRE | Az amerikai család hatása Mádl Ferenc gondolkodására | 25 |
| S. KIRÁLY BÉLA | Gyergyó vonzásában – <i>Interjú Garda Dezső történésszel, politikussal</i> | 35 |
| PETŐ ZOLTÁN | Univerzális orientáció és modern apokalipszis – <i>Hamvas Béla filozófiai recepciója</i> | 48 |
| KELEMEN ZOLTÁN | Világvégén kurta kocsma – <i>Hamvas Béla Szilveszter című regényéről</i> | 66 |
| SZÁNTÓ F. ISTVÁN | Az olvasói előítéletek feladásáról – <i>Szemelvények a Karnevál befogadástörténetéből</i> | 79 |

1% metafizika

| | | |
|-------------|-----------------|-----|
| HAMVAS BÉLA | Litai (részlet) | 103 |
|-------------|-----------------|-----|

Körkép

| | | |
|-----------------------|---|-----|
| GRÓH GÁSPÁR | Minden reggel első | 105 |
| TÓTH KLÁRA | Hat hét | 110 |
| LUDMANN MIHÁLY | A „dániások” építésze | 113 |
| PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS | Rossz közérzet a „szép új világban” – <i>Az amerikai Dél</i> | 118 |
| BRENNER JÁNOS | „Korszakforduló” – Németországban is? | 124 |
| SZERZŐINK | | 129 |

A fedélen fénykép Hamvas Béláról Tiszapalkonyán, a Tisza-parton. Lapszá-
munk illusztrációit a Hamvas Béla Hagyatékkezelő, Fülöp Péter fotográfus és
Ludmann Mihály jóvoltából közöljük.

GRÓH GÁSPÁR

KÉT CSÁTH-APOKRIF

Hogy egy író utóélete miként alakul, az nemcsak életművétől függ. Ma Csáth Géza közismert, a maga sajátos módján népszerű írónak számít, érettségi tétel is lett belőle. A hatvanas években kevesek titkos favoritja volt, művei jószérével hozzáférhetetlenek, irodalmi ínycsemegeje. A fordulatot, mi sem természetesebb (vagy meglepőbb?), a pesti bölcsészkar készítette elő, értelemszerűen a délvidéki irodalmárok inspirációjának is megvolt ebben a szerepe. Mindenesetre az Egyetemi Színpad a konszolidált kádári világban, a megtúrt alternativitás egyik műhelyeként rendszeresen megmutatott olyan értékeket, amelyek a korlátozott nyilvánosság számára ekként hozzáférhetővé váltak. (Hogy a piaristák kápolnája Csáth lelkületéhez csak az irgalom szellemében illet, az akkoriban senkit nem zavart.) Mindenesetre fontos és úttörő vállalkozás volt a hatvanas évek végén (esetleg a hetvenesek elején) fél százada halott, alaposan elfelejtett író újrafelfedezése – első lépésként a későbbi kihagyhatatlanság felé.

De nem a Csáth-recepció történetéről akarok írni, ahhoz elegendő segítség az Arcanum adatbázisa. Inkább arról, amit az egykori Csáth-bemutató egyik szorgalmazójától, Szörényi Lászlótól tudok. A történet igazolja azt a régi megfigyelést, miszerint minden családnak vannak elfelejtésre ítélt történetei, amit a következő generációnak szeméremből vagy tapintatból nem adnak tovább, de azért valahol, a kevésbé érintett tágabb rokoni vagy baráti körben fennmaradnak.

A *Nyugat* nagy nemzedékével indult Csáth Gézát morfinizmusa a sikeres pályakezdés után meglehetősen gyorsan kivonta szellemi közegéből – a háborús áldozatok sokasága, majd a Délvidék elszakítása el is terelte róla a figyelmet. A Szabadkát Magyarországtól elválasztó előbb ideiglenes, majd végleges határ az információáramlást is akadályozta, még az unokatestvér és jó barát Kosztolányi is csak közvetve és késve kapott hírt a tragédiáról. Emlékező tudósítása 1919 decemberében a *Nyugat*-ban jelent meg. Az írás két részre tagolódik, az első egy – Szabadkáról érkezett levél idézésével – tényszerű összefoglalás. Előbb két felvonásban mondja el a történeteket. Az elsőben az orvos-író, miután végzett feleségével, s ezt követő öngyilkossági kísérlete után előbb Baján kezelik, majd a szabadkai elmeosztályra kerül, ahonnan megszökik, és a második felvonásban, zavaros körülmények közt újabb öngyilkossági kísérletét végig is viszi. Kosztolányi a további, terjedelmesebb részben

Csáth írói életútját és az azt kisiklató morfinizmusát elemzi (ezt olyan empátiával és hozzáértéssel, melyből sejthető, hogy ő is személyes ismeretséget kötött ezzel a szerrel, ami talán több is volt, mint kíváncsiság – de ő nem vált függővé).

A Szabadkáról érkezett, hűvösen tárgyilagos hangú levél (Kosztolányi idézetként közli) egyik hátborzongató közlése így szól: „feleségét július 22-án délután a rendelőszobájában három revolverlövessel agyonlőtte. A szerencsétlen asszonyt a kislánya mellett érte az első lövés, még volt annyi ereje, hogy a szomszédsághoz meneküljön, hol egy óra múlva meghalt.”

A beszámoló közlései egybevágnak az író monográfiájával, Szajbély Mihály adataival. Igaznak kell tartanunk a levélnek nem közvetlenül legszűkebb tárgyára vonatkozó mondatait is. Azt tehát, hogy feleségét Csáth az akkor nagyjából 10 hónapos kislányuk mellett lőtte le. Ő túlságosan aprócska volt még akkor ahhoz, hogy közvetlen emlékei legyenek a történetekről – jobb is volt így. Mindenesetre a történetek iszonyata éppen elegendő ok volt arra, hogy a családban erről ne essék szó. Ami viszont bámulatos, hogy a hallgatás parancsát a környezet is betartotta, Kosztolányi írása pedig a *Nyugat* lapjai közé temetve sokáig nem vált közismertté, hiszen Csáthot magát is elfelejtették.

Így történhetett meg, hogy az újrafelfedezés nemcsak a műveket, hanem ezt a borzongató sorsot és megrendítő befejezését is napvilágra hozta, ötven év távolában elmerült a „nem beszélünk róla” kimondatlan parancsa.

Az Egyetemi Színpad irodalmi szenzációt ígérő bemutatójára, ahogyan illett, meghívták Csáth Géza akkor ugyancsak ötvenedik éve körül járó lányát. Mondani se kell, hogy az előadás hangos sikert aratott, senki sem csodálkozott, hogy a díszvendégnek folytak a könnyei. Annál inkább azon, amikor megtudták, hogy nem apja kései elismerése zaklatta föl. Összeomlással határos megrendültségének borzongatóbb oka volt: „Most kellett megtudnom, hogy az anyut az apu ölte meg!” – mondta a műsort összeállító Szörényi Lászlónak (akinek jóvoltából e megrendítő jelenetről tudomást szerezhettem).

Igen, senki sem lehet eléggé óvatos, ha családi tragédiák érintettjeit, akár akaratlanul, de szembesíti saját, ismertnek gondolt, mégis titokban tartott történetükkel.

Családunkban is él az a mondás, hogy mindenki úgy hal meg, ahogyan élt. Amikor így történik, rábólintunk, amikor nem, akkor nem idézzük. Csáth halála sajnós illetékes életéhez, de haló porainak, végső nyugalmanak története is kísértetiesen illik írói világához.

Hogy tényszerűen mennyire igaz a most következő történet, nem tudom. Nem is vagyok rá kíváncsi. Lehet, hogy semmi sem felel meg a valóságnak belőle, de egy történetnél ez tán nem is igazán fontos. Mindenesetre olyan kerek, ahogy az Csáth Gézához illik, meg ahhoz is, akitől egyetemista korában valaha hallhattam, Mándy Ivánhoz, aki a hetvenes években Debrecenben találkozott olvasóival. Nem valamelyik könyvtárban, nem is az egyetemen, hanem valami, még az akkori kopottas világban is lepusztultnak ható klubféleségben. (Hasonló találkozó zajlott akkoriban Fodor Andrással is, aki főként Bartókról, Sztravinszkijról, Colin Masonról és Lator László költői nagyságáról beszélt, sajnálatosan és méltatlanul még kisebb közönség előtt...)

Csáth – a fentebb idézett est nyomán – már kezdett ismertebbé válni, legalábbis – mondjuk így, a magukat jobbnak tartó – irodalmi, illetőleg filosz körökben. Akkor még Mándy sem számított élő klasszikusnak – ebből is következett, hogy közönsége tán ketten-hárman lehettünk, így a találkozó a legkevesbé sem lett tömegrendezvény, inkább régi időket idéző kávéházi beszélgetés volt ez (kávé és szivarfüst nélkül).

Mándy pályakezdéséről beszélt, a *Magyarok* című, többnyire ugyancsak alig említett, remek folyóiratról (amiről tán ő sem tudta, hiszen aligha volt fontos számára, hogy a háború utáni első irodalmi lap volt), meg az *Újhold*ról, és arról az urbanitásról, amelyben igazán otthon lehetett, Ottlikkal, Nemes Nagy Ágnessel, Lengyel Balázssal. Beszélt arról, hogy később milyen ámulattal figyelték Cs. Szabó László BBC-s sokadvirágzását, és felidézte (a fájdalmas elvesztése miatt alighanem túlértékelt) Örley István alakját, sorstragédiába illő halálát. Ezen a ponton került szóba Csáth Géza rendkívüli sorsa, végzete. És az is, hogy Mándy föl akarta keresni sírját Szabadkán (ahova inkább Kosztolányi miatt látogatott).

Csakhogy a sírt senki sem tudta megmutatni neki. Ő azonban olyanira nem akart ebbe belenyugodni, hogy vendéglátói nyomozni kezdtek – és mindannyiuk meglepetésére sikerrel jártak. Találtak egy szemtanút, aki meg tudta mutatni nekik a nyughelyet, de ragaszkodott hozzá, hogy maga mutassa meg, merre van. A helyszínen derült ki, hogy erre komoly oka volt. Egy ismeretlen nevet láttak a sírkövön, sem az írói névként használt Csáth Géza, sem a Brenner József név nem volt ott: egy, csak ős-szabadkaiak számára ismerős zsidó órás végső nyughelye előtt álltak. Rendkívüli jelenségeknek gyakran nagyon egyszerű a magyarázata. Az órásmester végakaratóban azt kérte, hogy családtagjaihoz közel temessék el, ugyanakkor ennek volt egy akadálya: a parcella megtelt. De találtak megoldást: a Brenner-(Csáth-)sír megváltási ideje már lejárt, így újból eladható lett. „Az éppen jó lesz” – mondta a halni

készülő. És hozzátette: a már ott nyugvó holtat ne exhumálják, a család régi ismerős volt, ő maga is ismerte „azt a Józsi gyereket”, jól meglesz vele az örökkévalóságban is. „Okos gyerek volt, tán túlságosan is, abba halt bele” – tette hozzá.

Így került egy vadidegen (vagy annyira talán mégsem idegen) név Csáth Géza sírjára. Hozzá illően, ez a történet is lehetne az ő novellája. Hiába: az igazi író életműve önmagát írja, akár az író halála után is.

ILLYÉS MÁRIA

ILLYÉS GYULA KIADATLAN ÍRÁSAIBÓL

Apám kezében – ha szabad így fogalmaznom – mindig ott volt a toll. Illetve inkább ceruza: csonknyi ceruzavég és valami papír: kis jegyzetfüzet, négyrét hajtott géppapír-csomagocska, a hátlapjukon már korábban teleírt lapok, nyomtatott meghívók. Mihelyt megállt egy kicsit körötte az élet, és csönd lett, akár még vonaton, vagy autóban is, írni kezdett. És abbahagyta az írást, mihelyt a feladatok ismét körülvették, más dologra szólították.

Az ilyen módon fogalmazott szövegek – éppen mert alkalomszerűen születtek és nem előzetes tematikus céllal – életében *Félbe-szerbe*, vagy *Írói gondok* címmel periodikumokba, halála után pedig a *Naplójegyzetek* köteteibe kerültek bele. Hiszen hasonló, lényegében egymástól látszólag eltérő témájú szövegekből állt össze annak idején, 1938-ban a nagyszerű *Magyarok* című kötet, és összegyűjtött írásainak egy részét magába foglaló *Itt élned kell*-ben (1976) is ott vannak a *Nyugatban* vagy a *Magyar Csillagban* *Naplójegyzet* címmel megjelent, jórészt aktuális eseményekre tett reflexiói. Kényszerű munkakörülményeiből keletkezett munkamódszere általa kedvelt műfaj lett. Ezeket a rövid szövegeket – az ötvenes-hatvanas évektől fogva – anyám gépelte le (amikor ideje lett rá). Apám ekkor a töredékes idejében lejegyzett gondolatait már nem fésülte egyetlen tartalmi mag köré, hanem – csillaggal elválasztva egy-egy összetartozó részt *Félbe-szerbe*, *Írói gondok* vagy *Gyors jegyzetek* címmel tette közzé. Ezt olvashatjuk például 1975. november 10-én a *naplójegyzeteiben*: „Mihelyt Flóra elkészül egy-egy csomó legépelésével, átolvasom. (Hogy kivegyem, amit az *Írói gondokban* vagy a *Gyors Jegyzetekben* közzé lehet tenni.) Ilyenkor – visszapillantva – tudatosul bennem valami abból, hogy éltem. Vagyis ha nem jegyeznék le semmit, semmi nem maradna meg az élet tényéből, mert hisz az emlékezetem romlásával már a múlt heti események kifolynak a fejemből. Holmi regényként olvasom a saját följegyzéseimet, akkor már annyira nem az enyéim.”

De tervezte kötetben is összegyűjteni ezeket. Az 1980. augusztus 25-i bejegyzése szerint: „Műhelyforgács – ilyen könyvcím alatt összegyűjteni az apróbb tanulmányokat, »abbahagyott« verseket, töredékes »írói gondok«-at, egy-két *naplójegyzet*et. Az előszóban az emlékeztető kép: milyen keresett gyűjtős volt nagyapám bognárműhelyében a »szijács« – a gyalu alól papírvékonyan kipöndörödő forgács. De a »szijószerék« alatt fölgyűlő fahasítékok is.”

A tervezett kötet nem jött létre, viszont a hagyatékban sok töredékes próza maradt meg kézirásos formában, amelyeket Bod Kati barátnőm – kedvességéből – „digitalizált”, azazhogy számítógépbe írt be az évek során. Az itt közölt szövegek is ebből az anyagból származnak. Az első, „A katona erejét...” kezdetű, kézirásban és anyám gépiratában is fennmaradt. Az *Írói gondok* címet apám kézirással írta rá.

A másik prózatöredék, a ma oly kísértetiesen aktuális „A háború – az háború...”, eredetileg ahhoz a szövegcsoporthoz tartozhatott, amelynek témájába apám többször is belefogott, de soha nem fejezte be. Nagyobb lélegzetű munka lett volna a magyar civil lakosság és a katonák által a második világháború idején elszennvedett harcokról, illetve az ostromállapotról, majd pedig az utána következő időkről, melyet itt megszabadulásnak és nem felszabadulásnak nevez. Ezt az élményt két kiadatlan versben is megfogalmazta.

Az első – *Az igazság egyetlen útja* – kézirásban maradt fönn és apám egy kis piros kereszttel megjelölte. Azt jelezve vajon, hogy kiadásra alkalmas, vagy éppen az ellenkezőjét, hogy még alakítani szeretne volna? Ma már nem tudjuk eldönteni.

A másik, a *Ki gyászolja...* kezdetű, ceruzairással és gépiratban is fennmaradt, ezért kevesebb az aggályom, hogy szabad-e közrebocsátani. Noha apám nemcsak a gépiratos verseit javította át, újra meg újra, hanem megjelent köteteibe is beírta változtatási szándékát.

A vers és prózai szövegek összeállítását már magam végeztem, a negyvenedik évfordulóra készülve. Éppen ezért szeretnék hangot adni kételyemnek, helyesen tettem-e, mit szólna apám, hogy ilyen módon a nyilvánosság elé tárom befejezetlen alkotásait. De ennek eldöntését az olvasókra bízom.

*

Írói gondok: A háború

A katona erejét a hadsereg tartja erőnlétben. Nem másként, mint a közlekedőedény a maga csöveit. Minden közösség tagjainak biztonsága, jóléte, fejlődése az egész közösség egészségétől, erejétől függ. Pontosan akár a faleveleké a fától. Elképzelhető tehát józan ésszel, hogy közösségek tagjai ugyancsak józan ésszel közösségüknek nem erősödését, hanem gyengülését kívánják? Hogy kettőnél tovább nem tudván számolni egyéni lehetőségükkel a maguk lehetőségét pusztítsák? A józan észnek összeütközését a józan ésszel a logika nem ismeri. A valóság elég gyakran; átmenetileg. Egy-egy közösség benső erejét – egészségét – jelzi az is, mennyi idő kell, amíg végbemegy az öntisztulásnak az ilyen folyamata.

Hogy szellemi életünket milyen csonttörő csapások és pribékcsavarrások érték: láttelezhető a lábadozás el-elakadásával, józan ész által alig indokolható késedelmeivel. Nincs, aki nem tudná már más területre tenni a történelmi ország feldarabolásának s a magyar anyanyelvűek földarabolhatatlanságának kérdését. S szellemi világunk előtt az alap helyzet is mindmáig homályos: mennyi pontosan ezeknek a magyar anyanyelvűeknek a száma? Mintha ez a kérdés azért is volna tisztázatlan, mert irodalmi életünkben például sokáig – sokaknak a legutóbbi időkgig tabuként – érinthetetlen – már-már tisztátalan – kérdésnek tetszett. Szomorú tesztet ajánlok. Vegyük számba, hogy szellemi életünkben kik, mikor, miképp adták tanújelét, hogy szellemi életünknek hány magyar anyanyelvű iránt van erkölcsi kötelezettsége. Olyan kapcsolata, amelyben az egyén és közösség ereje – erősödése – kölcsönhatás. A nyelvészek ezt a közösséget 15-16 millióra becsülik – nekik tán tabut kellett érinteniük, mikor le-leírták. De nem egészítem ki a szomorú tesztet, hogy hány esetben mi magunk mint szépírók megküzdési kényszerültünk a szám közölhetőségéért olyan felelősségérzettel, mely utólag feleslegesnek bizonyult, vagyis önszorgalmúnak, olyképp jellemzően, hogy az már más tünetvizsgálat (és gyógyászat körébe) tartozik.

*

A háborúk iszonyatosan visszavetik a civilizációt; de aztán káprázatosan megnövelik rá az igényt. Hát még a kultúrára a vágyat. A fölégett városokat, a lebombázott ipartelepeket mindig fejlettebben építjük újjá. Ha volnának udvari bohócok, ezt a bölcsességet hirdethetnék a föld urainak: akkor lesz világbéke, amikor a háborúk végén már akkora igény támad a civilizációra, a kultúrára, hogy csak az örült nyúl fegyver után, s ilyen, ha akad is még: lesz a józanoknak annyi szavuk, hogy pusztán szépszóval leinthezzék őket. Az út tehát: fokozatosan nagyobb teret adni a civilizáció- és különösen a kultúrstratégiáinak: a tudomány és a művészet felelőseinek; vagyis a szellemi élet igénynövelőinek. Sajnálatosan hátraszorultak bolygószerte a *res publica* terén.

*

A „*res publica*”, a „köz ügy” mintájára a *homo publicus* fordítása így kínálkozik: köz ember. Közember. Ez persze a közkatonát idézi. Petőfi ezt a szót ajánlotta volna a még oly magas – „mágnásrangú” – politikusoknak nyelvújítási megjelölésre. A közéleti férfi szó mögé akkor még odalopakodott a köztér és az utca fogalma. Bár: utcai férfi, a távoli villanás tán nem ártott volna a szónak.

*

Ki gyászolja a meg nem született dalt?

Ki gyászolja a meg nem született dalt?
 A találkozást, mely azért maradt el
 mert arra a májusi éjszakára
 a randevúzók már földben rohadtak.
 Megölték őket. Ki siratja el
 a víg vasárnap délutánokat
 mikből egy füttyszó sem jött a világra,
 mert éhség volt? És a teljes városok
 csöndjét a titkosrendőrség miatt?
 Barátságok, híd-tervek, eposzok
 váltak mocsokká épp olyan abortusz
 kínjai közt akár a magzatok.
 Esztendő-számra nem jött föl a nap
 mert nem volt megtermékenyítő éj
 attól fogva, hogy a földi időt ezt
 a mienket a Sátán Józsuéja
 igenis megállította a zsarnok.

*

A háború, az – háború

A háború, az – háború.

Főképp, ami itt dúlt 1944–45-ben.

Magyarország négy hűján száz évig nem tudta, mi a háború. Akkor is – 1848–1849-ben – csak néhány megyében, s ott is csak a harcok átmenetében, átrohantában.

S azelőtt megint százharminchév évig – 1711-ig – az országnak nincs élménye háborúról.

Az országnak, mérlegeljük a szót. A határokon kívül folyó háború is hoz iszonyatos vérveszteséget, nyomort, züllést, testi és lelki szenvedést.

De bomba és gránát nem itt robban, a házak nem itt égnek, egész falvak s városok nem itt futnak, a lakosság nem itt pusztul versenyt szinte a katonasággal, gyermekek s nők még soron kívül is nem itt gyötörtetnek.

Minderről csak jel és hír érkezik, sose a valóság bőrtépésével s mily könnyen legendává alakulva.

Hogy 1945 télvége s tavasza miért volt először is *megszabadulás*, ezt csak akkor vagyunk képesek tudatosítani, ha fölidézzük, hogy mit is tudott meg a teljes ország már közvetlen élményből.

Hogy minden háború először is – háború.

Hogy a katona – katona.

Magyarországon százezrek életét fenyegette közvetlenül s naponként – majd óránként – baljóslobban a német hadsereg akcióképessége. Az ezt megtörő szovjet hadsereg kialvatlan, borotvátlan közkatonái ezeknek a fenyítetteknek, köztük nekem is, a dezertőrnek valósággal a kezükbe adták vissza az életüket a kormos, a fagymarta kezükkel.

Ez abban a pillanatban fölfogható volt mintegy testileg is. Közvetlenül tudatosítható élmény.

Hogy az országos tapasztalat árán maga a nemzet mitől szabadul meg s mire szabadul föl, az – hogy szót leljek rá – történelmi tudatot kíván; az nemzedéki élmény.

Az, még a kormos kézből átvett ajándék percében is kellőképp csak levelekben kaphatott formát.

De nem is erről akarok most szót ejteni.

Hanem a katonáról.

Aki nem csak itt a mi országunkban látott háborút.

Akinek – ellentétben velünk – nem csak ez volt a *színtér*.

Hanem először is a saját földje.

Ahol épp úgy – ha nem különben – égtek lakott házak, robbantak söpört udvarokban bombák, futottak falvak, gyötörtettek gyermekek és nők.

Értettem ezt a katonát, s épp ezért féltem tőle.

Bújtam előle, dezertőri szándékkal a hadifogsággal szemben is.

*

Az igazság egyetlen útján

Még az özönvíz utáni puha-lágy
szántóinkra, ahol mezétláb
téptük a gyomot, érkeztek az út felől
vaspatkósan, vassipkásan, vaskocsiból;
másutt épp így hirtelen s ily nehéz
léptekkel a lágy fekhelyek köré sűrültek;
egy-egy férfi, itt is mezétlábasan,
női elé állt, félni is gyanútlanul
de aztán a falhoz szorult,
árokba hemperedett,
semmit, de mindent értve nyomban.

Nálunk is boldogtalanabbak tán, de ők
még egy iramban a rénszarvaszsír-szagú
a rajzos-falú barlangokból
hogy a ragadhatnék kezükben
oly vad volt, mint a kisedé
oly görcsös, mint a vadmadaré
a simogatni való dolgok
a simogatástól fényesülő
holmik és testrészek után is
mert szemükben is ez a görcs
ez a vadmadár-akarat.
Mert nem a nyelven,
a gesztusokon át sem lett kapocs.

Eltakarítottuk aztán a holtakat,
zenétlenül, jeltelenül.
Kimosták lányaink a hajlatokból
végül könnyeik mocsok-nyomatát is.
Lett erőnk pillantást cserélnünk,
majd szavakat is, többet annál, mint amit
állatainak mond az ember.
Magunkhoz vettük az ágyba,
az újra tisztára vasalt cihák között,
feledni-képes karjainkba vettük
az engedékenységgükkel s hevükkel
régivé újult, megbocsátó testeket.
Simaságukban megbocsátás,
engesztelés.

Igen, az idő dolgozik,
függönyt von némely fény elé
mint ablakainkra vonna a pók.
De az öregvő megszokottan takarít.
Ragyogó, világos szobába
lép csak be a vasárnap.

De azt a – hány évszakot is? –
mikről mindmáig nem cserélt
sem szem, se száj ítéletet,
bajosan lehet földbetenni.



Álom (Fülöp Péter fotója)

Mert hisz szegénységünkben is
vendéglátásra gondozgattuk
borainkat és dalainkat.

Bajosan kel hát reggelente itt a nap.
Fáradtan érkeznek ünnepeink.
Sértetlen hallgat a jövődő,

túl messze tőlünk,
hogy megbékítsük ajándékainkkal.

A HATVANNYOLCASOK NÉMETORSZÁGA

Mindössze egy év telt el az úgynevezett „közlekedésilámpa-koalíció” kormányzati ciklusából – Szociáldemokraták (SPD; piros), Szabad Demokraták (FDP; sárga) és a Szövetség 90/Zöldek (G; a politikai szín megegyezik a párt nevével) – amikor a német kormányfő kénytelen volt olyan rendelkezésére álló politikai-jogi eszközhöz nyúlni, amelyet az alaptörvény és a kormány ügyrendje biztosít számára, azaz hogy „hatalmi szóval” éljen és pontot tegyen egy meddő vita végére. Korábban ugyanis sem ő, sem a tárca vezetői, beleértve a mögöttük álló pártokat, nem mutattak kompromisszumkészséget, a kétségtelen anyagi és határidős vészhelyzet ellenére sem, így nem tudtak megegyezni. Olaf Scholz tájékoztatta környezetvédelmi (Svenja Schulze, SPD), gazdasági (Robert Habeck, G) és pénzügyminiszterét (Christian Lindner, FDP), hogy a szövetségi kormány eljárási szabályzata 1. §-ának megfelelően döntött: az utolsó három német atomerőmű mindegyike 2023 április közepéig üzemelhet.

Scholz tehát élt az „irányelv meghatározása” jogkörével, amely a Német Szövetségi Köztársaság kancellárját megilleti: a német kancellár nem „primus inter pares” („első az egyenlők között”), mint például osztrák kollégája, hanem ő dönt a politika irányvonalairól, miniszterei pedig kénytelenek ennek megfelelni, elfogadni és képviselni a döntést, vagy venni a kalapjukat, azaz lemondani hivatalukról. Az, hogy egy kancellár ezzel a lehetőséggel él, inkább kivétel, mert végső soron ez gyengeségének beismerése: itt én állok, és már csak maximális hangerővel tudok segíteni magamon.

Kis kitérő az irányelvi hatáskör használatáról

Helmut Schmidt (SPD; 1974 és 1982 között) az FDP-vel koalícióban lévő kancellár hivatali ideje végén azt mondta: „Soha nem volt szükségem arra, hogy éljek a »hatalmi szóval«. Ellenkezőleg, mindig is kötelességemnek tartottam, hogy nagy erőfeszítéseket tegyek az ésszerű, gyakorlatban is hasznos, mindkét fél számára egyaránt elfogadható kompromisszumok elérése érdekében.” Nem ismert, hogy Schmidt elődei, Willy Brandt (SPÖ; 1969-től 1974-ig az FDP-vel koalícióban kancellár) és Gerhard Schröder (SPD; 1998-tól 2005-ig a Zöldekkel koalícióban kancellár), illetve utódai, Helmut Kohl (CDU; 1982-től 1998-ig az FDP-vel

koalícióban a német újraegyesítés kancellárja) és Angela Merkel (CDU; 2005-től 2021-ig az FDP-vel és az SPD-vel koalícióban kancellár) éltek-e az irányelvek meghatározására vonatkozó hatáskörükkel. Ez nem zárható ki, mivel a folyamatot a kancellária iratai nem dokumentálják. Csak az első szövetségi kancellár, Konrad Adenauer (CDU; kancellár az FDP-vel, DP-vel és egyszer BHE-vel koalícióban, 1957-ben; a CDU-val és a bajor testvérpárttal, a CSU-val abszolút többségben 1949-től 1963-ig) élt egyszer az úgynevezett „hatalmi szó” jogával.

Bal és balközép

Amit Scholz tett, az tehát szinte egyedülálló, és feltehetően kétféleképpen indokolható:

– Vészhelyzet alakult ki az energiaellátó rendszerben Putyin Ukrajna elleni háborújának közvetett és közvetlen válságtüneti és feszültséget generáló hatásai következtében.

– Sokkal nagyobb a súlya a három atomerőmű üzemidejének ideiglenes meghosszabbításával kapcsolatos alapvető konfliktusnak a „jelzőlámpás” koalícióban, különösen a kancellár pártja, az SPD és a (nukleáris kérdésben még inkább sarkos) Zöldek között.

Míg az SPD és a Zöldek – az állam- és társadalommodelljeik öszszeférhetetlensége ellenére – az államba és a társadalomba beavatkozó kollektivisták cselekvési modelleket helyezik előtérbe, addig az FDP idegenkedik mindenfajta intervencionizmustól, és az egyén messzemenő szabadságát tűzte zászlajára. A fent említett koalíciós partnerek a 2021-es parlamenti választást követően a fennkölt ígérettel léptek hivatalba, hogy a szövetségükben jelenlévő mindenféle világnézeti és ideológiai különbség ellenére négy éven keresztül olyan simulékony és kölcsönös kommunikációt előtérbe helyező kormányzati politikát folytatnak majd, amely minden várható zökkenő ellenére társadalmi egyensúlyra és megértésre törekszik. Emellett megegyeztek abban, hogy az országot és annak népét, illetve lakosait – melyet a kormányzati és pártnyilatkozatokban nem neveznek „Németországnak” vagy „német nemzetnek”, hanem „társadalomnak”, „lakosságnak”, „Európának” vagy „EU-nak” (erről még később) – „boldog”, azaz „egészséges, mert klímavédett, gazdaságilag virágzó, társadalmilag biztonságos és kulturálisan inspiráló jövőbe” vezetik. A 2022. február 24-én kirobbanó orosz-ukrán háború azonban hirtelen véget vetett a koalíciós partnerek jól hangzó és szépplgő jogi szócséplésének.

Scholz kancellár közvetlenül a háború kezdete után „korszakváltásról” beszélt és ezzel indokolta a „békeosztaléknak” nevezett drasztikus 100 milliárd eurós különalap létrehozását a kommunizmus összeomlása és a szovjet blokk felbomlása óta bűnösen elhanyagolt német fegyveres erők számára. Scholz felállított egy további – ennek az összegnek a kétszeresét, azaz 200 milliárd eurót kitevő – különalapot az energiaválság sújtotta gazdaság és társadalom támogatására, amely ezért óriási áremelkedésekkel szembesül és elkerülhetetlenül egy új, mértéktelen államadósság felé vezeti az országot. Nem lehet ezek után kérdéses a (párt)politikai erők és szereplői magatartásának, a németországi média intézményeinek, illetve a társadalmi hozzáállásnak és/vagy mentalitásnak a megváltozása. Épp ellenkezőleg, semmi sem változott a jó irányába mutató politikai fejlődésben, amely a háború utáni gazdasági és társadalmi konszolidáció első két évtizedében nagyrészt konzervatív-nemzeti-liberális kormány(ok) alatt szilárdult meg, és amely a bűvös 1968-as év körüli zavargások nyomán végzetes társadalmi-politikai tévelygésbe csúszott, amit alább részletesebben is kifejtünk. Az évek tapasztalatát tekintve nem várható, hogy e tekintetben bármilyen alapvető változás következhet be.

1968 és következményei

Ahhoz, hogy megértsük, mit jelentett az 1968-as cezúra, és mi következett belőle, az okot és az okozatot egy tágabb perspektívában kell megragadni. Kezdjük azokkal a tünetekkel, amelyekből ki lehet mutatni, hogy milyen – ma már részben mérvadó – politikusokkal van dolgunk Németországban (és azon túl). Hagyjuk, hogy saját kijelentéseiken keresztül felfedjék magukat, feltárják gondolkodásukat, és lássuk, hogyan viselkedtek és viselkednek.

Idézzük Robert Habecket (Zöldek; alkancellár, gazdasági és energiaügyi miniszter): „A patriotizmustól, azaz a hazaszeretettől mindig is hányingerem volt. Nem tudtam, hogy mit kezdjek Németországgal, és még mindig nem tudom.” A doktori címmel rendelkező irodalomtudós a 2010-ben megjelent *Hazafiság – baloldali védőbeszéd* című könyvében sem tudott eltávolodni ettől a gondolattól.

Még ennél is megdöbbentőbbek Joseph („Joschka”) Fischer, a Zöldek szimbolikus politikai figurájának, a Gerhard Schröder SPD-kancellár vezette koalíciós kormány egykori külügyminiszterének dokumentált kijelentései: „A német hősöket, a világnak egyszerűen agyon kellene ütnie, mint a veszett kutyákat”. Később, egy 2001-es hivatalos magyar-

országi látogatásakor, a budapesti Német Iskola avatásán – feltehetően hatásvadász szándékkal – 1946-ban Budakeszről elúzótt magyar-német szülei származásával tréfálkozott.

Katrin Göring-Eckardt (kétszer volt pártja parlamenti frakciójának elnöke, kétszer a Bundestag alelnöke, az EKD, azaz a németországi evangélikus egyház tanácsának korábbi tagja) nem kevesebb befolyással bíró zöld politikus, mint az imént említettek. Jellemzőek az ilyen nyilatkozatai: „Országunk meg fog változni, még hozzá drasztikusan. És én már alig várom.” (A Zöldek/Szövetség 90 párt kongresszusa Halléban, 2015-ben.¹) És: „Természetesen az iszlám Németországhoz tartozik, és természetesen a muszlimok is Németországhoz tartoznak. És azt hiszem, ennek fenemód örülhetünk. Nagyon unalmas lenne, ha csak magunkkal kellene foglalkoznunk.” (Interjú az RBB Radio One *Der Kandidatencheck* című műsorában 2017. szeptember 18-án.)

Cem Özdemir, a baden-württembergi török-cserkesz zöld politikus (volt pártelnök, Bundestag- és európai parlamenti képviselő, a Scholz-Habeck-Lindner-kormány mezőgazdasági és élelmezésügyi minisztere) pedig egyszer nyíltan kijelentette: „A németek új generációját most Mustafának, Giovanninak és Alinak hívják”, majd egy másik összefüggésben hozzátette: „A konzervatívok pedig megszokták, hogy a németeket ma már nemcsak Eberhardnak, Detlevnek, Gustavnak, Erdmutednek vagy Waltraudnak hívják, hanem néha Cem Özdemirnek is.”²

Angelika Beer, Jutta Ditzfurth és Claudia Roth (a jelenlegi kormányban kulturális és médiaügyi államtitkár) a Zöld Párt prominens politikusai a radikális baloldaliak 1990. május 12-ei frankfurti tüntetésén az első sorokban meneteltek, ahol a tüntető tömeg a következőket skandálta: „Soha többé Németországot! Nem az NDK anektálására! Nem a német nacionalizmusra!” Ez szöges ellentétben állt az összeomló NDK erőteljes tüntetéseivel, ahol tízezrek skandálták a „Németország az egyesült haza” feliratot.³

Nem csak a zöldek politikusaitól és funkcionáriusaitól ismeretesek az ilyen irritáló kijelentések: „Az emberek végre búcsút mondanak annak az illúzióknak, hogy Németország a németeké”; „Még jó, hogy mi, németek hamarosan kisebbségbe kerülünk”; „Azt akartam, hogy Franciaország az Elbáig érjen, Lengyelország pedig közvetlenül Franciaországgal határos legyen”. A baloldali (liberális) politikai spektrum más pártjainak és csoportjainak képviselőitől is hosszasan idézhetnénk még az efféle nyilatko-

¹ www.youtube.com/watch?v=6wvmJBLHSCA&t=568s

² <https://archive.ph/zm65r>

³ Forrás: Richard Schröder: „Ki uralkodik Keleten?” www.bpb.de/themen/deutschlandarchiv/293406/wer-beherrscht-den-osten (Richard Schröder teológus és SDP/SPD politikus vitaindítója, 2019.07.04.)

zatokat, különösen az ifjúsági szervezeteik tagjaitól. Olykor hasonló megjegyzéseket hallhattunk az SPD, sőt a CDU politikusaitól is. Például 1987. március 14-én a bajor SPD politikus és korábbi szövetségi családügyi minisztere, Renate Schmidt a Bajor Rádióknak így nyilatkozott: „A kérdés, hogy kihálnak-e a németek, számomra a legutolsó helyen szerepel, mert úgy, ahogy itt megfogalmazódik, nekem tökéletesen.”

2010-ben Christian Wulff, a CDU politikus, Alsó-Szászország volt miniszterelnöke, aki rövid ideig még államfő is volt, a német egység 20. évfordulóján tartott beszédében ezt mondta: „A kereszténység kétségtelenül Németországhoz tartozik. A zsidóság kétségkívül Németországhoz tartozik. Ez a mi keresztény-zsidó történelmünk. De az iszlám immáron szintén Németországhoz tartozik.” Ez azonban akkoriban éles kritikát váltott ki a CDU és a CSU politikusai részéről, csakúgy, mint később, amikor Angela Merkel kancellár 2015. január 12-én Ahmet Davutoğlu török miniszterelnökkel tartott sajtótájékoztatóján egy török újságíró kérdésére, miszerint van-e okuk aggodalomra a törököknek és a muszlimoknak Németországban, így felelt: „A magam részéről szeretném elmondani, hogy a mi korábbi szövetségi elnökünk, Christian Wulff azt nyilatkozta: »az iszlám Németországhoz tartozik«. Így van; én is ezen a véleményen vagyok.” Időközben a Bundestagban a CDU-nak kettő, az SPD-nek öt, a Zöldeknek négy és a Baloldalnak két török származású tagja van, ami azt jelenti, hogy az iszlám, amelyről csak a nemzeti-konzervatív Alternatíva Németországért (AfD) vitatja, hogy „Németországhoz tartozik”, már régen bejutott a parlamentbe.

Szakítás a politikai-kulturális hagyományokkal

Mi volt tehát az a bizonyos 1968-as cezúraév, amelyből nemcsak e szöveg szerzője eredezteti a politikai-kulturális törést, amely nagyrészt a (német) nemzet tagadásával, Németország fogalmának kerülésével, olykor már-már eltörlésével és a multikulturalizmushoz való hozzászoktatással függ össze, egészen a multikulturális társadalom abszolutizáló megidézéséig, végül a nemzetállami média és politika leértékelődéséig, és az EU szabályos bálványozásáig? 1968 az „establishment” elleni különböző impulzusok és áramlatok tetőzése, amelyek az amerikai hippis szubkultúra (Youth International Party), a „flower power” és a polgárjogi mozgalom (Free Speech Movement) által közösen kezdeményezett és támogatott, a vietnámi háború elleni tiltakozásokkal felerősített, a nyugatnémet BRD-ben pedig a szülő-gyermek vagy apa-fiú konfliktus által kiélezett, a fiatalokat érintő kérdésekkel kapcsolatos konfliktusokat

jelképezik, hogyan viselkedett az idősebb generáció a náci rezsim és a világháború idején, és hogyan törtek utat maguknak a (többnyire erőszakos) tiltakozásokban a politikai, kulturális és társadalmi viszonyok és az elavultnak vélt társadalmi normák ellen.

Különösen az egyetemi hallgatói közegekben, a túlnyomórészt polgári milióból származó szószólók a „nyugatnémet háború utáni restauráció tompaságát, merevségét és elmaradottságát” okolták, és „forradalmat” propagáltak a „fennálló állapotok leküzdésére”. Rudi Dutschke, az SDS (Sozialistischer Deutscher Studentenbund – Szocialista Német Diákszövetség), amely a folyamatban lévő tevékenységek tekintetében a legbefolyásosabb szervezet volt akkoriban, a következő jelszót adta ki: „A forradalom nem egy rövid felvonás, ahol valami történik, és utána minden másképp van. A forradalom egy hosszú, bonyolult folyamat, amelynek során az embereknek mássá kell válniuk.”

Az „ülősztrájkokkal”, „happeningekkel” és hasonló spontán egyetemi politikai akciókkal kezdődő, és végül Frankfurt am Mainban, Hamburgban, Marburg an der Lahnban, Heidelbergben, Tübingenben és más egyetemi városokban, különösen Nyugat-Berlinben erőszakosságba, zavargásokba és polgárháborúhoz hasonló állapotokba torkolló, propagált forradalmi akcionizmus háttérében már meglévő, elsősorban marxista eredetű elméleti hagyományok átvétele állt. A marxizmust, a pszichoanalízist, az analitikus szociálpszichológiát, a kapitalizmus, az osztály és az imperializmus elméletét fel kellett karolni, meg kellett vizsgálni és vissza kellett hozni az egyetemi és társadalmi-politikai vitába. Ebben a tekintetben a „hatvannyolcasok” tiltakozó mozgalma nem a szegénységből vagy társadalmi hátrányból fakadó lázadás volt, hanem a művelt polgárság vagy a társadalmi-gazdasági szempontból meghatározott középosztály leszármazottainak/tagjainak lázadása, akiket kevésbé saját közvetlen anyagi érdekeik, mint inkább erkölcsi és ideológiai megfontolások vezettek.

Három alapvető filozófiai-elméleti-politikai impulzus támasztotta alá az újonnan nyert meggyőződéseket: antikapitalizmus, antifaszizmus és antiimperializmus. A nyugatnémet kapitalizmuskritika a kizsákmányoláson és társadalmi igazságtalanságon alapuló gazdasági rend ellen irányult, az antifaszizmus a náci múlt feltételezett vagy tényleges fel nem dolgozása ellen, az antiimperialista kritika pedig a harmadik világ országainak az első és második világ országai általi kizsákmányolását és leigázását ítélte el.

Szétforgácsolódás, ideológiai eltévelyedés és a zöld mozgalom kezdetei

A hatvannyolcas mozgalom, amely kezdetben a Szocialista Német Diák-szövetség (SDS) és a Parlamenten kívüli Ellenzék (APO) néven szerveződött, fokozatosan szétforgácsolódott, és végül különböző ortodox marxista csoportokat hozott létre, amelyekből néha még pártok is alakultak:

– A Marxista Diák-szövetség Spartakus (MSB), amely Moszkva és Kelet-Berlin felé tekintett (és általuk társfinanszírozott), és amelynek tagjai főként a SED-hez és a KGST-hez hű Német Kommunista Párthoz (DKP) tartoztak.

– Aztán ott van a két maoista csoportosulás, amelyekből a Nyugat-Németországi Kommunista Szövetség (KBW) és a Németország Kommunista Pártja / Aufbau-Organisation (KPD/AO; hivatalos megalakulása után csak KPD) jött létre, amelynek már semmi köze nem volt a régi, Moszkvához hű, 1956-ban a Szövetségi Alkotmánybíróság által betiltott KPD-hez, amely utódpártjának a DKP tekintette magát. Minden K-csoportot és K-pártot, például az Enver Hodzsa albán szocializmus-moddellje felé orientálódó KPD/ML-t, eltérő orientációjuk ellenére a „proletariátus diktatúrájának” propagálása egyesítette.

– Emellett olyan csoportok is létrejöttek, mint a „Vörös Sejtek”, amelyek „spontán forradalmi akcióknak” hódoltak, és ezért „Spontis”-nak hívták őket.

A frankfurti „Spontik” között volt a már említett Joschka Fischer és a *Pflasterstrand* című folyóirat német-francia szerkesztője, Daniel Cohn-Bendit, a meglehetősen erőszakos „Gruppe Revolutionärer Kampf” tagja. Később mindketten a német Zöldek, Cohn-Bendit pedig a francia Les Verts alapítói közé tartoztak. Míg Cohn-Bendit 1989-ben Frankfurtban az újonnan létrehozott „Multikulturális Ügyek Hivatalának” (amely a „sokszínűségért, integrációért, migrációért és diszkrimináció elleni küzdelemért” felelős) első vezetője lett, amelyet 1997-ig töltött be, majd mandátumot szerzett az Európai Parlamentben (EP), addig Fischer 1985-ben környezetvédelmi miniszter lett Wiesbadenben, ahol Holger Börner SPD-s politikus (az SPD szövetségi vezetésének megbízásából) megalakította az első vörös-zöld koalíciós kormányt. A cikk elején idézett zöld politikusok, akik már régóta „befutottaknak” számítanak, habitusuk, attitűdjük és tevékenységük tekintetében szintén a hatvannyolcasok elképzeléseinek alapulnak.

A korábban különböző ideológiai irányzatokban és pártokban otthonosan mozgó „elvtársak” hűek maradtak eredeti politikai szocializációjukhoz és személyes kapcsolataikhoz, így a sikeres „intézményeken

keresztüli menetelés” során gyorsan újra egymásra találtak. Az egyik legszembetűnőbb példa erre Hans-Gerhart („Joscha”) Schmierer, a KBW korábbi ZK-titkára 1999-ben történt kinevezése a külügyminisztérium stratégiai stábjának munkatársává Joschka Fischer szövetségi külügyminiszter alatt. Schmierer a CDU és az SPD akkori nagykoalíciójában maradt (2007-ig) Fischer utódja, Frank-Walter Steinmeier (SPD) alatt, és az európai politika alapvető kérdéseivel foglalkozó osztályt vezette. E későbbi „politikai pragmatizmusa” és kialakult pozíciója ellenére Schmierer soha nem szakított radikálisan korábbi álláspontjaival, hanem publicistaként még mindig megpróbálja (megpróbálná) azokat újraértelmezni és ezáltal bizonyos folytonosságba rendezni.

Az SDS és az APO szétforgácsolódása ellenére – a K-csoportok kivételével – valamennyi szárnyalakulat mélyen kötődött a Hatvannyolcasok eszméihez. Ezek közé a mellékágak közé tartoznak különösen azok a csoportok, amelyek tevékenységüket egy „civil társadalom” felé irányították, mint például az ökológiai és környezetvédelmi (védelmi) mozgalom, a melegmozgalom, amely a mai napig LMBTQ mozgalommá nőtte ki magát. Aztán jöttek a pacifista csoportok, a honfoglalók, a Szürke Párducok, a polgári kezdeményezések, a nők „hagyományos szerepe” ellen lázadó női csoportok, ami a nőmozgalom megszületéséhez vezetett minden irányzatában és elágazásában, egészen azokig a feministákig, akik a nyelvi struktúrákat romboló gendernyelvészetet akarják ráerőltetni a német nyelvközösségre.

Sikeres menetelés az intézményeken és pártokon keresztül

Hogy mindannyian mennyire komolyan gondolták, azt mutatja az a tény, hogy sikeres volt a propagált „intézményeken keresztüli menetelésük”, ami a mai megfigyelés fényében úgy tűnik, hogy a hatalmat a politikában és a médiában is magukhoz ragadták. A liberális jogállam kevés jelentőséget tulajdonított az akkori nyilatkozatoknak. Úgy vélték, hogy ez is a radikálisok ötlete volt, akik idővel józanul cselekszenek majd. Távolról sem! Bár a hatvannyolcasoknak nem sikerült kommunista rezsimet létrehozniuk Nyugat-Németországban, mégis elindítottak egy olyan folyamatot, amely megrengette egy civilizált állam alapjait, és amelytől Németország ma is szenved.

Jól ismerve a multiplikátorok hatalmas erejét egy demokráciában, beerőszakolták magukat a kommunikációs csatornába. Tanárok lettek (főiskolákon), és az iskolákat és egyetemeket agitációs központokká alakították át. Lelkipásztorok lettek, és – főként a lutheránus szószékről –

Isten Igéje helyett politikai ideológiát hirdettek. Ügyvédekké váltak, és az elkövetőkből (társadalmi és pszichoszociális) áldozatokat csináltak. Újságírók és filmesek lettek, aminek következtében az újságok, magazinok, a rádió és a televízió a tudatos társadalmi változás manipulatív törekvéseinek szerveivé váltak. Éppen társadalmi szempontból voltak rendkívül sikeresek: a családot és a házasságot kifutó modellt degradálták, a házasságon kívüli kapcsolatokat, valamint a szexuális normától való eltéréseket a részleges jogi védelemig tabumentesítették. A teljesítmény, a szorgalom, a haza és a nemzet szeretete kabarék és televíziós műsorok közhelyévé silányult; a multikulturalizmus viszont a progresszív tudatosság védjegyének számít. Aki meg meri említeni a külföldiek általi bűnözést, az tabut sért, és aki a migránsok féktelen beáramlását kritizálja, akik valójában nem politikai vagy háborús menekültek, hanem „szociális turisták” – ahogy őket a CDU elnöke, Friedrich Merz nevezte – majd a megindult politikai- és médiavihar hatására meghátrált és visszatáncolt –, az ilyeneket a mainstream csapatok könyörtelenül a rasszista, reakciós, jobboldali populista, sőt neonáci sarokba szorítják.

Az ARD és a ZDF mint közszolgálati műsorszolgáltatók már régen maguk mögött hagyták a jogilag rögzített semlegességi kötelezettségüket. Az „attitűdújságírás” és a „hamis egyensúly” jelszavak alatt olyan nyíltan vállalják pártoskodásaikat, amennyire az államszerződések kezei csak megengedik. A programok a hatvannyolcasok szellemében a misszionáriusi törekvések játszótérévé silányultak. Merz és Christian Lindner, az FDP vezetője arról beszélt, hogy ellenintézkedéseket kell bevezetni – de mindketten tették ezt a – le kell szögezni – szokásos félszegségükkel. A 2021-es Bundestag-választási kampányban Lindner egy hétpontos tervet kínált arra vonatkozóan, hogy mit kellene változtatni a közszolgálati műsorszolgáltatásban; most, pénzügyminiszterként a jelzőlámpa-koalíció tagja, és azóta sem hallani tőle semmit ebben a témában. Merz egy párton belüli munkacsoportot hozott létre – hűen a politikai mondáshoz: „Ha elakadsz, alakíts munkacsoportot”.

Eközben a *Journalist* című szaklap 2020 novemberében *Mennyire sokszínű az ARD utánpótlása?* címmel megjelent tanulmánya a női és férfi gyökörök politikai beállítottságáról bepillantást engedett a közszolgálati műsorszolgáltatók újságírói valóságába. A felmérés szerint az ARD és a Deutschlandradio ifjúsági újságíróinak több mint 90 százaléka inkább a baloldali pártokra szavazott: 57,1 százalék a Zöldekre, 23,4 százalék a Baloldalra és 11,7 százalék az SPD-re. A megkérdezettek mindössze három százaléka mondta azt, hogy a CDU és a CSU valamelyik uniópártjára szavazna, az FDP-re pedig 1,3 százalék. Gregor Daschmann, a mainzi Johannes Gutenberg Egyetem újságírás-professzora szerint az önkéntesek

piros-piros-zöld iránti nagy vonzalmának egyik lehetséges oka „a hatvannyolcas mozgalom kezdetei” lehetnek. Mert „sok baloldali” azzal a meggyőződéssel helyezkedett el az újságírás területén, hogy „kiáll a változásért a médiában”. Ez az idealista motívum még mindig erősen jelen van az újságírásban. Ezzel szemben a konzervatív emberek általában kevésbé törekszenek a társadalom megváltoztatására.

„Kulturális hegemonia” és „nagy átalakulás”

Nem csak a Zöldek azok, akik a társadalmi-politikai átalakulást szorgalmazzák és következetesen végrehajtják. Fatális, hogy különösen a „polgári pártok”, a CDU, a CSU és az FDP egyre zöldebbé válnak, hogy együtt úszhassanak a médiafolyamban. Ők is a hegemoniával foglalkoznak, egyfajta haladást és üdvösséget ígérő doktrínával, azzal, hogyan kell alakítani a gazdaságot, a társadalmat és a politikát. Az ott megfogalmazott hatvannyolcas eszméket, amelyeket csak az AfD ellenez, úgyszólván naponta hirdetik a médiában és tanítják az oktatási intézményekben. A „Nagy Átalakulás”, amely a klímavédelemre összpontosít és minden központi politikai területet felölel, és amelyet neves kritikusok „a klíma-diktatúra felé való menetelésnek” titulálnak, bekerült a „jelzőlámpa” szövetség koalíciós megállapodásába, és így kormányprogrammá avanzsálódott.

Még Friedrich Merz is, az „anti-Merkel” a CDU élén, amely a „Kohl-lány” alatt szociáldemokrata-sárgászöld színezetet kapott, a nemi sokszínűség zöld-liberális felfogását követi, amely az LMBTQ-képletben nyilvánul meg. És Markus Söder vezetésével a CSU – a „laptopos és bőrnadrágos” párt, amely Franz Josef Strauß és Edmund Stoiber alatt az egészséges, értelmes, tényorientált és hazatudatos konzervativizmus fellegetvára volt – sem tudott jobb helyzetet teremteni, amit jól példáz a müncheni olimpiai stadion engedély nélküli szivárványos zászlós lefedése körüli vita, melynek során Söder szivárványos maszkban jelent meg. Az Európai Parlamentben a CDU és a CSU az Európai Néppárt tagja, és általában a baloldali (liberális), zöld és szociáldemokrata-szocialista pártokkal együtt szavaznak. Ennek fényében meg kell-e lepődnünk azon, hogy Orbán Viktor magyar miniszterelnök a *Budapester Zeitung*nak 2022. október 26-án adott interjújában a német uniópártokat „baloldali pártoknak” nevezte?⁴ Egyáltalán nem!

⁴ www.budapester.hu/politik-interview/wir-ungarn-sind-ein-freiheitsliebendes-volk

Az FDP, amely Adenauer és Kohl idején a CDU/CSU népszerű koalíciós partnere volt, szintén régóta a család elleni támadások élére állt, amelyeket elsősorban a Zöldek támogatnak. A párt azonban a hatvannyolcasok hatására, amely a funkcionáriusai között is megerősödött, „szociálisan progresszív erőnek” adta ki magát, és ezt különösen a Willy Brandt (SPD) és Walter Scheel (FDP), illetve Helmut Schmidt (SPD) és Hans-Dietrich Genscher (FDP) vezette szociálliberális koalíció idején mutatta meg, amely 1969 és 1982 között kormányzott. Most, a legkisebb „jelzőlámpás” koalíciós pártként különösen az igazságügyi miniszter, Marco Buschmann hajtja végre a társadalmat megváltoztató projekteket – minden bizonnyal Christian Lindner pártelnök engedélyével. Például, amikor megteremtik a jogalapot arra, hogy a gyermekek testét és nemét a szexuális mérnökök modellezésére bízzák, hogy a férfiakat és nőket „nem bináris” lényekké alakítsák át. A hatvannyolcasok és az általuk befolyásolt és irányított oktatási rendszerben, valamint az önkormányzatoktól a szövetségi kormányzatig terjedő szintek intézményeiben a „kulturális hegemonia” és a multiplikátorok alatt az élet hagyományos formái nemcsak megkérdőjeleződnek, hanem inkább gyors felbomlásnak indulnak. A nemek megváltoztatását és az apából és anyából álló szülőség törvényes felváltását a „felelősségi közösségekkel” a piros-sárga-zöld kormánykoalíció éppúgy jogi paragrafusokkal teszi lehetővé, mint bizonyos kábítószeresek – kezdve a kannabisszal, a többi követi majd – engedélyezését.

Mindent egybevetve, az imént vázolt fejlődéstől elborzadt szemlélőnek óhatatlanul is eszébe jutnak a költő, Heinrich Heine szavai: „Ha éjjel Németországra gondolok, nem tudok aludni”.

(Fordította Szalay Kristóf)

DOMANICZKY ENDRE

AZ AMERIKÁS CSALÁD HATÁSA MÁDL FERENC GONDOLKODÁSÁRA

Kevésbé ismert, hogy Mádl Ferenc élete során több alkalommal is hosszabb időt töltött az Amerikai Egyesült Államokban. Közelről és jól ismerte az országot, ahol az évtizedek során széleskörű tudományos kapcsolati hálót sikerült létrehoznia. Amerikai helyismerete és kapcsolatai nem csak tudományos pályáján segítettek; erre még később, a rendszerváltozást követő hosszú – két évtizedes – politikai pályafutása során is támaszkodni tudott.¹

Amerika Mádl életében nem csupán egy váratlan kaland, hanem hívószó és alapélmény, hiszen családjának több nemzedékéből számos rokona vándorolt ki az Újvilágba, köztük a két nagyapja is, akik viszont – kivételt erősítő szabályként – visszatértek. Mádl Ferenc tehát egy olyan családban nőtt fel, amelyben az amerikai eszmék és ideálok több nemzedéken át hatottak, sőt jelen voltak a mindennapokban. Ebben a tanulmányban könyvtári és levéltári források, valamint a család tulajdonában lévő iratanyag alapján próbálom meg e behatásokat, illetve az amerikás hagyomány elemeit az ifjú Mádl Ferenc élményanyagában azonosítani.

A családi háttér

Mádl Ferenc 1931-ben született a Veszprém vármegyei Bándon. Bár családja már 1749 óta a településen élt,² de az egymást követő nemzedékek sohasem tartoztak a módosabb gazdák közé. Földjeik még a későbbi köztársasági elnök gyerekkorában is tagosítatlanul feküdtek a határban, s ez művelésüket nehézkessé és költségessé tette. A kicsiny birtokokra pedig általában több gyermek jutott, ami nemcsak a megélhetést, de a családalapítást is megnehezítette, hiszen az atyai döntéstől függött, hogy melyik gyermek, mikor és mennyit kaphatott, ami értelemszerűen tovább élezte a generációs ellentéteket.³

¹ Erre nézve bővebben ld.: Domaniczky Endre: Mádl Ferenc Amerikában (megjelenés alatt a *Jogtörténeti Szemlében*).

² A társadalomban éhség van a békére (In: *Vas Népe* 2000.06.17.5.)

³ Erre utal ifj. Mádl Antal egyik megjegyzése is: [Édesapám – D.E.] „...a Nagyszüleim házából kiülődzőve átúsztta az Óceánt, 3 évig dolgozott Amerikában, s az ott gyűjtött pénzzel hazajött, s megvette a most is meglévő szülői házat...” (ifj. Mádl Antal 89.)

Mádl Ferenc nagyapja, id. Mádl Antal ezt a helyzetet elégelte meg, amikor a 20. század első évtizedében úgy döntött, hogy a Tengerentúlon próbál szerencsét.⁴ Ekkor, a kivándorlás csúcspontja felé közeledve,⁵ már nem kellett fejest ugrania az ismeretlenbe. Előtte ugyanis sokan jártak az Újvilágban Bánd környékéről és valószínűleg a rokonságból is.⁶ Ez azt jelentette, hogy a közösségen belül létezett egyfajta kollektív tudás, hogy a korábban útra kelők közül ki, hol és milyen munkát vállalva járt szerencsével, másrészt vélhetően többen haza is látogattak vagy -költöztek már a korábbi években-évtizedekben, kinti kapcsolati hálójukra és tanácsaikra az útnak indulók biztosan számíthattak.

A kivándorlás Mádl Ferenc családjából mind az apai, mind az anyai ági rokonságot érintette. A későbbi eszmélésére az volt a legnagyobb hatással, hogy mindkét nagyapja éveket töltött az Egyesült Államokban. Apai nagyapja, id. Mádl Antal 1905-ben egy új élet reményében fogott vándorbotot,⁷ és néhány év alatt nincstelen bevándorlóból háztulajdonossá (burdos gazdává) küzdötte fel magát.⁸ Antalt – akinek végül azért kellett szándékai ellenére is hazatérnie, mert a felesége a megbeszéltek ellenére sem volt hajlandó utánamenni⁹ – három testvére is követte,¹⁰ akik végleg ott is maradtak, „túl az Óperencián”.¹¹ Az apai ág települési központja Pennsylvania állam, és azon belül Bethlehem városa lehetett, amely messze földön híres volt kohászati üzemeről, az egészen a 2000-es évek elejéig működő Bethlehem Steelről. Arról nincs adatunk, hogy a családtagok miért itt telepedtek le, hogy volt-e esetleg itteni kap-

⁴ Vö.: ifj. Mádl Antal: *Életemről szóló vallomásaim* (Kézirat. Bánd, [1982 körül], 89., a család tulajdonában, továbbiakban: ifj. Mádl Antal) és Mike Valéria: *Mike (Mádl) János és kora 1905–1981* (Bp., METEM, 2010. 11., továbbiakban: Mike Valéria).

⁵ Az amerikai kivándorlás ezen időszakára ld. részletesen: Puskás Julianna: *Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880–1940* (Bp., Akadémiai, 1982).

⁶ Unokája, Mádl Ferenc már köztársasági elnökként úgy emlékezett, hogy Bándról és környékéről jelentős volt a kivándorlás: „A község[ben], ahonnan én származom, elég jelentős volt a kivándorlás. De a többség nem jött vissza. Az én nagyszüleim visszajöttek. Mindkettő tényleg nagy magyar volt, bár ők még németül beszéltek.” (Oplatka András: Vendégségben Mádl Ferenc köztársasági elnökként. Portréfilm, 2002., továbbiakban: Oplatka András). A kivándorlás-visszavándorlás jogi hátterére ld.: Pálvolgyi Balázs: A magyar kivándorlási politika kezdetei (1881–1903) – Kivándorlási törvények és az amerikai kivándorlás (*Jogtörténeti Szemle* 2010/4. 27–34.).

⁷ Ifj. Mádl Antal szerint 3, Mike Valéria szerint 4 évet töltött az Egyesült Államokban (ifj. Mádl Antal 89. és Mike Valéria 11.).

⁸ Vagyis neki sikerült megvalósítania az amerikai álmot, melyről a kortárs amerikás magyar költő így dalolt: „Bár éltét csak ott kezdte meg / faluk végén: cigánysoron / s bár lelke sirt keservesen / vérbevágó gunyostoron: / csodálatos őserje / megváltotta itt a magyart; / évtizedes küzdés árán / elérte azt, amit akart.” (Kemény György: *Orgonavirágok*, Detroit, State Press, [1941], 87–88.)

⁹ Ezt – Mádl visszaemlékezése szerint – idős korában is gyakran (fel)emlegette. (Interjú Mádl Ferenc volt köztársasági elnökként [hangfelvétel, a család tulajdonában].)

¹⁰ Mike Valéria. Legalább egy testvér, id. Mádl Antal egyik öccse, viszont otthon maradt (ifj. Mádl Antal 1–2.).

¹¹ Kálmán Imre: *Csárdáskirálynő* c. operettjének egyik betétdala.

csolatuk, rokonságuk, amely az átköltözést segítette vagy Antal maga döntött így, miután több helyen is megfordult, hogy itt marad.¹² A döntés mindenesetre több generációra meghatározta a kint maradók életét, akikkel azonban Antal hazatérését követően – talán az I. világháború évei alatt, amelynek nagy részét Mádl-nagypapa az orosz, illetve a balkáni fronton töltötte – megszakadt a kapcsolat. Fél évszázaddal később, amikor Antal akkor már New Yorkban élő középső fia véletlenül rájuk bukkant,¹³ még mindig ezen a környéken éltek, és számos családtag – Mádl Ferenc másodunokatestvérei – ott is van eltemetve.¹⁴

Mádl Ferenc anyai nagyapjának, Lohn Józsefnek az amerikai kalandjáról a fentieknél jóval kevesebbet tudunk. Nagyjából az 1910-es évek elején költözött ki, és az I. világháború után tért csak haza. Mádl-nagypapához hasonlóan ő is gyári munkás volt, de arról, hogy pontosan hol élt és dolgozott, nincs adatunk. Lohn-nagypapa rokonságából szintén többen költöztek Amerikába, de ezek a családtagok nem Bánadról, hanem a környező falvakból, így Vöröstóról vagy Barnagról vándorolhattak ki. Neveikről, életükről semmi konkrétumot nem tudunk.

Mindkét család történetében közös, hogy az amerikai álom nem egy, hanem két generációt érintett meg. Lohn-nagypapa egyik lánya, Borbála az I. világháborút követően Kanadában telepedett le, idősebb korában pedig Floridában töltötte a nyarakat.¹⁵ Bár Mádl Ferencsel annak 1967-es amerikai látogatásakor személyesen nem találkozott,¹⁶ a családi levélváltásokból tudható, hogy követte és számon tartotta unokaöccse életét. A Mádl-családból pedig – nyilvánvalóan az apai élmények késői reflexiójaként – a németországi emigrációban élő középső testvér (Mike János) egy idő után végül úgy döntött, hogy családjával együtt az Egyesült Államokba költözik. Mike, aki a keleti parton telepedett le, egy szerencsés véletlennek köszönhetően évekkel később rábukkant apja testvéreinek családjaira is, így a Mádl család – vagy annak nagyobb része – több mint fél évszázaddal a kettéválása után egymásra talált. Mike

¹² Az amerikai kapcsolat nélkül érkezők kezdeti bolyongásait saját példáján keresztül olvasmányos stílusban örökíti meg a Mádl-nagyszülők kortársa, Himler Márton (Himler, Martin: *Amerikai lettem*. Bp., Európa, 2021).

¹³ Mike Valéria 173.

¹⁴ Ld. például: www.findagrave.com/memorial/103866994/frank-madl (2022.08.15.).

¹⁵ Mádl Ferenc édesanyjának egyik nővére, Lohn Borbála (1903–1978) kalandos életéről kevés információ áll rendelkezésre. Kanadában Montreal városában élt egészen haláláig, és a Barbara Johanna Meyer, illetve a Barbara Lohn-Meier neveket használta. Miután megözvegyült, 1972-ben házasságot kötött a jugoszláv emigráns Anton Grasicshal. 1977-ben ismét megözvegyült, de továbbra is Barbara Grasicshént élt, egészen 1978.07.22-én bekövetkezett haláláig.

¹⁶ Mádl Ferenc 1967.03.20-i levele Mádl Dalmának (a család tulajdonában). Két évvel később viszont Budapesten meglátogatta őket is (Meier Barbara 1969.08.19-i képeslapja Mádl Ferencnek, a család tulajdonában).

három gyermeke felnőttként is Amerikában maradt, de ők rendszeres kapcsolatot ápolnak a család Európában (Magyar- és Németországban) élő tagjaival.

Végül itt kell megemlíteni, hogy Amerika nemcsak a szűkebb értelemben vett családtagokat „hívogatta”.¹⁷ A II. világháború után itt telepedett le Mádl Ferenc keresztapja, Drexler Márton is.¹⁸

Az Amerikában szerzett tapasztalat hazai kihatása

Hogy Mádl Ferenc több felmenője is „a kivándorlás országútjára”¹⁹ lépett, nemcsak családi történetként érdemel figyelmet, ugyanis a hazatérők batyujában számos olyan élmény, tapasztalat és tárgy lapult, amely a későbbi generációk gondolkodásmódjára is hatással – nem egy esetben döntő ráhatással – bírt. A leszármazottak egyike, aki ezt a „batyut” a maga teljességében megkapta – majd pedig élethossziglan bontogatta és értelmezte – Mádl Ferenc volt.²⁰

Könyvek

Mindenekelőtt a könyveket kell megemlíteni. Mádl Ferenc többször is beszélt arról, hogy a nagyszülei könyveket hoztak haza Amerikából. Nyilván annyit, amennyi akkoriban egy hazaköltöző csomagjába még belefért, vagyis maximum néhány darabot. Nem tudjuk, hogy mit is értünk pontosan „könyv” alatt, hiszen konkrét címek helyett az interjúkban csak utalásokat találhatunk, a hagyatékban talált írások (kéziratok) alapján pedig angol nyelvű könyvek helyett inkább füzetek (booklet), összefoglaló kiadványok (digest) vagy sorozatok vásárlása tűnik valószínűnek.

¹⁷ Ady Endre: *Ülj törvényt, Werbőczy*.

¹⁸ Drexler Márton (1905–1997) a II. világháború végén költözött családjával Németországba (Hudi József [szerk.]: *Bánd története I.* [Bánd, Bánd Önkormányzata, 2008. 357.]), onnét pedig 1952-ben települt át az Egyesült Államokba, az amerikai állampolgárságot 1956-ban kapta meg. Röviddel a megérkezésüket követően New Jersey államban telepedett le, és haláláig ott is lakott. 1967-ben, amikor Mádl Ferenc Amerikában járt, mind ő, mind Mádl szülei szorgalmazták, hogy a keresztfia látogasson el hozzájuk. Bár Mádl magánlevelezésében ennek nincs nyoma, a találkozó valószínűleg Mádl hazautazása előtt, 1967 tavaszán létre is jött.

¹⁹ 1946-os (dátum nélküli) jelentés az Ausztráliába irányuló magyar kivándorlásról (MNL XIX-j-1-k ADM 1945–1963 [Ausztrália] 5j. csomó), idézi: Domaniczky Endre: *Ausztrália magyar szemmel* (Bp., Fakultás, 2018. 315–316.).

²⁰ Id. Mádl Antal leszármazottai közül az amerikás élmények jelentős hatással bírtak a két idősebb fiára, ifj. Antalra és Jánosra, valamint az ő gyermekeik közül Mádl Ferencre és Mike Valériára.

Arról sincs információnk, hogy melyik nagypapa mit hozott haza, de még ha mindketten vásároltak volna is az Újvilágban könyveket, akkor sem valószínű, hogy tíz kötetnél többel tértek vissza. Biztosan tudjuk, hogy volt köztük Abraham Lincoln életrajzát, Thomas Jefferson beszédeit, valamint az amerikai alkotmányt tartalmazó könyv.²¹ S valamelyiküknél kellett lennie egy Whitman-kötetnek is.²² Vagyis a hazahozott néhány angol nyelvű könyv meglepően változatos témákat ölelt fel, tartalmuk az amerikai történelemhez, államszervezetéhez, illetve az amerikai kultúrához egyaránt kapcsolódott.

Nyelv

Az angol nyelvű könyvek az ifj. Mádl Antal könyvszeretetét öröklő Mádl Ferenc érdeklődését már korán felkeltették. Egy idő után nem elégedett meg nagyszülei történeteivel, a könyveket is el akarta olvasni. Ezek segítségével autodidakta módon kezdett angolul tanulni. Annyira jól haladt, hogy gimnazistaként már magántanítványai is voltak ebből a nyelvből. Az egyetem alatt pedig – hogy nyelvtudását fejlessze – angol nyelvű munkákat olvasott és fordított. A pécsi évekből (1951–1953) egy angol nyelven írt értekezése is fennmaradt.²³ Miután pedig munkába állt, az első, még bírósági fogalmazóként leadott publikációja – egy recenzió – is egy, az amerikai bírói gyakorlatot elemző monográfiáról szolt.²⁴

Az Akadémiára kerülve az addig többnyire passzívan „bírt” nyelvet – mint a II. osztály jogász tagjai külkapcsolataiért felelős ügyintézőnek – napi szinten kellett használnia. Röviddel munkába állását követően sikeres felsőfokú nyelvvizsgát tett angol nyelvből (is).²⁵ Az 1960-as években írt levelei tanúsítják, hogy fogalmazása milyen könnyed és elegáns volt, illetve hogy már ekkor is átlagon felüli szókinccsel rendelkezett. Számára azonban – aki a nyelvet teljesen egyedül, önszorgalomból tanulta, tehát nem volt viszonyítási alapja – csak

²¹ Vö.: Rólunk is szól a mese. Beszélgetés Mádl Ferencsel (*Magyar Nemzet* 2000.06.10.25.). És: A feszültség attól is nő, ha eltúlozzák (*Népszabadság*, 2000.08.12.7.).

²² Kodolányi Gyula: Villanások Mádl Ferenc életéből (*Magyar Szemle* 2011/3-4. 28.).

²³ Mádl későbbi tudományos pályafutása szempontjából nem elhanyagolható tény, hogy a dolgozat tárgya a nyugat-európai gazdasági integráció volt (a kéziratban maradt értekezés hamarosan magyar nyelven is megjelenik *Az ismeretlen Mádl Ferenc* c. kötetben).

²⁴ Mádl Ferenc: A polgári szabadságjogok és a Vinson Court (Pritchett, C. Herman: *Civil Liberties and the Vinson Court*. Chicago, 1954. [Könyvism.] (*Jogtudományi Közlöny* 1956/9. 570–576.).

²⁵ Mádl Ferenc nyelvi képességeit jól mutatja, hogy 1957-ben két egymást követő napon tette le a felsőfokú nyelvvizsgát német és angol nyelvből. (Angol nyelvvizsgájára 1957.06.11-én, német nyelvvizsgájára 1957.06.12-én került sor. A nyelvvizsga-bizonyítványokat ld. a család tulajdonában.)

1967-es amerikai útján vált egyértelművé, hogy milyen magas szinten sikerült azt elsajátítania.²⁶

Ahhoz, hogy Mádl angol nyelvhez való hozzáállásáról pontos képet kapjunk, érdemes megemlíteni, hogy a német és magyar mellett még három nyelvvel foglalkozott mélyebben: a latinnal, amelyet gimnáziumban és egyetemen is tanult; a franciával, amelyet szintén gyerekként, önszorgalomból kezdett elsajátítani; és az oroszsal, amellyel egyetemen és az aspiránsi képzés időszakában foglalkozott. Mádl tehát a magyar mellett öt nyelvet használt élete folyamán, és ezeket a német és latin kivételével részben vagy egészben autodidakta módon sajátította el. Egyértelmű azonban, hogy közülük (a németet leszámítva) legmagasabb szintre és a legrövidebb idő alatt angolból jutott – és ebben a családi örökség, az amerikás nagyapák hatása vitathatatlan.

Identitás

A nagyszülők mintája történetek révén rögzült a gyermekekben. Mádl Ferencben különösen mély nyomot hagyott Lohn-nagypapa egyik elbeszélése, amely arról szólt, hogy az I. világháború idején a magyarokat rendszeresen összegyűjtötték egy focipályán, és a jelenlétükben a magyar (osztrák-magyar) zászlót meg kellett hajtani az Egyesült Államok lobogója előtt.²⁷

A történet egyes elemei – mint az Amerikából hozott könyveknél is láthattuk – nyilvánvalóan sokat változtak az előadások során, egyes elemek hangsúlyosabbak lettek, mások kifakultak vagy kiestek, és azt is figyelembe kell venni, hogy az esemény megtörténte és közlése (nyilvánossá válása) között közel egy évszázad telt el. Ami viszont bizonyos, az a mese célja: a személyes identitás megerősítése, ami az elbeszélőnél, Lohn-nagypapánál, a saját kettős, német-magyar identitását jelentette egy idegen közegben, unokájánál, a kis Ferinél viszont már egyértelműen a magyar identitás megerősödésével járt egy olyan időszakban (1931–1945 között), amikor egyébként a dunántúli német közösség még képes volt saját értékei továbbadására, és a következő nemzedék önképének alakítására. Mádl Ferenc már köztársasági elnökként mesélte el, hogy az ő esetében ez a történet mennyire fontos szerepet kapott a közösséghez való személyes viszonya meghatározásában.²⁸

²⁶ Erre ld. például: Mádl Ferenc 1967.02.21-i és 1967.02.23-i levele Mádl Dalmához (a család tulajdonában) és különösen: Mádl Ferenc 1967.03.29-i levele Mádl Dalmához (a család tulajdonában).

²⁷ A magyar sokféleség Európát is gazdagítja (Szabad Föld 2001.08.17.7.). Ld. még: Interjú Mádl Ferenc volt köztársasági elnökkel (hangfelvétel, a család tulajdonában).

²⁸ Oplatka András

Eszmények

Lohn-nagypapa számos más történetet is elmesélt az unokáinak. Nemcsak saját kinti életéről, hanem magáról az amerikai álomról, az ország történetéről, gazdaságáról és társadalmáról.²⁹ A kis Feri még idős korában is lelkesedéssel emlékezett arra, amit nagyapja Thomas Jeffersonról, a Függetlenségi Nyilatkozatról, a rabszolgák felszabadításáról és a demokráciáról mondott neki.³⁰ Pontosan ezek, a családja számára készített feljegyzések bizonyítják egyrészt a nagyszülők amerikai élményeinek több nemzedéken át ható erejét, másrészt Mádl Ferenc már fiatalon is meglepően szilárd világképének és az angolszász eszmerendszer iránt tanúsított érdeklődésének eredetét.³¹

Míg Lohn-nagypapa élményeinek hatását unokája, Mádl Ferenc emlékein keresztül jól nyomon követhetjük, a szófukar Mádl-nagypapa amerikai tapasztalatainak továbbadása nehezebben feltárható. Am csak addig, amíg rá nem pillantunk arra, ami számára a legfontosabb volt: a földjeire. Id. Mádl Antal, aki sikeresen alkalmazkodott egy teljesen új világhoz, az Óhazába visszatérve is megtalálta a helyét. Elsősorban teret keresett ahhoz, hogy életét saját elképzelése szerint élhesse és terveit megvalósíthassa. A hazahozott tőkét ezért fektette be egy saját ház és földek vásárlásába. Bár birtoka kicsiny volt, azon egészen késő öregségéig a maga ura maradt. Ha nem jön a háború, és nem viszik el katonának, valószínűleg mindegyik gyereket taníttatta volna, így azonban – még így is erőn felül – csak a két kisebbet tudta, a legnagyobbat pedig segítségül maga mellett szándékozott tartani. Ifj. Mádl Antal azonban, ahogyan egykor ő maga is, minél előbb függetlenedni akart,

²⁹ Ahogy a kortárs amerikai költő írta: „Jöttek ide, mentek oda / bánatukkal bús cselédek / kiknek könnyén, / kiknek vérén / csodálatos nemzetté lett / a bábeli kavarodás / nekilendült nagy országa...” (Kemény György: *Orgonavirágok*, Detroit, State Press, [1941], 87.).

³⁰ Mádl Ferenc: *Mozaikok. Megtörtént történetek üzenete* (Tihany – Bp., 2009–2011, kézirat, a család tulajdonában – továbbiakban: *Mozaikok*).

³¹ Az eszmények között volt még egy fogalom, amelyet érdemes külön is megemlíteni: a köztársaság. Mádl a *res publica* iránti elkötelezettségét otthonról hozta magával, annak ellenére, hogy „*egy katolikus dumántúli, ráadásul német eredetű család szükségszerűen aulikus kellene, hogy legyen.*” (Interjú Gróh Gáspárral 2021. Készítette: Domaniczky Endre.) Bár nyíltan sohasem hangoztatta köztársaságpártiságát, abban azonban egyértelműen „*benne volt az Amerikából visszatért nagyapának a monarchiával mint államformával szembeni ellenérzése, meg a család első világháborúról és Ferenc Józsefről alkotott véleményének lenyomata...*” (Interjú Gróh Gáspárral 2021). Mádl Ferenc esetében azonban a köztársaság melletti kiállás „*egy kurucos, intranzigens színezetet is kapott*”, ő ugyanis általánosságban idegenkedett a Habsburg-háztól és a lojalista hagyománytól, miközben tehetsége és egyéni teljesítménye miatt a Habsburg család több tagját is (különösen Habsburg Ottót) tisztelte. Emiatt hasonlóan ambivalensen közelített Mindszentyhez, akinek a magyarságért végzett szolgálatát és a szovjet elnyomás alatt élő közép- és kelet-európai népek érdekében történt kiállását példaeértékűnek és előremutatónak, lojalista szimpátiáit viszont idejétműltnek tartotta (Gróh Gáspár szíves közlése).

és ennek érdekében nagy kockázatokat is bevállalva, a nincstelenségből – legalább pár évre – saját erejéből a középbirtokosok közé emelkedett.

Nem vitás, hogy a folyamatos apa-fiú konfliktus ellenére id. Mádl Antal amerikai élményei, az öntudatos farmerről alkotott képe, a művelt „paraszt-polgár eszménye”³² legidősebb fiában, ifj. Mádl Antalban teljesedtek ki, aki önképzéssel folyamatosan művelte magát, olvasott, írt, beszédeket tartott, s miközben lelkes és megbízható tagja volt a közösségének és az egyházközségnek, mindvégig bérelt birtokának fejlesztésén munkálkodott. A kezdetleges magyar körülmények között feleségére és számos gyerekére támaszkodva valódi családi gazdaságot sikerült létrehoznia.³³ Szentkirályszabadján a Mádl-birtokon (hivatalos nevén a Dalmay-féle tejgazdaságban), ahol 1938 és 1944 között gazdálkodott, kétségtől egy kisebb Amerika öltött testet. Mádl-nagypapa ideáljaiban Mádl Ferenc így közvetve, az apján keresztül részesült, és ezek megvalósításán később politikusként egészen haláláig munkálkodott. Ennek a jelszavai voltak: az életképes vidék, a teljes kárpótlás, amellyel az egykori földbirtokos vállalkozó réteg esélyt kaphatott volna az újrakezdésre, a családi gazdaságok, amelyekre támaszkodva az öntudatos paraszt-polgár a demokrácia valódi támasza lehet.³⁴

Pályaválasztás

A nagyszülők – valószínűsíthetően Lohn-nagypapa – amerikai batyujában azonban még egy ajándék lapult a kis Feri számára: Abraham Lincoln története, amellyel már vélhetően a nagypapa is az erős áthallások miatt azonosult. A szegény sorba született Lincoln, aki önképzéssel szerzett jogi végzettséget, és végül saját tehetségének köszönhetően az amerikai társadalom és közélet csúcsára kerülve az ország elnöke, tragikus halálát követően pedig egyik nemzeti hőse lett, a nincstelen bevándorlók számára az amerikai álom megtestesült, kézzelfogható esszenciája lehetett. Lincolnnak az életútja mellett személyes tulajdonságai is lenyűgözőek: felvilágosult gondolkodása, puritán egyszerűsége, a kor

³² A fogalom jelentéstartalmáról Mádl Ferenc utolsó személyi titkára, Gróh Gáspár számos interjúban részletesen beszélt. (Ld. például: Gróh Gáspár: Mádl Ferenc, a nemzet elnöke, www.youtube.com/watch?v=HdQrA6tKFqc&t=2619s, 2022.11.14.)

³³ [Apám] „gazdálkodott az egész család közreműködésével – mindenkinek dolgozni kellett...” – mondta erről később Mádl Ferenc (Oplatka András). Hasonlóan: Mádl Ferenc 1951.07.03-i önéletrajza: „... édesapám... 1938-ban a Veszprém megyei Szentkirályszabadjára költözött, ahol szintén bérelt földön dolgozott – az egész család munkaerejének felhasználásával.” (Mádl Ferenc egyetemi felvételi kérelméhez mellékelte önéletrajza [ELTE EL 7. AJK p.] Személyi iratgyűjtő 1951–1966. Marsó-Mádl.)

³⁴ Ld. például: Mádl Ferenc: Bevezető előadás (Mészáros László-Szőcs Géza [szerk.]: *A második kecskeméti konferencia. Új államépítés, új irány, új feladatok*, Kecskemét, 2009. 24.).

nagy eszméi – demokrácia és egyenlőség – melletti elkötelezettsége már Lohn-nagypapának is imponálhatott. Ezért mesélhette el többször is csillogó szemű unokájának a gettysburgi beszéd tartalmát és lényegét.³⁵ Amikor a két politikus, Antall és Mádl barátságára gondolunk, és felidézzük, hogy Antallt az édesapja és a korszak legjobb magyar diplomatája, Szent-Iványi Domokos készítette fel a kor legfontosabb szuperhatalmának történetéből (mint ezt Antall korai dolgozata is tükrözi),³⁶ gondoljunk egy pillanatra a kétszobás bándi házikóra és Lohn-nagypapára, aki Lincoln gondolatain keresztül, saját egyszerű szavaival már jóval korábban, életreszólóan megértette unokájával a demokrácia lényegét: „ez a nemzet meg fogja látni, hogy újjászületik a szabadság, és azt is, hogy a néptől, a nép által, a népért való hatalom soha el nem tűnik a föld színéről.”³⁷

Mindezek ismeretében nem meglepő, hogy Mádl Ferenc első hőse és eszményképe Abraham Lincoln lett.³⁸ Valószínűleg már kamaszként elhatározta, hogy ő írja meg az elnök első magyar nyelvű életrajzát. 1951-ben Pécsre kerülve – a jogi pályaválasztásban ugyancsak Lincoln példája motiválta³⁹ – neki is látott az anyaggyűjtésnek. Az általa készített cédulagyűjteményből látható, hogy kiváló könyvtári kutatómunkát végzett, azonban nem érte be ennyivel. Angol nyelvről több Lincoln életével kapcsolatos írást is magyarra fordított, és – további szakirodalom beszerzése érdekében – felvette a kapcsolatot a springfieldi Lincoln Társasággal.⁴⁰ A pécsi évek sűrű eseménytörténete során a kutatásai elakadtak. 1953-ban viszont, miután Budapestre került, újult erővel látott neki az anyaggyűjtésnek. A pesti jogi karon azonban Világhy professzor bűvkörébe kerülve egyre inkább a jogi kutatások töltötték ki a mindennapjait. Elkötelezettségét bizonyítja, hogy a diploma megszerzését követően – mint feleségének írott leveléből kitűnik – újra nekiült a könyv megírásának, azonban az anyagok rendszerezésénél tovább nem

³⁵ Mozaikok.

³⁶ Antall József: Az Amerikai Egyesült Államok a világpolitikában (1948) (*Magyar Szemle* 1993/9. 981–993.), Szent-Iványi Antallra gyakorolt hatására ld. még: Gróh Gáspár: In memoriam Szent-Iványi Domokos (*Magyar Szemle* 2010/9–10. 73–74.) és Kodolányi Gyula: Szent-Iványi Domokos, Antall József és a magyar közép – Metszetek egy szellemi és politikai térből (*Magyar Szemle* 2020/9–10. 40.).

³⁷ A beszéd teljes szövegét ld.: Abraham Lincoln: „Government of the people, by the people, for the people” (In: Montefiore, Simon Sebag: *Speeches that Changed the World* [New York, Metro Books, 2015. 39.]).

³⁸ Erről a vele készült portréfilmben is megemlékezett: „Mindkét nagyszülőm kitántorgott annak idején Amerikába, a század elején, és hát vissza is jöttek. Összeszedtek egy kis anyagi-szellemi többletet... a néhány év alatt, amíg kint voltak. És például a nagyapám elhozta magával Lincoln egyik-másik munkáját. Azáltal szerettem bele Lincolnba, hogy elolvastam ezeket a könyveket.” (Oplatka András)

³⁹ Interjú Mádl Ferenc leköszönő köztársasági elnökkel (*A Köztársasági Elnöki Hivatal Évkönyve* 2005. [Bp., KEH, 2005. 272.]).

⁴⁰ Amely azonban könyvek helyett csupán két kis füzetecskét küldött neki (Marion D. Pratt 1952.10.30-i levele Mádl Ferencnek, a család tulajdonában).

jutott, hiszen hamarosan átkerült az Akadémiára, ahol a kapott feladatok nemcsak a hétköznapiakat, de kezdetben gyakran az éjszakákat és a vasárnapokat is kitöltötték. Mádl végül egykori tanárai – Nizsalovszky Endre, Világhy Miklós és Eörsi Gyula – közelében egyértelműen elkötelezte magát a tudományos pálya mellett. Lincolnnal kapcsolatos terveiről azonban egészen a haláláig nem tett le, amit az is bizonyít, hogy a korábban összegyűjtött anyagokat íróasztalának egyik fiókjában őrizte.

Összegzés

A fentiekben Mádl Ferenc családjának Észak-Amerikához, és azon belül különösen az Amerikai Egyesült Államokhoz fűződő kapcsolatrendszerét vizsgáltam elsősorban annak érdekében, hogy az Újvilágba kivándorló két nagyszülő által hazahozott tapasztalatok és eszmények unokájukra, Mádl Ferencre gyakorolt hatását részleteiben is bemutathassam. Ő erre az amerikai hatásra többször hivatkozott, és munkatársai is tudtak e családi „örökségről”.⁴¹ A tanulmány révén azonban egy, az eddigieknél jóval összetettebb kép is megrajzolható, hiszen az átvizsgált irattanyag egyértelművé teszi, hogy az Újvilágból hazahozott „battyú” tartalma nem csak általában, a „parasztpolgár” ethoszán keresztül hatott rá, hanem a későbbi köztársasági elnök egész eszmerendszerét, nyelvtanulását és pályaválasztását is befolyásolta.

⁴¹ Ld. például: Interjú Gróh Gáspárral 2021.

S. KIRÁLY BÉLA

GYERGYÓ VONZÁSÁBAN

Interjú Garda Dezső történésszel, politikussal

Garda Dezső tanár, szociográfus, történész és politikus. 1995-ben avatták a történelemtudományok doktorává Bukarestben, ahol 1996 és 2008 közötti országgyűlési képviselő az RMDSZ színeiben. Legfontosabb kitüntetései: Székelyföld-díj (2016), Gyergyószentmiklós díszpolgára (2018), a Magyar Érdemrend Lovagkeresztje (2019). Ez utóbbit a gyergyói magyarság megmaradása, múltjának feltárása érdekében végzett magas színvonalú munkájáért, és a tudomány népszerűsítő tevékenységéért kapta.

– Eddig 29 könyvet írt, hat kötetet szerkesztett, és 140 körüli a könyvekben, szakfolyóiratokban megjelent tanulmányainak a száma. Erdély, Székelyföld, különösen Gyergyószék történelmének alapos elsajátításához az Ön munkásságának ismerete megkerülhetetlen. Nemcsak történészként, de politikusként és pedagógusként is szilárdan kötődik városához, a székelységhez. Pedig Kolozsváron született.

– Székely vagyok, de nem gyergyói. A Garda család ősei őriztek egy armálist, amelyben a család egyik, marosszéki tagját egyetlen nemesse emelte I. Rákóczi György fejedelem. A 19. század elején Garda Márton tekei papként fontos szerepet játszott a helyi templom újjáépítésében. Dédnagyapám, Garda József 15-16 éves korában végigharcolta az 1848–1849-es szabadságharcot, de ifjú korára való tekintettel csak őrmesteri rangot kapott. A szabadságharc után a marosvásárhelyi kollégiumban fejezte be tanulmányait. 1853-ban elfogták, mint a Török-féle megmozdulás tagját, de semmit sem tudtak rábizonyítani, ezért egy hónap múlva szabadon engedték. 1855-ben a kolozsvári teológiai intézetbe ment, ahol tanulmányai végeztével papi szigorlatot tett, majd 1857 elején osztálytanító lett. A következő két évben a marburgi és a bázeli egyetemen folytatta tanulmányait. 1859 után a nagyenyedi főiskolán segédtanár, 1862-től 1895-ig teológiai professzorként keresztény erkölcs- és gyakorlati teológiát tanított. 1873 és 1878 között a nagyenyedi kollégium rektorprofesszora volt.

– A legutóbbi, 2022-ben megjelent könyve, amelynek címe A nagyenyedi Bethlen Kollégium története a 19. század végéig. Garda József élete és munkássága még nem járt a kezemben, de így már értem a címvoálasztást és vélelmezem a tartalmát is.

– Azzal folytatnám, hogy nagyapám – Garda Kálmán – 1905-től 1918 végéig Alsó-Fehér vármegye főügyésze volt, illetve 1908 és 1933 között a Bethlen Gábor Kollégium gondnoka, majd főgondnoka. 1923–1933 között már az Országos Magyar Párt Alsó-Fehér vármegyei szervezőténék meghatározó embere, 1920-tól a romániai Hangya Szövetkezetek nagyenyedi központjának igazgatósági tagja és alelnöke lett. 1931-től 1933-ban bekövetkezett haláláig a Hangya Szövetkezetek igazgatósági elnöke. Édesapámat – ifjabb Garda Kálmánt – kétszer börtönözték be kommunistaellenes magatartásáért. Születésem előtt szüleim Nagyenyeden laktak, de szülni édesanyámat a kolozsvári Stanca kórházba vitték, ahol 1948. augusztus 26-án életet adott nekem. Születésem után visszavitték Nagyenyedre. Tehát a kincses városban jöttem világra, de sok közöm akkor még nem volt hozzá.

– *Nehéz lehetett az élet a kiteljesedő kommunizmus időszakában, ráadásul egy olyan régióban, amely nem került vissza korábban a „kis magyar világhoz”...*

– 1951 után édesapámat Tövisre vitték kényszerlakhelyre a kommunistaellenes magatartása miatt. Nagyanyám halála után, 1952-ben miniket is utána küldtek. Egy idő után azonban édesanyám kénytelen volt Kolozsvárra menekülni, ahová engem is magával vitt. Mosodában dolgozott, szinte éhbérért. Eltartani nem nagyon tudott, ezért jobb módú nővéréhez küldött Budapestre, aki rövid időre vállalta a nevelésem. Igen ám, de közben kitört az 1956-os forradalom, és nagynéném lakásának nagy részét a Tömő utca második emeletén kilőtték. Kénytelenek voltunk a pincébe húzódni, de az áldozatok növekedésével a pincében meghúzódó személyek kijelentették, hogy a román gyermeknek nincs mit keresnie az óvóhelyen. Elszívtam előlük a levegőt. Nagynéném kénytelen volt bérbe venni egy földszinti szobát a Tömő utcai szét nem lőtt épületrészben. 1957-ben édesanyám persze mindent elkövetett, hogy hazavigyen Erdélybe. Sikerült ugyanis munkájával részlegesen elfogadható életkörülményeket létrehozni. Szóval, már nem éhezünk. Így lettem aztán kilenc éves koromtól teljes mértékben kolozsvári. Édesanyám minden emléket ki akart törölni belőlem, ami Nagyenyedhez, illetve a Garda családhoz köthetett. Csak nagyon későn ismerhettem meg őseim történetét. (Édesapám 1951 és 1963 között hol a tövisi kényszerlakhelyén, hol a börtönben tartózkodott. 1963-ban a szekuritáté autója elütötte, ami halálához vezetett. Négy éves koromtól nem láttam őt többé.)

– *Történésszé válásához melyik egyetemi tanárától kapta a legtöbb impulzust?*

– A magyarság története iránti elkötelezettség 1956-ban alakult ki bennem, amikor gyerekszemmel láttam a szovjet tankokat és katonákat Budapesten, és tapasztaltam környezetem elkeseredését a nyugati segít-

ség elmaradása miatt. Ezekhez társult nagynéném férjének a magyarázata Trianonról és a világháború végi szovjet pusztításokról.

A kolozsvári egyetemen Imreh István professzor szeretettette meg velem az erdélyi magyarság történetét, és ő figyelmeztetett a székelyek törtérijával kapcsolatos ismeretek elsajátításának szükségességére. Tanári kinevezésem után többször is a tanácsát kérhettem a kutatásaimhoz. Irányított, javasolt, és szakmailag ellenőrizte az írásaim. Neki köszönhetem első nagyobb tanulmányom megjelenését. Levelet kaptam Dávid Gyulától, melyben a Kriterion Könyvkiadó kolozsvári szerkesztőségének vezetője tanulmány megírására kért fel. Mivel tehetséges történésznek nevezett, azt hittem, hogy a felkérés gyergyóremetei tanárkollegáim ugratása akar lenni. Kolozsvárra utazásaim idején többször fontolgattam, hogy bemegyek a könyvkiadóba, de mindig visszafordultam, félvén, hogy nevetségessé tenném magam a levéllel. Ötödik alkalommal aztán erőt vettem és megkérdeztem Dávid Gyulát, akitől megtudtam, hogy a levelet ő írta. Erre rákérdeztem: „Honnan tudja, hogy tehetséges vagyok?” „Hát – jött a válasz – Imreh István professzortól.” Így jelent meg *A gyergyóremetei erdőmunkások élete tegnap és ma* című tanulmányom a *Változó Valóság* című tanulmánykötetben, 1978-ban.

– *Az egyetem elvégzése után Gyergyóremetére helyezték. Nem ragaszkodott a kincses szülővárosához? Hiszen ott volt az otthona, a szülei lakása?*

– Nem az iskolával voltam elégedetlen, hanem azzal, hogy nem kuthattam, ugyanis kutatóintézetben szerettem volna dolgozni. Nyolcszor adtam be a felmondásom, de nem engedtek el Kolozsvárra. Romániában volt egy törvény, miszerint a tanár három évig nem hagyhatta el a munkahelyet, ahova kihelyezték. Pedagógus végül azért lettem, mert megszerettem a tanulóimat és szerettem tanítani a történelmet. A tanórákon kívül is foglalkoztam diákjaimmal. A köri munka mellett iskolai évkönyvet szerkesztettem, melyben a tanulók írásai is megjelentek. Az általam szerkesztett *Remetei Híradónak* négy száma jelent meg. Az ötödik is kész volt, de közben Gyergyószentmiklóson folytattam tanári tevékenységem, és a kollegáim elhanyagolták. Minden esztendőben tanulmányi kirándulásokat szerveztem Kolozsvárra, melyekben 55-60 diák vett részt. Tanítványaimat a kirándulások 7-8 napja alatt elvittem a város jeles íróihoz, költőihez, képzőművészeihez, és főleg színházba.

– *Olvastam a kolozsvári Művelődés című közművelődési havilapban, 2019-ben közzétett háromrészes, alaposan dokumentált írását A megfigyelt történelemkör címmel, amelyben elmesélte a Salamon Ernő Gimnázium 1979-től 1989-ig működő történelemkörének eredményeit, de működésének viszontagságait is. Összefoglalná nekünk a történeteket?*

– Az 1978–79-es tanévtől oktattam az impozáns Salamon Ernő Gimnáziumban. Itt is kötelességemnek tartottam a magyar múlt reális oktatását, főleg a szülőföld megismerését. Azért hoztam létre a történelemkört, mert a korabeli oktatási programok nem tették lehetővé a magyar történelem széles körű és részletes tanítását. Az is célom volt, hogy a diákokkal megszerettessem a históriát mint olyant. Mindezt úgy valósíthattam meg, hogy beavattam őket a kutatómunka titkaiba. Minden évben elvittem a diákjaimat a csíkszeredai levéltárba, ahol megismerkedhettek azokkal az okiratokkal, oklevelekkel, amelyek alapján a történészek a munkáikat elkészítik. Mondanom sem kell, hogy a kör az önkéntesség elve alapján működött.

Most csak az első évből sorolok fel jellemző adatokat, hogy érzékeltessem a tanulók által befektetett lelkes munkát, és annak sajtóvisszhangját. Az indulás után már 1979 januárjában megtartottuk az első tudományos ülészakot, és olyan felolvasások következtek, amelyről a *Hargita* című megyei napilap is beszámolt. Néhány dolgozatcím a teljesség igénye nélkül: *A gyergyói társadalomszerkesztet kialakulása a 14–15. században; Tatárbetörések Hargita megyében; Gyergyó politikai története a 17–18. században; A véres farsang; 1848–1849 Gyergyóban; A magántulajdon megerősödése Gyergyóban; A szárhegyi Lázár-kastély története; Az 1925-ös gyergyói sztrájk; Gyergyói faluhatárok.*

Még az év áprilisában, a tavaszi szünetben Kolozsvárra vittem a kör tagjait, ahol a *Korunk* szerkesztőségi délelőttök vendégei voltunk. Tudni kell, hogy az 1989-es változások előtt a *Korunk*-délelőttök képezték a magyarság tudományos-kulturális megnyilvánulásainak legmagasabb fórumát. A tanulóim felolvasásait a kolozsvári magyar sajtó is méltatta. Utána napokig látogattuk a város művelődési intézményeit, találkoztak történészekkel, írókkal, művészekkel, és egy színházi estére is jutott idő. A kolozsvári látogatást szinte minden évben megismételtem a kör későbbi tagjaival is.

Talán mondanom sem kell, hogy a történelemkör tevékenységére felfigyelt a korabeli politikai rendőrség, és mindent elkövetett a lejáratására, a tanulók kutatásainak a leértékelésére. Ez kiderült a Szekuritáté Irattárát Vizsgáló Országos Tanács levéltárának átvizsgálásából, amelyet az 1989-es változások után áttanulmányoztam. Egyébként erről részletesen beszámoltam *A megfigyelt történelemkör. A gyergyószentmiklósi Salamon Ernő középiskola történelemköre a romániai magyar sajtóban* (Státus, Csíkszereda, 2009) című könyvemben is.

– Ön Becsek Garda Dezső, B. Garda Dezső néven is publikált. Képviselősege idején a román sajtó kifejezetten a Becsek vezetéknévét használta. Van ennek jelentősége?

– Édesapám 1963-ban elhunyt, és édesanyám másodszor is férjhez ment. Becsek Imrének, a második férjnek – bár nagyon szerette volna – nem lett gyermeke. Mindig kérte tőlem, hogy vegyem fel a nevét, amit én megtagadtam. Halála előtt ő és édesanyám is könnyörgött a Becsek név felvételéért. Nem szívesen használom a nevet, ezért inkább a „B.” rövidítéshez ragaszkodom. Hivatalos nevem azonban Becsek-Garda Dezső-Kálmán. Ezért használta ezt a névváltozatot a romániai Parlament és a román nyelvű sajtó.

– *Milyen fordulatot hozott a magán és a szakmai életében a '89-es változás? 1996-ban választották meg parlamenti képviselőnek, és addig két könyve jelent meg: Gyergyó a történelmi idő vonzásában (1992), illetve a Székely hadszervezet és faluközösség (1994).*

– Az 1989-es évi változás Kolozsváron talált, ahol december 21-én Pillich Lászlóval együtt vettem részt a kolozsvári eseményeken. Másnap igyekeztem haza Gyergyószentmiklóstra, de az utazás Székelykocsárdon keresztül szinte egy napot vett igénybe. Hazaérkezésem után felvettem a kapcsolatot Demény Lajos történésszel, aki jelezte, hogy társaival a magyarság érdekvédelmi szövetségének szervezetét akarják létrehozni. 1989. december 25-én 105 személy jelenlétében, kezdeményezésemmel és irányítással létrehoztuk a gyergyószentmiklósi RMDSZ-t, melynek ideiglenes elnökévé választottak. Végleges elnöknek 1990. február 28-án választottak meg 280 küldött titkos szavazatával. Május elején küldöttgyűlést szerveztünk Gyergyószék képviselőjének a kiválasztására. A titkos szavazás eredményeként 24 szavazattal engem választottak.

– *Ennek ellenére tudomásom szerint 1990–1992 között Gyergyószéket Borsos Géza képviselte a Parlamentben. Ez mivel magyarázható?*

– 1990 első hónapjaiban helységenként többen felvállaltuk az önálló magyar iskolákért való harcot, a Tanügyminisztériumban Pálfalvi Attila tevékenykedett, aki államtitkári tisztséget töltött be. Elpanaszoltam neki, hogy Gyergyószentmiklóson milyen nehéz küzdelmet kell folytatnom az önálló magyar középiskola létrehozásáért. Hasonló panaszsal fordultak hozzá más helységek magyar érzelmű tanárai is. „Ti harcoljatok iskoláitok magyarságáért városaitokban – mondta –, én pedig Bukarestben teljesítem ilyen irányú kötelességemet.” Ígéretét tett is követte. A nyolcvanas években Erdélybe, és főleg Székelyföldre helyezett román anyanyelvű tanárokat visszahelyezte szülőföldjükre, a hegyen túlra, míg a magyar anyanyelvűeket visszahozta a magyarság által lakott térségekbe. Ezt a tettét forradalmi megvalósításnak, vagyis az oktatás románosítása részleges megszüntetésének tekintettem. Csakhogy a kolozsvári RMDSZ-sek másképp gondolkoztak, és nem bejutó szenátori helyre tették parlamenti listájukon. Én ezt elfogadhatatlannak tartot-

tam, és felvettem a kapcsolatot Domokos Géza elnökkel. Ő is egyetértett velem. Erre mondtam neki, hogy átadom a bejutó helyem a volt államtitkárnak, mellyel az elnök úr is egyetértett. A háttérmegegyezésekről beszélni nem az én feladatom, azokról csak utólag értesültem.

– *Az egyéni érvényesülés láza beteggé tette a kisebbségi magyarságot képviselő RMDSZ-t.*

– Az oda befurakodott egyes személyek miatt az RMDSZ élén kifejtett munkám lehetetlenné vált. Sem a nyomda, sem az újság ügyében nem tudtam eredményesen tevékenykedni. Ellenségeim gondoskodtak arról is, hogy a többi gyergyói települések vezetőivel is megromoljanak kapcsolataim. Ezek után visszavonultam, és az időmet pedig a népfőiskolai tevékenységre, illetve a tudományos kutatásra fordítottam.

– *Gondolom, kikérte a megfigyeléséről készített bizonyítékokat.*

– A gyergyószentmiklósi tanári tevékenységem idején az 1989 előtti időszakban a szekus tisztek és altisztek, a besúgók előszeretettel érdeklődtek a történelmi tevékenységem iránt. Egyrészt a cenzúra révén megakadályozták tanulmányaim, írásaim egy részének a megjelentetését, másrészt mindent elkövettek könyveim kiadásának a megakadályozásáért. 1982-ig ugyanis a levéltári gyűjtőmunkám alapján megírtam Gyergyószentmiklós város történetét, melyet a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem két legnevesebb egyetemi tanára – Imreh István és Kovács József – lektorált.

A rólam készített titkosszolgálati dossziében megtaláltam Imreh Istvánnak a kézzel írott véleményezését Gyergyószentmiklós történetéről írott könyvemről. Én addig csak a gépelt szöveget ismertem. A szekuritáté tisztjeit igencsak zavarta az a tény, hogy ezek a tudós emberek tudományos szempontból megalapozottnak vélték könyvemet.

A város 650. évfordulója tiszteletére írt könyvemet a politikai kiadónál szerettem volna megjelentetni, csakhogy 1982-ben ennek a kiadónak a magyar szerkesztőségét felszámolták és tizennégy, már kinyomtatott könyvet a zúzdába küldtek, illetve Bitay Ödönt a kiadó vezetőjét elmozdították állásából. Ekkor az Öntóde főkönyvelőjének, Baricz Albertnek a segítségével próbáltuk kinyomtatni és sokszorosítani a könyvet. A könyvnek ilyenszerű kiadásával a korabeli városvezetés is egyetértett. A szekuritáté vezetői és a megyei pártszervezet propagandatitkára Rab Ştefan, és első titkára, Szász József azonban másképp gondolkoztak. A szekus tisztek közül főleg Gál Iuliu volt a legnagyobb ellenségem, ő mindent elkövetett, hogy Gyergyószentmiklós valós története ne íródjon meg. 16 személyből álló munkacsoport létrehozását javasolta, melynek tagjai a kommunista pártpropaganda szellemében fogalmazták volna meg a város történetét.

– *A nyolcvanas évek elején erős magyar történelemellenes hangulat uralkodott a román politikában és történetírásban, és ezt fokozta a három kötetes, Köpeczi Béla által szerkesztett Erdély történetének megjelenése 1986-ban.*

– Ennek ellenére sikerült meggyőzőn Gyergyószentmiklós propagandatitkárát, Ványolos Józsefet, hogy a város 650. évfordulójára írandó könyvet ne a pártdokumentumok szellemében, hanem a történelmi források által kialakított kép alapján adjuk ki. Az általam megírt város-történetet nemcsak a kolozsvári Imreh István és Kovács József véleményezték pozitívan, de a román fővárosban dolgozó Demény Lajos történész is kiválónak tartotta. Ezt is a szekus dossziémban találtam meg, amelyhez 2006-ban jutottam hozzá.

– *Mi lett a sorsa a készülő könyvének?*

– A helyi mechanikai vállalat főkönyvelője, Baricz Albert által sokszorosított példányok eljutottak Hargita megye propagandatitkárához, illetve Gál Iuliuhoz. Ezután Rab Ștefan megjelent városunkban és a korabeli városi vezetőséget Gál Ferenc első titkár, Ványolos József propagandatitkár, illetve Veres Éva szervezési titkár szembesítette velem. Őket ezért róttta meg, mert nem voltak elég éberek egy ilyen veszélyes nézeteket népszerűsítő egyénnel szemben, aki a Román Kommunista Párt nagy megvalósításai helyett egy irredenta, magyarkodó történelmet írt meg.

Engem is felelősségre vontak, mert nem mutattam be a dákoromán folytonosság fontosságát Gyergyószentmiklós múltjában, ráadásul keveset foglalkoztam Mihály vajdával, és nem ecseteltem, hogy a város lakói mennyire örvendeztek Havasalföldnek Erdéllyel történt egyesítéséért. Aztán, azt sem fejtettem ki, hogy a gyergyószentmiklósi székelység mennyire megdöbbsent az 1848–49-es forradalomban és szabadságharcban a magyarok által meggyilkolt 40 000 román áldozat miatt, és 1918. december 1-én városunkban milyen odaadóan örvendeztek a gyulafehérvári határozatoknak. Rab Ștefan kifejtette, hogy a monográfia csak akkor adható ki, ha ezek a „tények” a pártdokumentumokkal együtt belekerülnek a várostörténetbe. Természetesen visszautasítottam javaslatát, ami után több mint két évig, mind az oktatói munkában, mind tudományos tevékenységemben megaláztatások sorozatának voltam kitéve.

– *Igen, ám a könyve ki volt már nyomtatva, és sokszorosított formában is létezett.*

– Az történt, hogy lefoglalták a könyvem példányait, és elégették. Aztán a fordulat után, 1990 márciusában Hargita megye akkori prefektusa, Pataki Imre, ismerve könyvem szomorú történetét nyolcvanezer lejt utalt ki a nevemre a megyei költségvetésből, a kézirat a kiadására. Az összeget pillanatnyi megőrzés végett az RMDSZ pénztárába tettem le, amelynek

akkor elnöke voltam. Igen ám, de a választmány és az RMDSZ-be betolakodott egyesek megakadályozták az összeg könyvkiadásra történő felhasználását. Kénytelen voltam saját költségemen kiadni Gyergyószentmiklós rövid történetét. Végül 1992-ben az Infopress nyomda és kiadó elfogadható áron vállalta el a nyomtatást és a kötést. A könyv *Gyergyó a történelmi idő vonzásában* cím alatt jelent meg.

– *Könyveit forgatva – amelyek a Krisztina körüli Püski Könyvesházban vásárolhatóak meg – szembetűnt, hogy embertelenül sok és időrabló levéltári kutatás áll mögöttük. És az erdélyi vagy a román levéltárakban kutatni nem olyan „komfortos” munka, mint az Országos Széchényi Könyvtárban, vagy a Dunára néző Országgyűlésiben.*

– Maradjunk néhány példánál, ha ez is érdekli Önt. Az egyetem elvégzése, 1973 után a csíkszeredai levéltárban kezdtem intenzíven kutatni. A kollegáim úgy állították össze az órarendem, hogy heti egy vagy két alkalommal leutazhassak oda. 1975-ben, 1977-ben és 1981-ben – a magyarországi tartózkodásom idején – a Magyar Országos Levéltárban kutattam megfeszített erővel. Trócsányi Zsolt, a levéltár kiemelkedő tudósa beültetett a kutatóterembe és számoltalanul küldte ki a székely lustrákat, a guberniumi összeírásokat. A rengeteg összegyűjtött dokumentumot persze nem mertem magammal hozni, hiszen engem is szigorúan ellenőriztek a határon, hanem egy ismerősöm segítségével a magyar követségi futárszolgálat révén jutottak el hozzám. A szekus dossziémban a titkosrendőrség nyomon követte a dokumentumoknak hozzám való eljutását. Egy bizottságot szerveztek, melyben részt vett a csíkszeredai levéltár egyik alkalmazottja és egy Moldovan Petru nevű rendőr, aki később 2001 és 2008 között a famaffia tagjait védte. Őket azzal bízták meg, hogy vegyenek részt a nálam végzett házkutatásnál. Két alkalommal kevés liszttel szórtam tele az előszobát, hogy nyomait észre vehessem, harmadszor édesanyám hívtam Kolozsvárról. Így akartam elkerülni az újabb házkutatást. A mi vonatunk kiment az állomásról – a tengerpartra utaztunk nyaralni, az édesanyámé pedig késett. És amikor bement a gyergyószentmiklósi lakásomba, a szekusok már benn voltak és kutattak. Ezt aztán elmondtam a bukaresti parlamentben 2006. október 31-én.

– *A történelemtudományok doktora címet Bukarestben szerezte 1995-ben. Ez a helyszín meglehetősen ritka egy magyar történész számára. Hogyan történt?*

– A nyolcvanas években nemcsak Imreh István szakmai és emberi támogatásában részesültem. Látva politikai és szakmai meghurcoltatásom, 1986-ban júniusában Demény Lajos történész meghívott a Román Akadémia által szervezett Népességi Laboratórium néven ismert előadássorozatra. Az akkori Román Akadémia Történelem szakosztá-

lyának alelnöke, Ștefan Ștefănescu és más korabeli jeles román történész előtt tartott előadásom *Népesség és társadalom a 17. században a Gyergyói-medencében* címmel igen nagy sikert aratott. Előadásomról a *Revista de Istorie* is megemlékezett 1986 novemberében. A román nyelven elmondott előadásaim – melyek forrásait az addig feldolgozatlan székely lustrák alkották – a román titkosszolgálat és a kommunista pártapparátus számára románellenességet, horthysta-fasiszta irredentizmust jelentettek, azonban a román akadémia történelmi szakosztályának alelnöke, s más bukaresti történészek méltatták azokat. Sőt – a Grósz Károly és Ceaușescu közötti találkozó idején, 1987 nyarán – a Román Kommunista Párt lapja, a *Scinteia* is értékelt a 17. századi gyergyói székelyek társadalmáról tartott előadásomat.

– *Hány előadást tartott Bukarestben?*

– Tulajdonképpen hármat. Az ezekre való felkészülés megkönnyítette később a doktorátus letételét. Mivel az előadásokat román nyelven kellett megtartanom, a román nyelvű vizsgák és referátumok nem jelentettek számomra nehézséget. A velem egy időben doktoráló Tüdős Kinga disszertációját Demény többször is átíratta, az én doktori disszertációm a doktorátusvezetőmnek egyszer sem kellett módosítania. A nehézséget számomra a doktorátusra való beiratkozás jelentette. 1990-ben Kolozsváron senki sem fogadott el doktorandusznak. 1991 tavaszán Demény Lajos is visszautasított, ősszel azonban értesített, hogy mehetek Bukarestbe vizsgázni. Disszertációm 1995 januárjában védtem meg a Nicolae Iorga Történelmi Intézetben.

– *Térjünk vissza a Székely hadszervezet és faluközösség című 1994-ben megjelent könyvére. És érdekelne az is, hogy miért nem Kolozsváron doktorált, ahonnan elindult.*

– A nyolcvanas évek közepén megírtam a Gyergyói-medence 800 oldalas történetét, melyet elvittem véleményezésre Egyed Ákoshoz. A kolozsvári történész a kézirat elolvasása után a következőket mondta: mielőtt átírnád a könyv anyagát, el kell olvasnod Maksay Ferenc *A középkori magyar falu településtörténete* és Szabó István *A középkori magyar falu* című könyveit.

A két könyv kijegyzetelése után a kéziratot természetesen újraírtam, és átadtam lektorálásra Imreh Istvánnak és Egyed Ákosnak. Mindketten jónak találták. A könyv kéziratát leadtam a Kriterion Könyvkiadónak, amelyet Domokos Géza a szerkesztés után betett a kiadói tervbe. A kiadást Elena Ceaușescu akadályozta meg Koppándi és Pezderka cenzorok javaslatára.

1990-ben aztán újraalakult az Erdélyi Múzeum Egylet (EME), melynek alapító tagja voltam. Rögtön meg akartam szervezni Gyergyószent-

miklóson az EME vándorgyűlését. Jakó professzor azonban visszautasított, mondván, hogy nincs erre anyagi fedezet. Mikor jeleztem, hogy vállalom a vándorgyűlés megszervezésének költségeit, visszaszólt, hogy a „koffer-ügyre” való tekintettel ne számítsak jóváhagyására.

Az EME végül meghirdette honismereti pályázatát, amelyre benyújtottam azt a 800 oldalas kéziratomat, melyet a cenzúra nem engedett 1989 decemberéig megjelentetni. Jakó úr azonban, Imreh István zsarolásával nem engedte, hogy részt vegyek a pályáztatásban, és ráíratta a kéziraatra, hogy megjelent munka. Imreh professzor magyarázkodott, hogy a véleménye szerint ez igazságtalanság, és annak ellenére, hogy ő a kuratórium elnöke, Jakó Zsigmond zsaroláshoz folyamodott. A legvisszataszítóbb az volt, mikor Dávid Gyula és Egyed Ákos jelenlétében megesküdt, hogy amíg ő él, egyetlen könyvem sem fog megjelenni. Nos, ennek a 800 oldalas kéziratnak egy része jelent meg *Székely hadszervezet és faluközösség* címmel.

– 1996-tól 2008-ig parlamenti képviselő volt Bukarestben, de ezalatt tíz könyve is megjelent. Külön kiemelném *A székely közbirtokosság I–II.* (2002), *a Kultúra és civilizáció I–II.* (2003), illetve az eddigi tematikáktól eltérő *Az erdővisszaadás kálváriája Székelyföldön* (2004) címűeket. Kérem, beszéljen a megírásuk körülményeiről.

– A *Székely közbirtokosság* megírását nem én kezdeményeztem. 1990-ben Svédországból hazalátogatott Pálffy Csaba, a svédországi magyarok egyik vezéregyénisége, aki egy történészt keresett a székely közbirtokosság történetének megírására. Az ellenségeim is engem javasoltak. A felkérést kihívásnak tekintettem, hisz a hetvenes években, a csíkszeredai levéltárban igen gazdag ilyen vonatkozású forrásanyaggal találkoztam a kutatásaim során. Azt is észrevettem, hogy igen nagy dokumentációja van a csíki és a Székelyudvarhely környéki vagyonszervezeteknek. 1992-ben és 1994-ben két tanulmányi ösztöndíjat nyertem a Magyar Oktatásügyi Minisztériumtól, és a Széchényi Könyvtárban megpróbáltam összegyűjteni a közbirtokosságra vonatkozó írásokat. Megpróbáltam felkutatni az európai földközösségek történetét, a magyarországi, s ezen belül az erdélyi birtokviszonyokat. Rendkívül sokat kutattam a csíkszeredai levéltárban is. Boér Hunor igen nagy segítségemre volt a háromszéki forrásanyag felkutatásában.

Közben megválasztottak országgyűlési képviselőnek. A gyergyószentmiklósiak felkérését erre a tisztségre azért fogadtam el, mivel az addigi kutatásaim meggyőztek: a közbirtokosság a székelység számára megtartó erőt jelenthet. Nem mertem kimondani, de a lelkem mélyén bíztam a közbirtokossági vagyonszervezésében. A könyv megírását

csak 2002-ben tudtam befejezni, amikor Hargita megyében a vagyonközösségek óriási harc után birtokba lettek helyezve. A könyvben leírtam a közbirtokossági vagyonok visszaállításáért folytatott küzdelmem is.

Ami a *Kultúra és civilizáció* című könyvem illeti, 1997-től tanítottam a gyergyószentmiklósi főiskolán, mely később egyetemi rangú lett és az egyik fő tantárgyam neve ez volt. A tanfolyam írott formában történő kidolgozása után a kéziratot lektoráltattam Egyed Ákossal és Tüdős Kingával. A könyv nem a klasszikus egyetemi jegyzet, hanem egy civilizációtörténet. A könyv 2003-ban jelent meg az Alutus Kiadónál, de igen népszerűvé vált és hamar elfogyott. Ezért 2005-ben újra ki kellett adnom a Státus Kiadónál.

Az erdővisszaadás kálváriája Székelyföldön című könyvem a tulajdonba helyezésért folytatott küzdelem főbb eseményeit mutatja be. Ha most adnám ki – az utólag birtokomba került bizonyítékok alapján – felülbírálnám Verestóy Attila tevékenységéről írt soraimat. Ő végig kettős játékot játszott: egyet mondott nekünk, de gyakran együttműködött azokkal, akik akadályozták az erdők visszaadását.

– *A munkásságának egy része az erdélyi örményekkel kapcsolatos. Kevéssé ismert, hogy az erdélyi örmény közösség születése a 11. század közepén kezdődő, és az egész újkor folyamán zajló, nagyméretű elvándorlási hullámnak volt a legnyugatibb lecsapódása. Az örmények Székelyföldön, a Hargitától nem messze, a Csiki- és a Gyergyói-medence területén alapították meg az első erdélyi kolóniáikat a 17. század során. Miért foglalkozott ezzel a témával is?*

– Feleségem örmény gyökerekkel rendelkező magyar. Kedvében akartam járni, amikor a gyergyói örmények múltját kutattam. Szerencsém volt, hogy hozzájuthattam az örmények történetére vonatkozó forrásanyaghoz. *A gyergyói örmények könyve* tulajdonképpen egy monográfia, melyben bemutatom az örmények 1637-es évi gyergyói letelepedését, a Gyergyószentmiklóson, a gyergyói falvakban otthonra lelt örménység gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális életét napjainkig, illetve az örmény-székely együttélés sajátosságait. Érzékeltetem az örmény céhek szervezettségét, termékeinek elismertségét. Itt főleg a kordován csizmákra gondolok. Az örmény kereskedők Kelet-Európa leggazdagabb kereskedői közé tartoztak. Szarvasmarhákkal, juhokkal és lovakkal való kereskedésük Európának e térségében egyedülállónak tekinthető. Másik örmény vonatkozású könyvem, *A törvénykező örmény közösség* című 2010-ben jelent meg. Háromkötetes munkámban a Mercantile Forum tevékenységét, illetve dokumentumait mutattam be az 1796 és 1844 közötti időszakban.

– *A tudománynépszerűsítő tevékenységéért magas rendű elismerést kapott a magyar államtól. Szép bizonyíték erre A magyarság történetének gyergyói*

otthona. A gyergyói konferenciák rövid története 1977–2020 közötti időszakban *című könyve*.

– 1989 után többedmagammal egy székelyföldi egyetem létrehozásáért küzdöttem, és annak sikertelensége után eröm jó részét a népfőiskola működtetésére mozgósítottam. Az RMDSZ-be betolakodott, a titkosszolgálatokkal együttműködő személyek ez alkalommal is mindent elkövettek a gyergyói népfőiskola létrejöttének megakadályozásáért. A történetek ellenére 1990 novemberében sikerült megalakítanom a Gyergyói Népfőiskolai Társaságot. A népfőiskola megalakulása és bírósági bejegyzése biztosította a keretet, hogy magyarországi történészeket is meghívjak az általam szervezett történelemkonferenciákra. Az 1990 és 1998 közötti időszakban a népfőiskola a gazdaköri tevékenységet is felvállalta. Az erdők visszaadásáért vállalt küzdelmem lehetetlenné tette a gazdaköri tevékenység folytatását, de a történészkonferenciák szervezése mellett kitartottam. Az Ön által említett kiadvány tartalmazza a népfőiskola rövid történetét, beszámol a rendszerváltás előtti és utáni előadásokról, és tartalmazza azok sajtóvisszhangját.

– *Kérem, mutassa be azokat a könyveit is, amelyekre eddig nem utaltam. A magyarországi olvasóknak Az erdélyi fejedelemség és Gyergyó, illetve Székelyföld az 1918. év végi román hódítástól az Országos Magyar Párt megalakulásának időszakáig című munkáit különösen ajánlanám, amelyekkel úgy érzem, hogy ezirányú kutatásainak a csúcsára ért.*

– Történelmi munkáimban a részletekig menően óhajtom bemutatni főleg Gyergyószentmiklós és Gyergyószék történetét. *A falutörvényről a közbirtokosságig* című könyvem, tulajdonképpen Gyergyóújfalu monográfiája. *A Ditró a történetében* című egyértelmű, hogy melyik községről szól. Gyergyóremete történetével a *Munkarend és hagyományörzés a székely faluközösségben* című kétkötetes könyvemben foglalkoztam. 2007-ben adtam ki *Gyergyószentmiklós története* című munkámat, melyben a Békénypatak parti város történetét a település megjelenésétől 1918-ig dolgoztam fel. *A kastély árnyékában* című könyvemben Gyergyószárhegynek eddig kevésé ismert történetét tettem közzé. Gyergyó múltjával kapcsolatban csak Gyergyóalfaluról és Csomafalváról nem írtam monográfiát, mivel róluk Magyar András, illetve Rokaly József írt.

Az Ön által kiemelt *Az erdélyi fejedelemség és Gyergyó* című könyvem első kötetének részletei éveken keresztül jöttek le a *Gyergyói Hírlap* és az *Erdélyi Napló* oldalain. Igen sok pozitív visszajelzést kaptam az olvasók részéről. A gyergyói települések múltját kutatva, megpróbáltam ezek történetét beépíteni az Erdélyi Fejedelemség történetébe. A második kötetben érzékeltettem Gyergyószéknek mint katonai és területi egységnek a létrejöttét. Eddig feldolgozatlan források alapján tárom az

olvasó elé Gyergyó településtörténetét a 13. századtól a 16. század közepéig. Bemutatom a Lázár család szárhegyi letelepedését, illetve a család hatalmának kiteljesedését a Gyergyói-medencében. A 17. században és a 18. század első évtizedében a székely szabadság megerősödését érzékeltetem Gyergyószék településein.

Monografikus jellegűek *A gyergyószentmiklósi közbirtokosság története*, és a *Gyergyó kulturális értékei* című könyveim, amelyeket itt helyben adtak ki 2017-ben illetve 2018-ban. Kevésbé ismert mifelénk és a történeti irodalomban a városunk gazdasági-társadalmi élete a két világháború közötti időszakban. Ezért 2013-ban kiadtam *Az Országos Magyar Párt és Gyergyószentmiklós közléte az 1919–1933 közötti időszakban*, illetve 2015-ben a *Gyergyószentmiklós gazdasági-társadalmi élete az 1919–1933 közötti időszakban* című kétkötetes könyveket, melyek a csíkszeredai Státus Kiadónál jelentek meg.

Az első világháború eseményei igen sok szenvedést okoztak a mi városunk lakóinak is. A gyergyói települések – főleg az itthon maradt, majd később az otthonaik elhagyására kényszerített menekültek – nehéz helyzetét próbáltam érzékeltetni az 1916–1917-es esztendőkből *Gyergyó az 1916-os évi román katonai támadás viharában* című könyvemben, mely 2016-ban, a folytatása pedig 2021-ben jelent meg: *Székelyföld az 1918. év végi román hódítástól az Országos Magyar Párt megalakulásának időszakáig. Impériumváltás Gyergyóban*. Ezekben nemcsak az erdélyi magyarság tragikus helyzetét mutatom be levéltári és korabeli sajtódokumentumokon keresztül, de érzékeltetem azt a tényt is, hogy akkor a székelyföldi nemzetőrök Besszarábiáig kergethették volna azt a rongyos, többnyire fegyver nélküli, mezítlábas román sereget, amely 1918. november 26-ától kezdte megszállta Székelyföldet. Az erdélyi, s főleg a székelyföldi politikai elit behódoló magatartása döntő módon járult hozzá vidékünk román uralom alá kerüléséhez. A román hadsereg csak később erősödött meg, amikor az osztrák-magyar kötelékben harcoló erdélyi románokat is besorozták közéjük. A könyvben jelentős helyet kap az impériumváltás bemutatása, illetve a korszakban élő gyergyóiak mindennapi élete.

– *Magyarországon hol tudott kutatásairól beszélni, és milyen fogadtatásban részesült?*

– 2000-től kezdve tartottam előadásokat az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, a Szegedi Tudományegyetemen és a Miskolci Egyetemen. Az intézményvezetők, tanszékvezetők köszönőlevelei jelzik azok értékelését.

PETŐ ZOLTÁN

UNIVERZÁLIS ORIENTÁCIÓ ÉS MODERN APOKALIPSZIS

Hamvas Béla filozófiai recepciója

A befogadás kezdeti nehézségei

Hamvas Bélát, a 20. század egyik legérdekesebb és legjelentősebb magyar nyelven író gondolkodóját, aki „ma már kétségkívül a kánon része, kanonikus szerző”¹ maga a magyar filozófiai szakma nem igazán fogadta be. A 2010-es és a 2020-as években is történtek ugyan kísérletek Hamvas filozófusként történő elfogadtatására, munkáinak és életművének az eddigieknél kiegyensúlyozottabb értékelésére, azonban a magyar szellemtörténetben elfoglalt egyértelmű pozíciójának kijelölése, életműve egyedülálló jelentőségének kiemelése a hazai vallásfilozófiai, teológiai, esztétikai és metafizikai gondolkodás történetéből még várat magára.

Ma, a 2020-as évek elején, legalább azt már elmondhatjuk: tanulmányok és könyvek egész sora jelent és jelenik meg folyamatosan a hamvasi életműről. Jobbára kéziratban maradt munkáit lektorálva és lábjegyzetekkel ellátva adják ki. Hamvas Béla tudományos feldolgozása tehát megkezdődött. Hamvast azonban ma sem szokás a szó szoros, vagyis szaktudományos értelmében vett „filozófusnak” tekinteni. Az egyik legismertebb Hamvas-kutató, Thiel Katalin például *Maszkjáték* című, Hamvas Béla bölcséleti munkásságát Nietzsche és Kierkegaard viszonylatában (rokonszenvvel) tárgyaló írásában Hamvast – Németh László 1930-as évekbeli meghatározása nyomán, jelezve egyúttal a kategorizálás nehézségeit – „gondolkodó írónak” nevezi.² Ez a meghatározás azt is jelzi, hogy Hamvas továbbra is a filozófus „céhen kívüli” (Balassa Péter) gondolkodó.³

¹ Lengyel András: „»...szólj Szókratész, van értelme még?« Hamvas Béla filozófia-képe”, *Forrás*, 37. évf. 2005/10, 87.

² Thiel szerint Hamvas „Életművének gerincét egy olyan személyes filozófiai-antropológiai-etikai alapállás adja, amely szigorúságában leginkább Kierkegaard-éhoz és Nietzsche-éhez közelít. Az életmű egészét átfogja egy jól kitapintható fejlődésvonal. Ez a fejlődésvonal a válsággal kapcsolatos útkeresésből ered, aztán az úgynevezett *hagyomány* tanulmányozásán keresztül az élet felé, pontosabban az életrendi alkalmazás (realizálás) felé ível.” (Thiel Katalin: *Maszkjáték. Hamvas Béla Kierkegaard és Nietzsche tükrében*. Veszprém, 2002, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 16.)

³ Ahogyan Balassa Péter írja: „Megszólalásának szokatlansága – Magyarországon – érthetővé teszi a különleges jelző használatát, noha sietve hozzátesszem, hogy európai értelemben egyáltalán nem volna szükséges különlegesen, szokatlanul nevezni azt, ahogyan Hamvas Béla írt, legföljebb céhen kívülinek.” (Balassa Péter: „Egy beszédmód körülírása – Hamvas Béla olvasásához”, in Ambrus Lajos [szerk.]: *Krízis és karnevál*. Budapest, 2009, Nap Kiadó, 74.)

A hamvas filozófiai recepcióját is röviden áttekintő Thiel úgy találja, hogy Hamvast marginális jelenségként, társtalan, problematikus gondolkodóként kezeli a magyar filozófiatörténet: „*A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között* (Budapest, Kossuth, 1983) Hamvast még csak meg sem említi. Más helyeken is csak rövid, az életmű egészét félreértő, ahhoz nem méltó elemzéseket lehet találni. Sándor Pál *A magyar filozófia történetében Egzisztencialista kísérletek* címmel kilenc oldalt szentel Hamvas Béla munkássága bemutatásának, s túlzás nélkül állítható, hogy még ezen a pár oldalon is alaposan félreértelmezi.”⁴

Változások persze már Thiel Katalin monográfiáját követően is jelentkeztek Hamvas filozófiai értékelése kapcsán. Különösen legutóbbi időben már néhány, a hamvasi életművet kimondottan a filozófiatudomány szempontjából elemző és azt több lényegi vonatkozásban – korrekt kritikai hozzáállással – akceptáló tanulmány is született. Ezek közül kiemelkedik Kurucz Anikó fontos, az életművet a hermeneutika és a nyelvfilozófia szempontjából is vizsgáló, Hamvas nyelvszemléletét, költészet- és regényfelfogását, igazságkoncepcióját Martin Heidegger *alétheia*-felfogásával és Karl Jaspers egzisztencia-értelmezésével is párhuzamba állító tanulmánya.⁵

Dacára az új fejleményeknek, továbbra is azt mondhatjuk, hogy Hamvasról mint a magyar filozófiatörténet szorosabb értelemben vett „kanonikus” szerzőjéről – Lengyel András fentebb idézett, csak részben igaz meglátásnak ellenére – továbbra sem beszélhetünk. Hamvas Béla személye ugyan a 2020-as évek elejére kétségtelenül része lett valamiféle kánonnak, ez azonban a gyakorlatban inkább azt jelenti, hogy Hamvas életművét sokan és sokféleképpen olvassák. Ez az olvasás még mindig kevéssé a filozófia irányából történik. Érdekes, hogy Hamvast politikailag gyakran tematizálják: hivatkoznak rá konzervatívok és liberálisok, úgynevezett baloldaliak és úgynevezett jobboldaliak egyaránt, miközben mindkét oldalról gyakran elutasítják. Ugyanakkor előszeretettel nevezik „politikamentes” szerzőnek – ami persze megint csak nem teljesen igaz.⁶ Hivatkoznak rá, Hamvas Kelet-szeretetét, a buddhista és hindu hagyományok iránt való kétségtelen nyitottságát kihasználva a keleti vallások iránt különböző szinteken és színvonalon érdek-

⁴ Thiel: I.m. 27.

⁵ Kurucz Anikó: *Fellobbant horizontok – Hamvas Béla művészetszemlélete, tájpoétikája és tudományképe*. Dunaszerdahely, 2021, Nap Kiadó; Uő.: *Hang, szó, személy. Hamvas Béla nyelv gondolkodásának filozófiai és poétikai aspektusai*. Budapest, 2022, L’Harmattan.

⁶ Lásd ezzel kapcsolatban Horváth Róbert tanulmányát: *Apolitikus volt-e Hamvas Béla?* <https://www.istenivaros.hu/roberthorvath/hamvaspoliteia.html> (utolsó letöltés: 2022. 10. 03.)

lőddők, főként a magyarországi buddhisták, de olvassák steineriánusok (antropozófusok) és az úgynevezett „new age”-közeli mozgalmak, az álezoeterikus és szinkretista tanítások hívei is.

A tény az, hogy Hamvas, a rendszerváltást (vagy inkább -változást) követően a szinte teljes ismeretlenségből, a szamizdat-szerzői szerepből, mára ismert és „jelentős”, vagyis a kulturális kánonképző fórumok által is figyelemre méltónak tartott szerzővé vált. Az itt vizsgált, vagyis a filozófiai szempont szerinti megítélését azonban – dacára Thiel Katalin és Kurucz Anikó tanulmányainak – sajnos a mai napig beárnyékolja a posztmarxista filozófia több vonalon tovább élő hagyománya. Arra a filozófiai hagyományra gondolunk itt, amely a Hamvast – az 1940-es évek második felében keményen megtámadó – Lukács György nézeteinek hatása alatt értékeli, így ma is idegenkedik attól, hogy a hamvasi gondolkodásmódnak a magyar filozófia történetében játszott fontos szerepét elismerje.⁷ Ismeretes, hogy Lukács a kommunisták magyarországi kulturális hegemoniáját megvalósítva, mint a hazánkban hosszú távra berendezkedő szovjethatalom egyik vezető ideológusa, minden materializmusellenes, marxizmuskritikus vagyis „idealista” és „polgári” (vagy rosszabb esetben: „fasiszta”) nézettel szemben kíméletlen kritikát fogalmazott meg, így – az egyébként hozzá forduló – Hamvassal szemben is hasonlóképpen járt el. Lukács kritikája pedig a kor viszonyai között meghatározó súllyal járult hozzá ahhoz, hogy Hamvas a rendszer számára valódi *persona non gratá*vá váljon.

Mint az sokak számára ismeretes, mindenekelőtt Hamvasnak feleségével, Kemény Katalinnal közösen írt műve, a *Forradalom a művészetben* (melynek eredeti címe: *Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon*) állt Lukács György (és az őt követő Keszi Imre) kritikájának tűzkeresztjében. Lukácsék Hamvas gyakorlatilag teljes munkásságát, a hamvasi szemléletet és gondolkodásmódot – teljesen politikai és hatalmi-ideológiai szempontok által vezérelve bélyegezték időszerűtlennek, reakciónak „a semmibe való absztrakciónak”. Lukács kritikája szerint: „Hamvas [...] hasonlóan a nyugaton divatos ellenforradalmi publicisztikához komikus megvilágosodottsága fényében egynek látja a fasiszmust és a szocializmust és a kettőt együtt kollektív korszakként foglalja össze, melynek szükségszerű kifejezési formája a szürrealizmus és az absztrakt művészet.” Továbbá Hamvas (és a vele párhuzamosan kritizált Kállai Ernő) „a fasiszta világ gondolati és érzelmi visszképét adják”.⁸

⁷ Heller Ágnes, Lukács egyik szellemi örököse mondta: „Hamvas Béla műveit igen középszerűnek tartom. Vannak érdekes gondolatai, de nem gondolom a jelentős filozófusok közé tartozónak.” (Idézi: Weiner Sennyey Tibor: *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve*. Budapest, 2019, Orpheusz Kiadó, 280–281.)

⁸ Lukácsot idézi: Sennyey: I.m. 276.

A saját hatalmukat építő kommunisták azt legalábbis nagyon pontosan látták, hogy a hamvasi eszmék nem használhatók fel a szovjet típusú kommunizmus „építéséhez”. Még akkor sem, ha Hamvas a második világháborút követően, vagyis a lukácsi „sortüzet” közvetlenül megelőzően éppenséggel megpróbált közeledni a baloldali gondolkodáshoz (nem az ortodox marxizmushoz, vagy a sztálini kommunizmushoz!). A hamvasi szemlélet tagadja ugyanis egyrészt a materializmust és ateizmust, a marxi ortodoxia legfontosabb tételeit, másrészt pedig, Hamvas személye „megbízhatatlan”, nem viseli el a párt kényszerzubbonyát az ateista-materialista falanszter, vagyis kommunisták elgondolt „szép új világa” pedig éppoly idegen tőle, mint az „osztály nélküliség” fanatizmusa vagy a kommunistákra általában jellemző komikus, groteszk és babonás haladáshit.⁹

Lukács, azzal hogy Hamvas gyakorlatilag teljes munkásságát, a hamvasi szemléletet és gondolkodásmódot elfogult szempontjai alapján megtámadta, kétségkívül a legtöbbet tette azért is, hogy Hamvaszt a publikációs tilalom kimondásával nem csak a kommunista rendszer, hanem a magyar kultúra egyik nemkívánatos személyének is nyilvánítsák. A ma is tovább élő posztmarxista hagyomány pedig nem tud, vagy nem is akar kilépni az intellektuális hóhér ítéletének az árnyékából.

A Hagyomány – Hamvas „botrányos” antimodernsége

Van azonban egy másik, és talán ennél fontosabb tényező, melynek köszönhetően Hamvas életműve, mintegy befogadhatatlan, nehezen értelmezhető marad filozófusaink többsége számára. Ez a tényező a posztmarxizmus „nehezítő” szerepénél is szerteágazóbb, sokrétűbb. Egyik lényeges eleme abból fakad, hogy – Csejtei Dezső filozófiatörténész szavaival élve – Hamvas filozófiai portréja kétségtelenül azok közé tartozik, melyek „legfeljebb csak úton – fél úton – vannak afelé, hogy elérjék a nyugat-európai filozófusi lét szoborszerű portréjának verzióját”. Csejtei fel is teszi a kérdést, vajon „[m]ilyen okokra vezethető ez vissza, minek köszönhető[...].” Hamvas Béla filozófusi portréjának „torzó”-mivolta? És válaszában azt a valóban lényeges meglátást is megtaláljuk, amely a hamvasi létszemlélet – vagyis inkább lét-szemlélés (*Weltanschauung*) – egyik elemére éppúgy rávilágít, mint a filozófiai gondolkodás általá-

⁹ Hamvasék könyvét – írja Sennyey – „már megelőzte az a komoly vita – a Diárium folyóiratban és másutt – melyben »Lukács vulgármarxista fordulatát« tárgyalták. A Diárium Lukács-vitáját pedig megelőzte Hamvas Béla egyik legfontosabb miniesszéje (vagy röpirata) a Ne üljetek füstparipára!, melyben figyelmeztette kortársait, hogy ne dőljenek be a kor illúzióinak.” (Sennyey: I.m. 270.)

nos magyarországi helyzetére: „Sok minden más mellett annak is, hogy minden előzmény és folytonosság nélkül, a semmiből kellett megalkotnia, megformálnia önmagát. [...] Itt a monstrozitás gyökere: ami hiányzik, az a háttér, az alap, a kulturális folytonosság. Egy Kant vagy egy Dilthey, egy Gadamer nem utolsósorban azért is válhatott tökéletes körplasztikává, mert a filozófiai szakmát magas szinten művelő, névtelen professzorok százainak tudott a vállára lépni, mert a zseni mögött ott van a magas átlagszínvonal.”¹⁰

Ez azonban csak a probléma egyik, habár kétségkívül valós és fontos oldala. A probléma másik, és még hangsúlyosabb, még nehezebben megoldható, a magyar filozófiai hagyomány számára talán még problematikusabb vonatkozása abban rejlik, hogy Hamvas – a maga „univerzális orientációját” követve, beemelte a magyar filozófiai gondolkodásba a Hagymány eszméjét és fogalmát. Mégpedig nem valamiféle irodalmi, társadalmi vagy pusztán filozófiai értelemben vett hagyományét, hanem egy olyan Hagymányét, amelyet elsősorban René Guénon, francia – szintén „szakmán kívüli” – filozófus nyomán az emberiség közös szellemi alapjaként, a létezés eredendő és őseredeti rendjeként értelmezett, amelyből a permanens válságban és ugyanakkor permanens apokalipszisben lévő modernség mintegy kizuhant. A Hagymány guénoni-hamvasi gondolatát ugyanis nem lehet a modernekre jellemző haladáshit, az evolucionizmus vagy a „primitívtől a fejlettség”-elképzelések mentén értelmezni. Nem lehet összeegyeztetni a modern individuum egyik általános léttapasztalatával sem, azzal, hogy a modernitásban az egyén magát nem „a létezők nagy láncolatának” egyik láncszemeként *érezkeli*, hanem határozottan atomként, amely – függetlenül attól, hogy meghagyják-e számára a transzcendencia lehetőségét – a tisztán biológiaiaként elképzelt és tételezett létben rögzült.

„A hagyomány olyan – a világ teremtése előtt levő (preegzisztens) – rend, amely minden világok és az egész létezés számára azonos és érvényes volt, van és lesz” – írja Hamvas.¹¹ Vagyis – legalábbis az 1930-as évek közepétől – Hamvas egy olyan fogalmat tett meg egész filozófiai gondolkodása középpontjának, amely gyökeresen ellenkező a modernitás (és posztmodernitás) és az ezekhez szorosan kapcsolódó modern (és posztmodern) filozófiai eszmékkel mint a modern ember létezésbeli alapélményével. Ennek az alapélménynek egyik lényeges vonatkozása az anarchia – vagyis az *arkhé-nélküliség*, amely – túl a materializmuson – valójában a teljes princípiumtalanságot mondja ki,

¹⁰ Csejtei Dezső: *Bevezető szavak*. Thiel Katalin *Maszkjáték* című könyvéhez. <http://www.c3.hu/~prophil/profi022/bevezeto.html>. (utolsó letöltés: 2022. 10. 03.)

¹¹ Hamvas Béla: *Patmosz. II. rész*. Szombathely, 1992, *Életünk /Hamvas Béla művei 4/*, 170.

amelyben még egy hiposztázált és absztrakt anyagfogalom (materializmus, materialista ateizmus) is semmivé foszlik. Ez az alapélmény olyan „anarchia, amely nem megszüntetésre váró zűrzavar, nem »rendellenesség«, nem is politikailag, szociológiailag leírható helyzet, hanem a létezés alapvető állapota.”¹²

Ez utóbbi gondolatot Földényi F. László írta le Hamvas Béla *Karneválja* kapcsán egy Hamvast erősen kritizáló – sok szempontból egyenesen támadó, 1988-as tanulmányában. Földényi itt leírt szavai nem csupán pontosan és érzékletesen világítják meg azt az alapélményt, azt a filozófiai (sokszor azonban valójában öntudatlan) világ és létérzékelést, amelyen a modern-posztmodern ember létről való egyik sajátos tapasztalata nyugszik. Vagyis azt, hogy az „anarchia” a „káosz” a létezés tulajdonképpen alapeleme. Miként Földényi fogalmaz: „[a] személyes élet egyedül a keletkezés és az elmúlás törvényeinek van alávetve, ami viszont nem törvényszerű, hanem vak, befolyásolhatatlan és kiszámíthatatlan.”¹³ Miként ez Hamvas-tanulmányából kiderül, szerinte Hamvas éppen ezt az alapélményt nem érti, nem érzi, vagy éppen nem hajlandó érteni és érezni, gondolkodása ezért lényeges pontokon megbicsaklik, következőképpen: gyenge, felületes, elfogadhatatlan. Vagyis Hamvas makacsul megmarad metafizikus gondolkodónak, rendfilozófusnak, nem látja be azt, hogy mivel „az ember nem vonhatja ki magát az egyetemes szétesésből; még amikor a rend álarcával próbálja elfedni a káoszt, akkor is a maradéktalan anarchia foglya.”¹⁴ Ebből fakad aztán Földényi szerint az is, hogy Hamvas szemlélete „a legváratlanabb pontokon az iskolamester pózát ölti magára, s az átölelő kar helyett egy akaratos mutatóujjat látunk. A szeretetteljes hangot hittérítői szigor váltja fel, Szókratészt Aquinói Tamás.”¹⁵

A világegyetem és a lét magasabb értelemben vett rendjét és a pusztán emberi individuumon túlnyúló értelmét elutasító ember természetszerűen idegenkedik a Hamvaséhoz hasonló értékítéletektől. Ezekben valami olyasmit fedez csak fel, amely nem egyezvén az ő léttapasztalatával csakis valamiféle zavarból, „tisztázatlanságból” vagy rosszabb esetben zsarnoki önkényből származhat. Hiszen az ilyen értékítételezések lényege éppen

¹² Földényi F. László: *A túlsó parton. Esszék, 1984–1989*. Pécs, Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1990, 149.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 150.

¹⁵ Uo. 163. Megjegyzendő, hogy ugyanez a szerző évekkel később egy Hamvast sokkal pozitívabb színben feltüntető tanulmányt is megjelentetett, ahol amellet, hogy ismerteti Hamvas hagyományfelfogását és méltatja bátor gondolkodói magatartását, tulajdonképpen semmiféle kritikai meglátással nem él vele kapcsolatban. Ez legalábbis, mivel magyarázat nélkül marad, különös. (Lásd Földényi F. László: *Az ész álma*. Budapest, Kalligram, 2008, 251–261.)

az a *hierarchikus mozzanat*, amelyet a modern szubjektum a létben éppen nem lát, nem talál, vagy egyenesen tagad!¹⁶ Hamvas alapszemléletének ezek a nem modern, vagyis nem a létezés esetlegességét, káoszszerű mivoltát, nivellatív vagy hierarchiaellenes aspektusait hangsúlyozó motívumai idegenítik el a modernitás egyik legfontosabb alapélményével, vagyis a nietzschei „Isten halott”-élménnyel bensőleg azonosuló filozófusokat. Hamvas antimodernsége ezért számukra egyszerre felháborító és botrányos. „Az ellentmondást nem tűrő hangnem elnémítja azt, aki kételkedni kezd [...]” – írja kritikusa. „Hamvas ilyenkor [...] nem felülmúlja a káoszt, hanem alatta marad, s ezt erőszakolt, egyértelműnek vélt kijelentések segítségével igyekeznek leplezni.”¹⁷ Mindez természetesen a szerző „felületességét” is jelzi, de szélsőséges esetben még zsarnoki, akarnok („fasiszta”?) mivoltát is megmutatja. Hiszen Hamvas nem tette magáévá a szkepticizmusnak álcázott materializmus dogmáit, miként az „író-filozófus” Határ Győző, aki már idős emberként emlékezett meg Hamvasról, egykori „barátjáról” – leplezetlen gúny és elutasítás szellemében.¹⁸

Kétségtelen tény azonban, hogy a 20. század folyamán sem minden magyar filozófus idegenkedett a lét hierarchikus koncepcióitól, az istenfogalom posztulálásától, és a világegyetemet, a létezés törvényeit sem mindenki vezette le a káoszból. A nyilvánvaló kérdés természetesen felmerül ennek kapcsán. Miért idegenkedtek akkor Hamvastól az abszolútumot elvben elfogadó filozófusok is? Miért nem találjuk, legalábbis nagy számban, Hamvas méltatói között azokat a hazai gondolkodókat, akik esetleg valamilyen keresztény felekezeti alapján állva, maguk is egyfajta „rendfilozófiában” érdekeltek? Ennek több oka is van. Egyrészt Hamvas egyházakat – legalábbis a nagy történelmi egyházakat – általánosságban elutasító magatartása, a kereszténységnek mint *történelmi kereszténységnek* a Nietzsche és Kierkegaard alapján álló éles kritikája.¹⁹ Másrészt a kereszténység „gnosztikus” értelmezése, vagyis a keresztény felekezeti szemponjtából – ha azt legalábbis a dogmatika szigorú szabályai szerint fogjuk fel és értelmezzük – a kereszténység meglehetősen

¹⁶ „Mintha Hérakleitosz álruhájából Hegel bújna elő. Ilyenkor, ha olyasmire talál rá, amit fontosnak érez, akkor azt maradéktalanul abszolútummá kívánja emelni. Ezt csakis úgy hajthatja végre, hogy környezetében hierarchiát terem, és körülötte mindent lefokoz.” (Földényi: *A túlsó parton*. 159.)

¹⁷ Uo. 156.

¹⁸ Határ Hamvast korlátolt intellektuális zsarnoknak, ugyanakkor felületes, mindent összeolvasó szinkretistának, filozófiai dilettánsnak bemutató rövid írását, amely *Filozófus a szégyenpadon* címmel jelent meg egy gyűjteményes kötetben nem idézzük, csupán jelezzük, hogy efféle, az ideológiailag elfogult marxista elemzők rosszindulatát is felül- (vagy inkább alul)múló kritikák is léteznek vele kapcsolatban. Csak az a kérdés marad, hogy valójában melyik filozófus áll itt a „szégyenpadon”? Hamvas vagy pedig Határ? (Lásd: Határ Győző: „*Filozófus a szégyenpadon*”, in Ambrus Lajos (szerk.) *I.m.* 237–241.)

¹⁹ Lásd leginkább Hamvas *Scientia Sacra II. A kereszténység* című írását.

heterodox fel hamvasi fogása. És legvégül az említett távolságtartás oka lehet az is, hogy Hamvas a Hagyományt és nem egyszerűen a vallás ideáját, az istenhitet, vagy a teremtő és teremtmény dualitását állította érdeklődése homlokterébe. A Hagyomány teljességében pedig megtalálhatók az istenség nem teisztikus, nem személyes koncepciói mellett a kifejezett en nondualista lehetőségei is. A Hagyomány Hamvas által is előtérbe állított eszméje pedig – amelyet először Julius Evola, majd René Guénon felfogása szerint, a kereszténységet meghaladó módon, később pedig a kereszténység „gnosztikus” felfogásába beilleszthető formában, Eckhart mester, Jacob Böhme, Franz von Baader és Leopold Ziegler vonalán értelmezett – meglehetősen távol esik a vallásos filozófusok általános felfogásától és a katolikus, református vagy evangélikus filozófiai és teológiai gondolkodás megszokott rendjétől és kereteitől.²⁰

A Hagyomány ideáját ugyanakkor más vonatkozásban a Hamvas által megfogalmazottnál sokkal szigorúbban, precízebben, következetesebben is meg lehet fogalmazni. Éppen ezt tette László András, aki Hamvas Béla „szeretett és tisztelt atyai jó barátja volt”²¹, és aki Hamvasnál sokkal koherensebb módon fogalmazta meg a Hagyomány (az ő szóhasználatában: Tradíció) eszméjét – inkább Evola, mint Guénon és Ziegler nyomán, akikre Hamvas a saját hagyományfogalmát építette. László azt is kiemeli, hogy Hamvas „életműve egy csodálatos irodalmi remekmű, egy opusz, egy remekbe szabott, egyedülálló produktum-együttes, és ugyanekkor tradicionális szempontból nagyon sok tekintetben inkoherens, inkompetens és inkonzekvens”.²²

„Egészre irányulás” – Hamvas és a Magyar Filozófiai Társaság

Az eddigiekből is tisztán látható, hogy Hamvas Béla nyilvánvalóan nem az a személy, nem az a gondolkodó, akit könnyű lenne befogadni vagy egyáltalán értelmezni anélkül, hogy az ember felszámolta volna világnézeti, vallási vagy ideológiai előítéleteit, különböző intellektuális rögzültségeit. Amennyiben a filozófus szónak a ma leginkább elfogadott értelmezéséből indulunk ki, vagyis abból, hogy a filozófus egy pontos

²⁰ Hamvas kereszténység-felfogását Thiel Katalin szemléletes módon elemzi. Thiel szerint Hamvas kereszténység szemléletének lényege az, hogy „Isten valósága és a lélek valósága egy”. (Thiel: I.m. 15.) Meglehetősen szokatlan, mondhatni „eretnek” gondolat ez a kereszténység egyházi dogmáinak szempontjából, nagyon kevésbé olyan, amelyet a fővonalak támogatnának, és történeti vonalon is inkább az olyan eretnekgyanus misztikusok esetében vetődött fel, mint amilyen Eckhart mester vagy – a később szentté avatott – karmelita szerzetes, Keresztes Szent János.

²¹ Lásd: László András: *Hamvas Béla és a tradícionális*. Ambrus Lajos (szerk.) I.m. 1997, 201–210. 202.

²² Uo. 204.

diszkurzív-rationális fogalmi keretekkel, terminológiával és a filozófiatörténészek által meghatározott irányzatokkal rendelkező tudományágának (akadémikusan hitelesített) művelője, akkor Hamvas Béla valóban nem nevezhető filozófusnak. Hamvas azonban – ahogyan azt Thiel Katalin is megjegyzi – maga is tiltakozott volna az efféle definíció ellen.²³ Amennyiben a filozófia tényleg „csupán” szakma, szaktudás, szaktudomány és annál semmilyen értelemben nem több, akkor Hamvas határozottan nem filozófus.

Hamvas ugyanakkor nyilvánvalóan filozófus – és minden valószínűség szerint annak is tartotta volna magát, az archaikus, vagyis *arkhé-közeli*, *eredeti* értelemben. Amennyiben a filozófus szó alatt nem egy, az európai tudományfejlődés során kialakult filozófiai diszciplínát művelő embert, szaktudóst értünk, hanem a „bölcesség szeretőjét” – vagyis platóni-püthagoraszi értelemben vett „*philosophos*”-t, aki a bölcességet művelve át is alakul, akkor Hamvas messzemenően filozófusnak nevezhető.²⁴ A bölcesség szeretete számára így nem pusztán az ismeretek halmozását szolgálta, hanem – az akadémikus közélettől belsőleg teljesen függetlenedve – mindenekelőtt egy platóni-szókratészi értelemben felfogott *életgyakorlat* megvalósítását célozta. Farkas Szilárd ugyanakkor joggal jegyzi meg: „Annak ellenére, hogy a hamvasi korpusz jelentős részét szépirodalmi műként kell meghatározunk, azt semmiképpen sem szabad figyelmen kívül hagynunk, ahogyan azt a Hell Judit, Lendvai L. Ferenc és Percz László által jegyzett meghatározó magyar filozófiatörténeti munkában olvashatjuk, »az irodalmat nem valamiféle bölcseletpótléknak tekintti: a válságlegyőzés és a hagyománykeresés adekvát megoldásának« tartotta.”²⁵

²³ „Hamvas nem nevezte magát filozófusnak.” (Thiel: I.m. 22.)

²⁴ Hamvas Béla egyik, az 1930-as évek második felétől meghatározó, a keresztény fordulat előtti (tutológia) példaképéről, Julius Evoláról írta a következő sorokat *Modern apokalipszis* című tanulmányában: „Bizonyos tekintetben archaikus filozófus, annyiban, hogy univerzalisztikus és naiv. Evola nem úgynevezett szakember: nem pszichológus, nem szociológus, nem történetíró, nem foglalkozik ismeretelmélettel, nincsenek biológiai, esztétikai, politikai, morális, filológiai fókuszpontjai. Gondolkozásának tárgya: az »egész«. Nemcsak a kultúra, az ember is; nemcsak a természet, a természetfölötti is; nemcsak a lélek, a szellem is; nemcsak az élet, hanem az is, ami az életen túl van. És nem mindez külön, egyenként, hanem mindez együtt. Ez az, ami ebben a modern gondolkozótípusban a naiv. Az egészszet együtt nézi. Nem ismer szakkérdést, differenciálódást. Olyan, mint Hérakleitosz vagy Empedoklész gondolkozása: archaikus.” Ez a meghatározás önjellemzés is lehetne Hamvas részéről, ha a „naiv” szót a megfelelő módon értjük. Másutt Hamvas így fogalmaz: „Senki sem mondhatja, hogy Spengler *Untergangja*, vagy Evola *Rivoltája* tárgyilagos könyv, de senki nem mondhatja, hogy mert lírai, értéktelen. S az érték bennük éppen ez a líraiság, ez az attitűd. A személyesség az, amely igazolja és bizonyítja, hogy ezek az emberek a történetet valóban átélték, ők maguk, személyesen. Ez bennük a nagyszerű – az egzisztenciális.” Hamvas Béla: *A magyar Hüperion és más magyar vonatkozású esszék*. I. köt. H. n., é. n. [2007], Medio /Hamvas Béla művei 15./, 290.

²⁵ Farkas Szilárd: „A regény, és ami mögötte van – Hamvas Béla egzisztenciális regényfelfogásának szerepe a válság megoldási lehetőségeiben”, in Farkas Szilárd–Szemes Péter–Zóka Péter (szerk.) *Hamvas Béla és a hagyomány. Esszék, tanulmányok Hamvas Béla emlékére*. Kaposvár, Pannónia Kulturális Egyesület, 2020, 119.

Teljesen egyet lehet érteni Thiel Katalin értékelésével is, aki a következőket írja: „Hamvas esszéisztikus írásaiból eléggé jól körvonalazható az az affirmatív jellegű filozófiai alapállás, amelynek az a lényege, hogy a tanúsítás jellegű bölcsélet nem öncél, hanem megvalósítandó életpraxis.”²⁶

Hamvas Béla életművének tanulmányozását követően kijelenthető: a legtágabb értelemben vett megismerésre irányuló erőfeszítései valóban kiemelkedőnek, szinte páratlannak tekinthetőek a magyarországi bölcsélet történetében. De nemcsak a huszadik század magyar anyanyelvű „gondolkodó íróinak” körében, hanem világviszonylatban is komoly figyelmet, elismerést érdemelnének. Hamvas „egészreirányulása” az *univerzális orientáció*, a specializációt eleve elutasító magatartása lehetővé teszi az a legfontosabb „akadály” annak vonatkozásában, hogy a megszokott, európai és modern értelemben vett filozófussá váljon. Kétségtelen, hogy mind értelmi erői, mind analitikus és szintetizáló készsége, mind pedig a gondolatok virtuóz kifejezésének készsége, a gondolkodói bátorságnak a nála kétségtelenül megnyilatkozó jelenléte (és erénye) is alkalmassá tette volna arra, hogy a szó megszokott értelmében is a bölcsesség szeretője legyen. Hamvas azonban a filozófuslét szakmai kereteit tudatosan elutasítva, tudatosan vállalta a „céhen kívüli” szerepét.

Hamvas művelődési igénye valóban és a szó minden lehetséges értelmében univerzális volt. A szűkebb értelemben vett filozófiatudomány modern és premodern művelőin túl megismerte a (nem csak keresztény) teológia, a (nem csak görög és római) mitológia, a vallástörténet, a pszichológia, az elméleti fizika, a szociológia és társadalomelmélet, a történettudomány és matematika legjelesebb képviselőit is.

Emellett Hamvas már korán elköteleződött a tudományok és kulturális jelenségek szinoptikus látásmódja mellett. Ebből a látásmódból fakad az ominózus „felületesség”: a Hamvassal nem, vagy kevésbé szimpatizáló értékelők által sokat emlegetett vád. De részben talán ebből fakadnak azok a jogosnak nevezhető bírálatok, kritikák is vele kapcsolatban, amelyek kiemelik a Hamvas univerzális orientációjából fakadó (egyébként nehezen elkerülhető) filológiai hibáit, tévesztéseit, és a „túlságos” szubjektivitás-igényét, amely bizonyos elemzéseit valóban egyoldalúvá tette.²⁷

Hamvas „univerzális orientációja” filozófiai *jellegű* volt, amennyiben

²⁶ Thiel: I.m. 9.

²⁷ „Hamvas több esetben téved a részletek bemutatásában” – írja Szathmári Botond – „de az egészben soha, a különféle szent hagyományok lényegét kiválóan megragadja.” (Szathmári Botond: „Hamvas Béla és a halottaskönyvek bölcsellete [Darabos Pál emlékének]”, in Farkas Szilárd–Szemes Péter–Zóka Péter [szerk.]: *Hamvas 30/50. Esszék, tanulmányok Hamvas Béla emlékére*. Kaposvár, Creativ Spiritus, 2019, 139.)

a filozófia egy időben és jelentéstanilag is tágabb értelmű fogalmát veszszük figyelembe. Kétségtelenül filozófiai közelítésűek regényei éppúgy, mint esszéi, tanulmányai, glosszái, aforisztikus megjegyzései. Elsősorban filozófiai – és nem irodalmi vagy a szó racionalista értelmében tudományos – a szempontja akkor is, ha természettudományról beszél, és akkor is, ha a világirodalomról, a regényelméletről, a Hagyományról vagy éppen a vallástörténetről értekeznek. Ha azonban Hamvas és a legszorosabb, legkonkrétabb értelemben vett filozófia viszonyát vizsgáljuk, kijelenthetjük, hogy Hamvas nagyon is közelről követte, szemrevételezte és folyamatosan olvasta saját korának szakfilozófiai fejleményeit is. Azokra reflektált és az általa legfontosabbnak ítélt képviselőivel sajátos dialógust folytatott. Nem nevezhető tehát Hamvas „filozófiai dilettánsnak” (Határ Győző).

Hamvas azonban – és ez már Hamvas sajátos filozófiaképéből adódik, amely a báró Brandenstein Béla által vezetett Magyar Filozófiai Társaság vitaülésein, az 1930-as, '40-es években való megszólalásaiban is tetten érhető – olyasmit értett filozófia alatt, ami, ha nem is teljesen ellentétes, de csak részben azonos azzal, amit Európában, Hamvas idejében és akár ma is, általában filozófiának tekintenek.

Hamvas – miként azt az irodalomtörténész Lengyel András is kifejtette – mindenekelőtt a filozófia *alapkérdéseinek* tárgyalását tekintette, tekintette fontosnak,²⁸ vagyis figyelme mindenekelőtt azokra a metafizikai kérdésekre, alapelvekre irányult, amelyet a 19. századi és a Hamvas viszonylatában kortárs pozitívizmus „értelmetlen kérdéseknek” nevezett. Hamvast mindenekelőtt a lét célja(i) és a lét tulajdonképpen értelme, és az ezzel szorosabban összefüggő kérdések – mint *Isten, tudat, élet, halál, halhatatlanság, lélek, szellem* – foglalkoztatták. Ebben a szorosán vett lényegre irányulásban is tetten érhetjük Hamvas görög-szókratészi értelemben vett filozófusi mivoltát, vagyis az eredendő „csodálkozásra” való hajlamát és hajlandóságát. Ennek pedig alapfeltétele a dogmatikus szemléletek által lezártak tekintett kérdések újra és újra történő feltevésének bátorsága.²⁹ Ez az archaikus, vagy nem a primitivitás, illetve az ún. „prelogikus gondolkodás” értelmében vett premodern filozófusi mivolt az, amelyet Hamvas a Hagyomány gondolatának, Evola, Guénon és Ziegler írásainak az 1930-as évek második felétől való megismerését követően minden valószínűség szerint már tudatosan is forszírozott. Ez tükröződik Hamvas filozófusi-filozófiai alapmagatartásában is, amely

²⁸ Lengyel: I.m. 88.

²⁹ A kérdést egyébként a Hamvas viszonylatában kortárs, és a filozófus-szakma által is elismert Heidegger is újrafogalmazta a „Miért van egyáltalán a létező és miért nincs inkább a semmi?” kérdésének újrafeltevésével.

az egészre való irányulás és a tudományok iránti intenzív érdeklődés mellett eljutott az explicit, sőt kiélezett tudománykritikáig. A modern tudományosság Hamvas értelmezésében materialista, ateista, redukcionista és kimondottan szellemellenes (amely nem a Hagyomány, hanem a Földényi F. által is emlegetett „káosz” alapján áll).

Hamvas korán észrevette azt, hogy a 19. század diadalmas, a vallást és a metafizikát végső soron az „emberiség gyermekkorához tartozóknak” gondoló, vagy egyenesen a babonák világába száműző tudománya egyre inkább maga is, a logikai pozitivisták által „metafizikai ítéletekként” megfogalmazott területre merészkedik, vagyis maga is az élet értelmével kapcsolatos tételeket kezd megfogalmazni. Hamvas tehát érzékelt a modern tudomány rejtetten vallási, dogmatikus, ideológiai mivoltát. Megfigyelte azt a tényt is, hogy a modern tudomány (naiv) világmagyarázatot gyárt, amely tulajdonképpen lefordítható a filozófiai értelemben vett *materializmus* tételeire, sokszor anélkül, hogy a tudósok egyáltalán tudnák, mi a materializmus.³⁰ A Hamvas által legnagyobbként említett filozófusok, mint például Nietzsche, Schopenhauer, Bergson, Heidegger vagy Klages, mindannyian – bár különböző értelemben és mértékben – kritikusan viszonyultak a természettudományos racionalitás abszolutizálásához, így az ő hatásuk is tetten érhető abban, hogy Hamvas a Magyar Filozófiai Társaság egyik ülésén megfogalmazta a filozófia sajátos feladatairól, mibenlétéről vallott nézetét: „A mai filozófiában semmi sem olyan lényeges, mint a forma. [...] Sokan mondják, nem vagyunk elég erősek ahhoz, hogy rendszereket alkossunk. Kár ilyen megállapításokat tenni. Ötven éve a haladás-elmélet hívője ebben a jelenségben is vívmányt vélt volna fölfedezni; ma a pusztuló kultúra hívője, mint az agónia jelét ítéli meg. [...] A modern filozófia a rendszert nem kedveli. [...] A modern filozófia essay-szerű. [...] Essay annyi, mint kísérlet. Más szóval: próbálkozás. Tulajdonképpen hozzászólás. [...] rövid, világos, egyszerű, közvetlen, jól megírt hozzászólás a nehézkes és pongyola, elvont és alig követhető rendszer-gondolkodással szemben. [...] jól megírt száz sor több, mint rosszul megírt száz lap.”³¹

„Az esszé” – fogalmaz Thiel Katalin – „ebben az összefüggésben lázadás a hagyományos terminológiai készletet és kategoriális hálót alkalmazó klasszikus filozófiai próza ellen. Azt is lehet mondani, hogy

³⁰ A modern tudomány, legalábbis annak fősodra, a materializmust használja *előfeltevés*ként még akkor is, ha ezt tulajdonképpen nem vallja be, nem is érti, vagy nem is tud róla.

³¹ Hamvas Béla: *Közös életrend*. Budapest, Medio Kiadó, 2019, 265. „E sorok olvastán” – fűzi hozzá Lengyel András – „ha figyelembe vesszük Hamvas első hozzászólását is, nem lehet nem észrevenni, hogy itt a tudás ellehetetlenülésének konzekvenciáit vonja le. Az önállósuló, önjáróvá váló rendszerlogika érvényesítése helyett, mondja, immár csak az esszé a *tisztességes* megnyilatkozási forma.” (Lengyel: l.m. 94.)

Hamvas szándékosan választotta az esszét műfajául, hiszen úgy tűnik, számára ez volt az egyetlen kínálkozó forma a hagyományos alapsémákkal szakító radikális mondanivaló kifejtésére.³²

Hamvas, Heideggerhez és Klageshez hasonlóan – és a legtöbb kortárs magyar értelmiséginél, például a Hamvast éppen a tudománykritika vonatkozásában bíráló Németh Lászlónál³³ sokkal élesebben – észrevette, hogy a tudomány egy olyan látens ideológiát hozott létre, amely a vallásnak a felvilágosodás korát megelőző, mindent átható jelenlétéhez hasonlóan, egy korrekt és a közmegegyezés által is osztott világmagyarázatnak *tűnik*. Valaminek *tűnik* tehát, amely – még ha azt a modern tudomány világképében élő egyének egyértelműen nem is realizálják „az igazság mércéje”, az „abszolút valóság”, amelyet az egyéni és kollektív tapasztalat „garantál”. Hamvas *Mai filozófia* című írásában ezzel kapcsolatban jelentette ki, hogy „a filozófia nem tudomány. A tudománynak nincs stílusa, nincs is rá szüksége.”³⁴ És mivel – a hagyományos platóni kategóriákat használva – Hamvas a tudományt az ismerettel (*episztemé*), a filozófiát pedig a tudással (*doxa*) jellemezte,³⁵ a modern természettudomány „demokratikus” objektivitásésméjével élesen szembefordulva jelentette ki: „Tudás csak személyes lehet.”³⁶

Hamvas ugyanis úgy vélte – és ez tükröződik a *Tudományvallás és vallástudomány* című írásában éppúgy, mint a társaság ülésein elmondott több hozzászólásában³⁷ –, hogy a tudomány, amellet, hogy maga is egy sor implicit logikai és episztemológiai előfeltevésre épít, éppúgy metafizika, mint más világképek. A szubjektivitás és a metafizikai értelemben vett szubjektum tagadása azonban a tudomány világképét minden addiginál hamisabb színben tünteti fel számára.³⁸

Helyesen látta meg, hogy a tagadások éppúgy implicit állítások, ahogyan a legtöbb állítás magában rejt egy vagy több tagadást is – legalábbis az európai, az „arisztotelészi” logika szabályai szerint –, és ez a logikai paradigma az, amelynek vonalán a modern tudomány is többnyire

³² Thiel: I.m. 13.

³³ Lásd Németh László Hamvast illető kritikáját: *Aranykor és farkasfogak*. (Németh László: „Aranykor és farkasfogak”, in Ambrus Lajos [szerk.]: I.m. 38–43.)

³⁴ Hamvas: *Közös életrend*. 265.

³⁵ Uo.

³⁶ Uo.

³⁷ „Hamvas mindig a főelőadások apropóján, de a saját, az adott kérdéskörre egészében reflektáló álláspontját fejtette ki.” (Lengyel: I.m. 88.)

³⁸ „A tudomány is a vallás egy neme, különösen, ha azzal az igénnyel lép fel, hogy választ adjon azokra a problémákra, amikre régebben a vallás adott. Pedig a tudomány egy része csakugyan ezt teszi. Ha többet mond, mint csakis anyagit, már szellemmé válik és életátalakító erővé lesz. [...] A tudomány »tényszerűsége« – a legérdekeltenebb. Nem igazabb, csak az előfeltételei szigorúbbak: adatok, tények a tudomány előítéletei a tudományos módszer *kiépített előítéletrendszer*.” (Hamvas Béla: *Krisis és katarzis*. Budapest, Medio Kiadó, 2019, 119.)

gondolkozott és gondolkozik.³⁹ Ugyanakkor Balassa Péter joggal jegyzi meg, hogy Hamvas nem volt általánosságban tudományellenes: a materialista tudományt, vagyis a tudomány materializmusát ellenezte, nem pedig a tudományt általában. A modern természettudományon belül pedig kifejezett nyitottság mutatkozott részéről bizonyos tudományos elméletek archaikus metafizikák analógiájaként való értelmezéséhez.⁴⁰

Hamvasnak tehát nem egyszerűen istenhitéből vagy vallásos magatartásából fakadt a filozófia terén a metafizikai kérdésfeltevések középpontba állítása (hiszen a '30-as években Hamvast lényegében nem nevezhetjük egyértelműen vallásos kereszténynek). Sokkal inkább ebből a tudománykritikai hozzáállásból, a „szkepszissel szembeni szkepszisből”. Ez a szókratészi „csodálkozás” az, amely Hamvas számára az egyre inkább bebetonozódó horizontot megnyitja. Ebben az önmagát elsősorban a modern technika alkalmazásaival igazoló tudománnyal szembeni szkepszise, az abból való kiábrándultság, és egy valódibb, igazabb megismerésre való igénye jelenik meg. Ebben is megragadható Hamvas valódi intenciója: nem tudományellenes, hanem tudománszerető ember, ez a tudomány azonban *Scientia Sacra*, „szent tudomány”, és nem a tudomány köntösébe öltöztetett materializmus és ideológia, hanem valódi filozófia. Olyan megismerés, amely nem hagyja ki a megismerésből magát a *megismerőt*, olyan megismerés, amelyben az objektívítás és a szubjektivitás végső soron egy.

Miként Lengyel András is megjegyzi, a Magyar Filozófiai Társaság ülésein elhangzott hat beszéde alapján Hamvasról egy jelentős, a filozófia kurrens problémáira, annak legjelesebb, élvonalbeli képviselőire fogékony, azokat eredetiben olvasó-fordító „gondolkodó-író” képe sejlik fel előttünk. „Hamvas Bélának a filozófiáról alkotott képe, s a mögötte meghúzódó, e képet végső soron konstituáló saját filozófiája nem szokványos, szcientista kísérlet; az 1944 előtti magyar filozófiában csaknem egyedül áll. Ugyanakkor az újabbkori európai filozófiában már egyáltalán nem társtalan ez a kísérlet. Ahhoz a nagy vonulathoz tartozik, amelyik Kierkegaard-ral és Nietzschevel indul, s a kortárs »egzisztencialistákban«, mindenekelőtt Jaspersben tetőzik – elsősorban velük rokon, s

³⁹ „A XIX. század természettudományában a lényeg nem az volt, hogy mit fedezett fel, mit bizonyított, mit igazolt, hanem az, hogy állást foglalt az örök élet ellen, amelyet babonának bélyegzett és kijelentette, hogy az ember élete semmivé válik, mint, ahogyan semmivé válnak a férgek, kultúrák és az égitestek.” (Uo. 132.)

⁴⁰ „Az a tény, hogy a szellemtudományok még mindig ezt – a természettudományban határesetű zsugorodott – newtoni modellt tekintik tudományosságnak, részben saját maguk félreértése: tárgyak ugyanis nem elsősorban a természet; részben pedig a modern fizikai világkép konzekvenciáinak figyelmen kívül hagyása.” Balassa szerint Hamvas „valóságszemlélete” a legújabb fizikához is (Einstein, Bohr, Heisenberg, Weizsäcker) hasonlítható. (Balassa: I.m. 77.)

több ponton a »fordulat« utáni Heideggerrel is párhuzamot mutat.⁴¹ Thiel Katalin szerint pedig: „az életműből egy jól körvonalazható megállapítás bontható ki, nevezetesen az, hogy a hamvasi *ouvre* olyan bölcsélet, amely elsősorban az európai filozófiatörténet áramába kapcsolódik, onnan táplálkozik, majd ezen indíttatás után messze rugaszkodva eredeti módon foglal állást az emberi egzisztencia és a modern lét leg-alapvetőbb kérdéseit illetően.”⁴²

A filozófus a modern apokalipszisben – Hamvas Béla jelentősége a magyar filozófiai gondolkodás számára

Hamvas Béla mindenekelőtt, egy „szokatlan hangot” szólaltatott meg a magyar filozófiai gondolkodásban. Egy olyan hangot, amelynek magyar bölcsellettörténetben sem valódi előzménye, sem igazi párhuzama nem volt. Hiába kapcsolódott Hamvas többekhez: először Kerényi Károlyhoz, majd Várkonyi Nándorhoz, később Weöres Sándorhoz, Tábor Bélához és Szabó Lajoshoz. Az itt felsorolt személyiségek, filológusok és filozófusok, költők, gondolkodók valamilyen értelemben képesek voltak arra, hogy a hamvasi „szokatlan hangot” meghallják, és Hamvason keresztül a Hagyomány tágabb értelemben vett eszméjéhez is kapcsolódjanak. Egyéni habitusuk, műveltségük, érdeklődésük és megfogalmazásaik módjai ugyanakkor el is térítették őket a Hamvas által képviselt irányvonalaktól. Kétségtelen, hogy a hozzájuk hasonló személyiségek valamilyen értelemben megérezhették, Hamvashoz hasonló módon mélyen átélhették a modern egzisztencia válságát, azt a „modern apokalipszist”, amelyben az *apokalipszis* szó kettős értelme – egyrészt a feltárás, kinyilvánítás, a sokáig rejtett dolgok megmutatkozása; másrészt (a ma ismertebb) kozmikus méretű pusztulás jelenvalósága – is felsejlett.

Egyikük sem alkotott azonban bölcséleti mélységében és jelentőségében Hamvaséhoz mérhető *filozófiai* életművet. Egyikük sem volt képes a krízist olyan mélységig felfokozni, illetve a krízissel, az egész modern létrend krízisével olyan kendőzetlen módon szembenézni és adott esetben szembeszállni, mint Hamvas. Mindez egyrészt arra vezethető vissza, hogy Hamvasban a *lényeglátás* képessége talán minden más, vele kortárs magyarországi gondolkodóénál erősebb volt. De ebből fakadóan néha a részletek feletti elsiklásra való hajlama is erősebben nyilvánult meg. Az emóciók erőteljes lendülete olykor az általa rajzolt hatal-

⁴¹ Lengyel: I.m. 99.

⁴² Thiel: I.m. 9.



A Nagy Tudomány (Fülöp Péter fotója)

mas kép bizonyos homályos foltjait eredményezte – alapot adva ezzel a jogos vagy jogtalan kritikáknak.

A Hagyomány 20. században újra felvetett eszméje nem tudott elég mélyen gyökeret verni Magyarországon sem. Így az, aki a Hagyományhoz mégis kapcsolódott ezen a féltekén, valamilyen értelemben kulturális *outsider* maradt. Az általánosan csökkent lényeglátás mellett ez a körülmény másrészt azzal is magyarázható, hogy Európa, és benne Magyarország, immár legalább évezrede a keresztény-nyugati kultúrkör része lett. A lét metafizikai értelmét ebben a kultúrkörben képviselni hivatott egyházi kereszténység pedig az *extra Ecclesiam nulla salus* doktrínájának értelmében – hasonlóan egyébként a nyugati féltekén szintén domináns judaizmushoz és az iszlámhoz – idegenkedett attól, hogy az egymástól fenomenális szinten eltérő vallások *lényegi* rokonságát felvesse, vagy esetleg elismerje azoknak a kereszténységgel való egyenrangú mivoltát. Ezzel szemben, egy távol-keleti kultúrkörnyezetben – mint amelyet például a hindu és buddhista hagyományok kisugárzási körében találunk –, ha nem is általános, de sokkal kevésbé idegen az a gondolat, hogy az egymástól eltérő vallások transzcendentális háttérében meglévő kvázi-azonosságot felvessék. Nem véletlen, hogy René

Guénon⁴³ elsősorban hindu forrásokból tájékozódva vetette fel a Hagyomány gondolatát, és a kifejtés kapcsán kiterjedt hindu eredetű terminológiát használt.⁴⁴

A Hagyomány, és a hagyományosság eszménye minden tekintetben elveti a fejlődésezsmét, ha azon biológiai, társadalmi és spirituális evolúciót, a dolgok „lassú jobbra fordulását” vagy ehhez hasonlót értünk. Ezzel rokonítható Hamvas lényegi és tudatos antimodernsége is, a saját korral, a kor legjellegzetesebb eszméivel, a modern ember életgyakorlatával való heroikus és többé-kevésbé – a háború utáni évek „kilengésétől” eltekintve – koherens szembenállása. Ez a szembenállás aztán erőteljesen rányomta bélyegét Hamvas filozófiaképére is, a szűkebb értelemben vett filozófia vonatkozásában kifejtett gondolataira. Azok a filozófusok, akik saját területüket valamiképpen a tudományhoz, a természettudományos gondolkodásmódhoz próbálták közelíteni – és ez a 20. század magyar filozófusainak jelentős többségére, változó hangsúllyal és értelemben, de igaznak tűnik – óhatatlanul is szembekerültek Hamvassal, aki a filozófiát és a (modern) tudományt élesen különválasztva éppen egy modernitás előtti léttapasztalathoz és életgyakorlathoz kívánt visszatérni. A modern tudományosság, és az azt követő modern filozófia, általában a humántudomány, a dilthey-i értelemben vett *Geisteswissenschaft* éppen a specializációt, a minél szűkebb részterületekre való fókuszálását, a „kommentárok kommentálását” tartotta és tartja ma is ideáljának. Az úgynevezett „tudományos módszer” a szellemtudományokban – amelyet egyébként már Dilthey mellett Husserl és Heidegger is bíráltak – a szubjektivitás kizárását, vagy annak minimálisra csökkentését, a humántudományoknak a modern természettudomány eszméi és ideáljai értelmében vett művelését irányozta elő. Hamvas filozófusi kortársai pedig maguk is legnagyobb részben ebből a gondolkodási hagyományból jöttek, ehhez a tudományos világhoz tartoztak. Nagyon kevésbé tudtak tehát a hamvasi gondolkodással azonosulni, vagy azt legalábbis kiegyensúlyozottan értékelni. Thiel Katalin és Kurucz Anikó Hamvassal kapcsolatos munkásságát leszámítva máig alig akad olyan filozófusszakmát valamilyen értelemben képviselő személy, aki Hamvas valódi irányulását egyrészt nem értette félre, másrészt pedig hajlandó volt azt eredeti intenciói szerint értelmezni.

Habár az utóbbi időben több, Hamvassal alapvetően rokonszenvező kisebb tanulmány is született a filozófusszakma képviselői részéről (például Zóka Péteré, Somos Róberté, Veres Ildikóé), az elemzések ke-

⁴³ Hamvas ugyan Evolától értesült a Hagyomány eszméjéről, de azt később inkább Guénonhoz hasonlóan értelmezte.

⁴⁴ Vö: René Guénon: *Általános bevezetés a hindu doktrínák tanulmányozásához*.

véssé próbálták a hamvasi bölcselet átfogóan megragadni, inkább egy-egy részterületet érintettek. Született azonban olyan, nagyobb lélegzetű Hamvas-recepció is még az 1980-as években, amely véleményünk szerint helyesen, széles látókörrrel és azt legalábbis nem félreértve ragadta meg a hamvasi bölcselet lényegét. Balassa Péternek tanulmányunkban már előzőleg is többször idézett *Egy beszédmód körülírása – Hamvas Béla olvasásához* című, 1986-ban született tanulmányáról van szó. Balassa többek között kiemelte: „Hamvas Béla a század legbátrabb szellemi embe- reinek egyike volt Magyarországon, amennyiben tudta és vállalta, hogy ilyen radikális végigvitel mindenképpen az elfogadás és befogadás lehetőségét vágja el. Magára vette a teljes és szükségszerű félreértés lehetőségét [...]”

Tanulmányunk végén ezért hosszabban is szeretnénk idézni Balassa Pétert, aki véleményünk szerint Hamvas filozófiai magatartásának fontos momentumát ragadta meg, amikor azt nem a metafizika-ellenesség vonalán közelítette meg (miként két évvel később Földényi F.), hanem a modern egzisztencia tagadhatatlan válságos voltának és az örök ideákhoz való visszatérés akarásának viszonylatában értelmezte. „Amikor ugyanis Hamvas en bloc válságosnak nevezi, nem jogtalanul, kétezeröttszáz év kultúráját, s különösen azt, amelyikben maga él, amikor tradíció nem azt érti, amit a köztudat annak nevez, amikor a kultúra archaikus, láthatatlan történetét hozza felszínre, illetve írja, akkor magányra és a kitagadottság nem köznapi helyzetére ítéli önmagát: a válság a személyt is érinti, aki konstatálja azt. Beszélhet-e en bloc? Beszélhet-e azon a hangon, amelyiken senki nem mer? Ezek a kérdések nem a róla író kérdései, hanem rejtettem az övéi. Hivatkozhat-e a láthatatlan hagyományra, amely ma csak láthatatlanul működik? Lehetséges-e rekonstruálni a tudomány régi, archaikus – tegyük fel: igazabb – fogalmát? Lehetséges-e a tan a mai körülmények között, ugyanakkor meddig vehetők figyelembe e körülmények? Lehetséges-e az archaikus tudás, még akkor is, ha a mai természettudomány meglepően sokat merít belőle, ha bizonyos megfogalmazásai nyíltan hivatkoznak a Platón előtti és a platóni gondolkozásra? Az új természettudósok a modern fizika eredményeinek filozófiai értelmezésére: világképre törekedve tulajdonképpen új kozmológiához jutottak, amelynek szerkezeti, megfogalmazásbeli hasonlóságai vannak az archaikus kozmológiákkal, egyáltalán azzal a hittel, hogy a »végső Egyről« kell és lehet beszélni.”⁴⁵

⁴⁵ Balassa: I.m. 81–82.

KELEMEN ZOLTÁN

VILÁGVÉGÉN KURTA KOCSMA

Hamvas Béla Szilveszter című regényéről

„Úgy látszik (...) a regényírók fantazmáira nincs szükségünk többé.”¹

„Végül is az orfikus prózánál kötöttem ki.”²

Hamvas Béla 1951. január 5-én szenteli az első hosszabb (valószínűleg a legelső) naplóbejegyzést annak a tervének, hogy új regény írásába fog a *Karneval* befejezése után. A naplórészletnek külön címet is ad: *Szilveszter*. Megtudhatjuk ebből, hogy szinte rögtön a nagy mű befejezése után felmerült Hamvasban egy esszenciális regény ötlete, mely vagy rövid, száz oldalas, vagy, mint James Joyce *Finnegans Wake*-je hatalmas, tablószerű vállalkozás lenne.³ A mai olvasó persze már tudja, hogy a *Szilveszter* terjedelemben és prózapoétikailag is inkább a kétféle elképzelés között helyezkedik el. 1950 szilvesztere ilyenformán világtörténeti origó, az emberiség 20. századának foglalata. Ha a *Karneval* leltárregény is volt, a *Szilveszter* szinte teljes egészében annak készült. Patmore itt még csak egyszerűen Pat, egy amerikai katona. A szerző figyelme talán csak később fordulhatott a Ruskin köréhez tartozó Coventry Kersey Dighton Patmore-ra, aki Hamvas kedvelt szerzői közé tartozott, Walter Pater kapcsán ír róla, az *Imaginárius könyvek* című esszéjének bevezetőjében.⁴ Patmore sok tekintetben a Hamvas esszéiben olvasható értékrendszerek hordozója. Például a munkától és a társadalmi érvényesüléstől éppúgy elzárkózik, mint ahogy annak szükségességéről *Protectorátus* című esszéjében Hamvas ír (253).⁵ Az alapötlet, hogy a főszereplő – pontosabban az elbeszélés kritikai értelemben vett kézben tartója – hadikantint vezet, talán Grimmshausen *Simplicissimus*ából származik, erre vonatkozhat a többszörös utalás a regényben arra, hogy hadjáratban európai arisztokratát kell alkalmazni. Január 8-án már úgy ír új ötletéről, mint amely kommentár lenne a *Karneval*hoz, metapoézisz, a valóságnál iga-

¹ Hamvas Béla: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis*. Szombathely, 1991, Életünk Könyvek, 243. A továbbiakban a kötet hivatkozásai a főszövegben találhatóak.

² Darabos Pál–Molnár Márton (szerk.): *In Memoriam Hamvas Béla. Visszaemlékezések Hamvas Bélára*. Budapest, 2008. Hamvas Intézet, 171.

³ Hamvas Béla: *Naplók I.* Budapest, 2010, Medio Kiadó, 289.

⁴ Hamvas Béla: *A babérligetkönyv – Hexakümion*. Szombathely, 1993, Életünk Könyvek, 141.

⁵ Hamvas Béla: *Patmosz I.* Szombathely, 1992, Életünk Könyvek, 187–197., de különösen 191.

zabb alkotás.⁶ Az 1957-es kisregény alcíme – műfaji meghatározása experimentális imagináció. Kísérlet arra, hogy képzelet által olyan valóság teremtsődjön, mely érvényességével képes meghaladni a tökéletlen és romos világot, melyben a maszkok, illetve a személylé válni nem tudó individuumok támolyognak.

1951. február 21-ről 22-re virradóan álmod lát az új regényről, melyről be is számol naplójában: igen töredékesen bukkannak fel benne alakok-karakterek, de Patmore és a kozmopolita szereplőgárda már felismerhető. Érdekes lett volna megvalósítva a romániai politikai bűncselekmény szála, vagy a palesztinai kivándorlók jelenete, ám odavetve, a bejegyzés alján már ott van a regény egész későbbi szerkezetét meghatározó „Túlvilág.”⁷ Később, főként a *Bizonyos tekintetben* című kisregényben Hamvas a túlvilágnak irodalmi-esztétikai megfogalmazását dolgozza ki. A *Szilveszterben* egyértelműen az esszé műfaja felől próbálja meghatározni ezt a jelenséget (149, 151–153). Február végén Talmud-stílusnak nevezi a *Szilveszter* műformáját, erről a *Naplóban* annyit ír csupán, hogy „A fejezetek összetartozó részei a közepén vannak. A fejezetek (részek) mondat közepén fejeződnek be, de a következő fejezet közepén folytatódnak”.⁸ Hogy mindez mennyiben kapcsolódik a *Talmudhoz*, nem tudható, de a regény egy korai szakaszában Patmore két kabbalista (nem talmudi!) kifejezéssel próbálja magyarázni a colonelnek, partnerének az imaginációs maszkok kavargását a látszatvalóságban (29). A *Szilveszter* értelmezésében az ibbur az először született lélek, avagy személy, szemben a gilgullal, aki már hosszabb ideje részt vesz a lélekvándorlás körforgásában. Az ibbur másrészt jóindulatú lélekátvitel, szemben például a dybbukkal, míg a gilgul a vándorló lélek körforgását jelenti.

1951. augusztus 19-én Hamvas új vázlatot készít a *Szilveszterhez*, mely szerint a központi szereplő a *Karnevalból* már ismert Márkus, a pszühopomposz, avagy túlvilági kalauz. A téridő sűrítettsége megmarad, ahogy Korea is mint helyszín, de egy három nappal későbbi bejegyzésből tudható, hogy a középpontban a női szépség állna, mely az örök emberit képviseli. Vele találkozna Vidal, aki a *Karneval* lezárásának jelentős szereplőjeként már szintén ismert.⁹ Habár ő végül nem került bele a kisregénybe, Abel After, a kétes egzisztenciák egyike tulajdonképpen a mászolygó Hoppy Lőrinc személyiségét örökíti át az új re-

⁶ Hamvas Béla: *Naplók* 1. 290.

⁷ Uo. 303–304.

⁸ Uo. 305.

⁹ Uo. 328–329.

génybe.¹⁰ A szépség – mely nemcsak konkrét emberi, de elvont esztétikai is –, és a belé vetett töretlen hit a regény sarkalatos pontja lesz. A női szépség és a csillagos égbolt ősi összefüggéseiről pedig fontos megállapítást tesznek a regény egyik beszélgetésében.¹¹ A *Karneval* ostromfejezetének stílusát követi továbbá a *Szilveszter* néhány, a bombázást leíró része (217). Budapesten, 1952. március 30-án munkáinak számvetését készítve Hamvas Béla úgy említi a *Szilvesztert*, melynek megírása még tervben van.¹² 1954. június 25-én Tiszapalkonyán tesz említést újra naplójegyzeteiben készülődő új regényéről.¹³ A rövid részlet tanulsága elsősorban az ubiquitásra vonatkozó félreérthetetlen célzás, melyet a jegyzet készítője a démonológiával és az individualitással kapcsol össze. Később nyilvánvaló lesz az olvasó számára, hogy – akárcsak a *Karneval* nagy részében – ezúttal is a démonok uralta világ és a démoni világ uralta ember kérdése lesz az író számára legfontosabb, ezzel szorosan összekapcsolva használja az individualizmus, illetve a személyiség, személyesség fogalmait. A másik fontos észrevétel ugyanitt a nyelvre vonatkozik, s megint csak Hamvas a nyelvet illető optimista véleményét tükrözi: a nyelvben az egész mindenség folyamatosan megnyilvánul, az írónak és az olvasónak az a feladata, hogy mindezt megértse másodpercről másodpercre az olvasás, illetve az írás folyamán.¹⁴ Az írás a 20. század derekán alkimista tevékenységgé válik Hamvas számára, aki nemcsak a különböző személyiségek – szereplők folyamatos maszkcseréjét, együtt értelmezhetőségét látja, de a műnemek felolvadását is ebben az „alkimista üstben”, melynek neve: regény.¹⁵ Mindez az alkotói munka szükségszerűen óriási szereplőgárdát mozgat, még az olyan kisregény esetében is, mint a *Szilveszter*. Ezzel kapcsolatban elegendő, ha a *Karneval* szereplőinek katalógusaira utalok.¹⁶ Darabos Pál ezt a hamvasi módszert leghamarabb az *Oidipus* című novellában mutatja ki. A sorskatalógusok forgatagának végső tanulsága véleménye szerint a szubjektum mint általános léttapasztalat.¹⁷ Mind a *Karneval*, mind a *Szilveszter* esetében arról van szó, hogy a felmérhetetlenül sok szereplő egyetlen én sokszoros tükröződése, legalábbis Patmore-nak Axe úrral való beszélgetéséből ez szűrhető le: „– A bonyodalom kész – mondja Axe. – Egyre

¹⁰ „Tapirnyákos vagyok. (...) Higgye el, serpedvény vagyok, a háború országútján, nem egészen rege-székés”. Hamvas Béla: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis.* 29–30.

¹¹ „a régiek a csillagos eget a tehénnel rokonnak érezték, és a tehén a nő legszebb jelzői közé tartozott.” Uo. 175.

¹² Hamvas Béla: *Naplók 1.* 345.

¹³ Hamvas naplóival kapcsolatos észrevételeimet az életműkiadás 25. kötete alapján teszem.

¹⁴ Hamvas Béla: *Naplók 2.* Budapest, 2010, Medio Kiadó, 83.

¹⁵ Uo. 84.

¹⁶ Hamvas Béla: *Karneval.* Budapest, 2021, Medio Kiadó, 1085–1089.

¹⁷ Darabos Pál: *Hamvas Béla. Egy életmű fizionómiája II.* Budapest, 2002. Hamvas Intézet, 73.



Hamvas Béla Tiszapalkonyán

több ember és egyre nagyobb szövevény. – Mi az egyszerűsége törek-
szünk – válaszol Patmore. – Azt hiszem, jó úton vagyunk.” (237.)

Kerényi Károlynak 1947. február 21-én írt levelében számol be ör-
vendezve Hamvas, hogy John Cowper Powys új regényét, az *Owen
Glendowert* olvassa. Megállapítja, hogy igen szép számú személyt szerep-
peltet folyamatosan, s bár ekkor nem jegyzi meg, de tudható, hogy má-

sik nagy kedvencének James Joyce-nak *Finnegans Wake*-jével ugyanez a helyzet. A későmodern szerzőket olvasó Hamvasra jellemző, hogy ezt a korszakot milyen fontosnak tartja. Több évvel később T. S. Eliotról ír igen dicsérőleg.¹⁸ Az életműkiadásban napvilágot látott *Levelek* kötetében szűkszavú *Karneval* utáni kisregényeit illetően. 1967. január 29-én Dobes Lászlónak írva reagál arra, hogy levelezőtársa nem tudott mit kezdeni a *Szilveszter* és minden bizonnyal a *Bizonyos tekintetben* szövegével. „Ez a palkonyai nyolc évem kvintesszenciája. Nem tudom, mennyire jó. Most van munkában a mostani »élet«, mint mondod, és ez majd, ha kész lesz, gorombábban beszél. Azt hiszem nem ismered még elbeszélő műveimet, a *Karnevalt* és a *Szilvesztert*. Nem is tudsz róluk. Nem védem a regényt. Lehet, hogy nem jó, hogy csak »élet«. De ez az élet irtózatosan irritál, és le kellene vetnem, hogy szabad legyek. Nem tudom.”¹⁹ Következő leveleiben Németh Ferencnek mindössze annyit ír, hogy 1957-ben írta a kisregényt és sohasem jutott eszébe kiadatni.²⁰ Később Dobes Lászlónak a *Bizonyos tekintetben*ről írva ezeket a műveit a kortárs európai antiregényhez sorolja.²¹ Egy 1948-as naplóbejegyzés az esszéregény követelményét támasztja, s ez valóban igaz is a *Szilveszter* bizonyos részeire (24–27). A kommunista diktatúráról írván, mintha már a regény látszatát sem akarná fenntartani. Így lehetne megragadni azt a komplex, új műfajt, amely Hamvas szépprózájának jellemzője lesz, legkésőbb a *Karneval* írása előtti időben, de ezt fogja alkalmazni az időskori kisregényekben is.²²

Az '54-es tiszapalkonyai naplójegyzetek között a július 29-i foglalkozik újra a *Szilveszter*rel. Az író számára fontos, hogy egy örökkévaló, múlhatatlan pillanatban játszódik a cselekmény, szinte a teremtés időpontjában, történelmileg mégis könnyen kijelölhető pontban: 1950 szilveszterén, a koreai fronton. Szilveszteren legalább két okból értendő az év egy bizonyos napja és nem a férfinév. Már a *Karneval* írásakor nyilvánvalóvá vált, hogy Hamvas számára elengedhetetlenül fontos, hogy művének alkotói folyamata az év egyik kitüntetett napján, gyakorlatilag az Új Esztendő beköszöntekor záruljon le. Nagyregényét valóban 1950. december 31-én fejezte be, a *Szilveszter* pedig a következő mondatral zárul le: „**BOLDOG ÚJÉVET!**” (285.) Mindazonáltal az olvasó talán eljátszhat a gondolattal, hogy Petőfi Sándor elbeszélő költeményének címe a címszereplő neve miatt Hamvas kisregényéhez hasonlítható. Az infernális kommunizmus színeit festő Hamvas-mű, mintha mind-

¹⁸ „a modern korban az egyik legjelentékenyebb ember.” Hamvas Béla: *Levelek*. 2011, Medio Kiadó, 424.

¹⁹ Uo. 429–430.

²⁰ Uo. 431.

²¹ Uo. 432–433.

²² Hamvas Béla: *Naplók 1.* 97. Lásd ehhez még: Darabos: *I.m.* 69.

annak a forradalmi tervnek a megvalósulását mutatná, melyet Petőfi „szörnyűséges megváltója”, a jakobinus elvek alapján gondolkodó és cselekvő Szilveszter romantikus látomásában elképzeli. Hamvas művében semmilyen utalás sem található sem Petőfire, sem említett művére. A *Szilveszter* időkezeléséhez mindazonáltal kapcsolódhat ez a gondolatmenet is, hiszen az évet lezáró, s egy újat kezdő mágikus pillanat kiválasztása azt is jelölheti, hogy a diktatúrában, a való világtól elzártan élő ember számára a történelem, mint valóság nem adott, erről jóval később, 1964 márciusának végén így ír Hamvas Béla: „Ki vagyunk zárva a történetből, a vasfüggöny mögött meg vagyunk kímélve, ami azt jelenti, hogy nincs átélésünk, tudatunk arról, ami történik (tévesen informálnak bennünket). Kiskorúaknak tartanak és elzárnak a valóság elől – nem veszünk részt a valóságban.”²³

Az 1954. július 29-i naplójegyzetben a kisregény eszmei tervei olvashatóak. Hamvas egyelőre keresgéli még a formát, az idő és az időtlenség elbeszéléstechnikai megoldásai izgatják, leginkább mégis talán a gondviselés problematikája, hiszen a regény mindvégig azon a pengeélen táncol, hogy létezik-e gondviselés, így értelem, vagy csupán a vak sors van, azaz a világ kaotikus és megismerhetetlen. A regény szerkezetét alapvetően két módon szeretné meghatározni: alkímiailag (beavatás? sors?) és zeneileg (szonáta? szimfónia? Capriccio?).²⁴ Másrészt szilveszter az az idő, amely még nem az új év, nem a beteljesülés, nem az új kezdet, a szabadulás a megrázkódtatások sorozatától. Ahogy erről T. S. Eliot ír *The Waste Land* V. részletéhez írt jegyzeteiben: az emmausi út az *Apostolok Cselekedete*iben, a veszedelmes kápolnához való közeledés a Grál mondakörében, és Kelet-Európa hanyatlása a vers keletkezésének korában hasonló időszak: midőn az ember még nem láthatja, nem értheti, nem is érzékelheti a reá mért szenvedés végét, a sors hamarosan közelgő fordulatát. Eliot szerint mindhárom esemény kilátástalan és elkészerítő, de mögöttük – legalábbis a történet szintjén – már ott van a megoldás, feloldás, kiengesztelődés lehetősége.²⁵ Ezzel a gondolattal összhangban áll egy *Jób várakozása* című rövid tiszapalkonyai naplóbejegyzés 1955. július 28-ról.²⁶ 1954. egyik utolsó bejegyzésében vázolja fel Hamvas a „pletyka komédiájának” nyelvтанát, illetve ennek történelemteremtő, pontosabban -silányító voltát.²⁷ Ez azért fontos, mert a későbbiekben

²³ Hamvas: *Naplók* 2. 223.

²⁴ Uo. 85.

²⁵ Eliot, T. S.: *The Waste Land and other poems*, London, 1940, Faber and Faber Ltd, 47–48.

²⁶ „Holnap a harag megszűnik. Nem a külső bajok (vagyon, család, betegség), hanem a ránehezedő végtelen súly [miatt]. Ez a nehéz, ezt elviselni. Nyögni, még bírni, még ki kell bírni.”

²⁷ I.m. 101.

nagyrészt ennek a nyelvtani alakzatnak a szimulációja, fikcionalizálása adja majd a három kései kisregény nyelvi anyagát. Kevésbé fontosak, de nem elhanyagolhatóak a regények későbbi elbeszéléstechnikájának helyenkénti szürreális vonatkozásai szempontjából, hogy ebben az időszakban Hamvas viszonylag gyakran vázolta röviden szorongásos, karkai álmait.²⁸ Magát a kommunizmust is mint élet nélküli folyamatos támolygást írja le naplóiban,²⁹ s habár ennek német definíciója, a *Taumel* nem fordul elő a *Szilveszter*ben, de a diktatúrában élő milliók létmódját, pontosabban léthiányát ennek megfelelően írja le a kisregény. Ennek a felborult és folyamatosan boruló támolygásnak egyik figurája csupán a diktátor, az Isten- és apagyilkos, a természetnek nem gondozója, szolgálója és atyja, hanem „férje és ura.”³⁰ A *Szilveszter* konkrét helyhez és időhöz a regény belső világában nem kötött diktatúrája a paradoxonok uralta tükörvilág. A munkatáborokban a foglyoknak „jobb” sorsuk van, mint a lakosságnak (66). Mindez csupán kiélezett átfogalmazása annak a régi tapasztalatnak, mely szerint egy diktatúrában mindenki fogoly. A kormányzat a lakosság egyéneit szándékosan egymás ellen uszítja. Ezt a fejtegetést követően az elbeszélő a kommunizmus pontos, részletes látletét adja, az utópiák gyökerét Platón és Thomas More munkáiban mélységes iróniával mutatva ki.³¹ A lényeg azonban a diktatúra szörnyűségein túl van. Az esszészzerű fejtegetés rámutat, hogy a diktatúrák (és így ellentétük is) azon alapulnak, hogy egyik fajtájuk a személy eltörlésével valamely sosemvolt aranykori kollektívizmussal szembeállítva kergeti,³² míg másikuk mindent megtesz annak a személyiségnek a megőrzéséért és abszolutizálásért, mely az emberiség szellemi eszmélésének egy rövid epizódja volt csupán. Harmadikként az úgynevezett „szabad világ” lehetősége adott, ezt azonban az elbeszélő meghaladott, élettelen, fejlődésre képtelen formációnak tartja, definíciója rá: „a lanygos takony.” (74–75)³³ Később a fogyasztói társadalmat, mint a cunci imádóját írja le (106–107). Cunci mindaz, ami fölösleges, de úgy árulja magát, mintha lehetetlen lenne élni a birtoklása nélkül, a cunci tekinthető a szociális addikció hálózatának. Talán ide sorolható a hidegháborús világrészek között „közvetítő” miniállam, a Vadrikán története is, mely mellékszál a regényben. Esetleg nem véletlen a név hangzásának hason-

²⁸ Egy 1955-ös, a borraivalót váró hóhérról talán ezúttal is megjegyzésre érdemes lehet. I.m. 116.

²⁹ I.m. 123.

³⁰ I.m. 130. A diktátor „természetrája” a *Szilveszter*ben: Hamvas: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis.* 266–269.

³¹ Uo. 67–71. „– Mondja, ezt a Morust kivégezték? – Nem tudom. Ha rajtam állt volna.” Uo. 75. Másutt: „Ezt még Morus se merete remélni.” Uo. 85.

³² A regény egy pontján „pánszklávizmus”-ként határozódik meg. Uo. 97.

³³ Lásd még a személyiség eltörlésének kísérletéhez uo. 83–84.

lósága a Vatikánnal: állampolgárai meglehetősen kevesen vannak, területe szinte alig van, lakói sem ott születtek. Elgondolkodtató, hogy az ötvenes években egy vasfüggöny mögötti országban, elzárva a legfrissebb bölceletei-politikai ismeretektől Hamvas a globális társadalmat az ember végső elmagányosodásában, és a szupervezérelt társadalmak okozta belső otthontalanságában képes volt megfogalmazni (257).

A személyiség a regény egyik legérzékenyebb kérdése. Amíg a két-féle diktatúra leírásában világosan kirajzolódik, az a Nietzschétől származó gondolat, melyet Michel Foucault fejtett ki *A szavak és dolgok* című művében, s mely a személyiséget a nyugati kultúra és civilizáció véges idejű teremtményeként kezeli, addig Patmore mind ontológiailag, mind esztétikailag a személyiséghez köti a mű, a bölcsesség, sőt a létezés eredetiségét, érvényét (233). Darabos Pál Hamvas-monográfiájában kulcsszerepet szán a személyiség fogalmának, például a Szilveszter fent felidézett jelenete kapcsán: „a személyiséget a mostani, XX. századi fejlettségi fokán lehetetlen megsemmisíteni”³⁴ – írja. A szubjektum a 20. század végi európai gondolkodásban a kultúrának olyan központjává, belső értelmévé vált, mely a nietzschei értelemben vett „maga” helyett máig hozzájárul a jelenleg például globális civilizáció és kultúra ködös biztonságérzetéhez. Azáltal, hogy nem lát túl önmagán, vagyis a szubjektum, a személyiség nem létezésén, éppen azokat a régi totális elképzeléseket élteti tovább, melyek közül az egyik megszüntette, míg a másik az abszolútumba taszította volna.³⁵ Darabos véleménye szerint Hamvas a válság okát szép-prózájában is (különösen az utolsó három kisregényben), abban látja, hogy az ember nem tud személyiséggé válni.³⁶ Létezhet azonban olyan értelmezése is Hamvas bölceletének (és ezúttal főleg a két *Scientia Sacra*-ra gondolok), mely szerint az embernek a személyiség önös szorításából kellene kiszabadulnia: ez lenne az ébredés, éberség, vidya.

A diktatúráknak az 1957. március hatodikai naplóbejegyzéshez hasonló értelmezése, az alapgondolat és az állam alapvető összefonódása

³⁴ Darabos Pál: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája III.* Budapest, 2002, Hamvas Intézet, 160.

³⁵ Földényi F. László: „Az emlékezés szobrai. Egy új nyelv kihívása az emlékműszobrászatban.”, in *Uő.: Az ész álma 33 esszé 2000–2007.* Pozsony, 2008, Kalligram Kiadó, 171–172., 187–188. Lásd még: Vajda Mihály: *Illisszozs-parti beszélgetések.* Pécs, 2001, Jelenkor Kiadó, 77–78. „Különös módon az ember (...) minden bizonnyal nem egyéb, mint hasadás a dolgok rendjében, vagy legalábbis olyan alakzat, amelyet a tudásban újonnan elfoglalt helyzete vázolt fel. Innen származott az új humanizmusok minden kimérája, az emberről való félig pozitív, félig filozófiai, általánosan kiterjesztett antropológiai gondolkodás eszköze. Komoly vigaszul, nagy megkönnyebbülésül szolgál viszont a gondolat, hogy az embert csak nemrégiben találták föl, e fogalom még kétszáz éves sincs, egyszerű redő csupán a tudásunkban, amely azonnal el is tűnik majd, mihelyt e tudás megtalálta új formáját.” Foucault, Michel: *A szavak és a dolgok A társadalomtudományok archeológiája* (ford. Romhányi Török Gábor) Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 17.

³⁶ Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája III.* 163.

a *Szilveszter*ben is megjelenik egy fontos helyen. A freudi pszichoanalízis keveredik itt a platóni államfilozófia homoerotikus értelmezésével, s mindez az eszmefuttatás a diktatúrák receptjét hivatott megadni (195–198). Ebben az esetben azonban látni kell, hogy Hamvas egy – már a modern regényben is ismert – narratív módszert használ: az elméletet a mű egyik mellékszereplője adja elő, így az, inkább az ő jellemzéséhez tartozik, mintsem a regény konceptuális egészéhez. Nem mellesleg ez a regény zeneművekhez hasonlítható többszólamúságához is építő módon járul hozzá. Talán hozzátartozik a *Szilveszter* utóéletéhez, hogy Bíró Endre biokémikus (aki az első magyar nyelven – töredékesen – megjelent *Finnegans Wake* fordítója volt³⁷) visszaemlékezése szerint nemcsak ismerte kéziratból a művet, de nagyra tartotta, s 1958-ban – fordítás és közlés reményében – kicsempészte nyugatra a kéziratot. Kiadásra nem került sor, s bár művének fontossága egész életében nyilvánvaló maradt Hamvas számára, naplói és levelezése alapján arra lehet következtetni, hogy később már kevésbé foglalkoztatta.³⁸

A mű színhelye egy bár. Hamvas naplójegyzeteinek tanúsága szerint Észak- és Dél-Korea határán. Mindezen információ – ahogy az expozíció egyéb részletei – olyan bagatellek, melyekről majd annak az olvasónak kell eldöntenie, hogy az emlékezetben való megőrződésre érdemek-e vagy sem, aki aktuális értelmezését összerakja. Így a bár helyének kijelölése – mint a 20. századi világ *végén* álló hely – a mindenség egészét képes összefoglalni: nem egyszerűen háborús helyzetet jelez, vagy apokaliptikus hangulatot, hanem azt a hamvasi szándékot, mely szerint a tér egy adott pontja éppen úgy képviseli a kozmoszt, ahogy a nyelv egyszeri esetlegessége a művészet imaginárius összetettségét. Dolgozatom címe erre utal, amennyiben a nyelv önteremtő összefüggésrendszerére gondolunk, melynek Hamvas szerint jó példája a *Finnegans Wake* nyelvezete. Joyce regényének különösen az a része ihlethette meg ebből a szempontból a magyar szerzőt, mely Shem, Shaun és Issy esti leckeórájaként is ismert.³⁹ Feltehetőleg ennek megfelelően alkotta meg a *Karneval*ban Kanavász Platon Petőfi Sándor *Falu végén kurta kocsmá...* című-kezdetű verséről írt otthoni dolgozatát.⁴⁰ Egy, a mindenütt egyszerre jelenvalóság értelmében felfogott bár a *Szilveszter* helyszíne, nyelvezete pedig az a már-már szent dadogás, melynek példája a *Finnegans Wake*.⁴¹ Hamvas szépprózá-

³⁷ Joyce, James: *Finnegan ébredése (részletek)* (Fordította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Bíró Endre) Budapest, 1992, Holnap Kiadó.

³⁸ Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája* III. 164–165.

³⁹ Joyce, James: *Finnegans Wake*. London, 1992, Penguin Books, 260–308.

⁴⁰ Hamvas: *Karneval*. 377–378.

⁴¹ Hamvas Béla: „Száz könyv”, in *Európai Műhely I.* (szerk. Hamvas Béla) Pécs, 1990, Baranya Megyei Könyvtár, 70.

jára általában igaz Darabos Pál észrevétele az *Ördögösök* című regénye kapcsán: „Hamvas a történetet nem ágyazza be egy konkrét társadalom, nép és kor keretébe, mert az nemhogy élesítené a jellemek rajzát, hanem éppen ellenkezőleg, elmosódottabbá tenné, minthogy azt a látszatot keltené, mintha ezek a külső tényezők határoznák meg kizárólagosan az emberi élet és az emberi magatartások lényegét.”⁴²

A bagatell esetlegességére jó példa a százkilencvenkettő mint tökéletes szám, mely bár kötődik a modernség utáni képzőművészet kétes interpretációjához, de az elbeszélést alapítani is lehetne rá, illetve teljesen kihagyni abból.⁴³ Ezzel arányosan a *Karnevalban*, sőt Hamvas esszéiben, bölceleti munkáiban az olvasó által már megszokott mester-tanítvány viszony is új alapokra kerül, pontosabban esetlegessé válik. Patmore nem a szellem embere óhajt lenni, hanem az emberi teljességet próbálja elérni-megközelíteni, ennek megfelelően mesterének neve már a neveltségességig menően esetleges (Paddon l’Egguéntieu), sorsa pedig szintén humoreszkbe, vagy pikareszk regénybe illően bonyolult, ahogy a világ (Patmore szóhasználatában az utóbbi háromezer év), mely szóra sem érdemes.⁴⁴ Sokszorosan egymásba épülő beszélgetéspaneelen és sors- (vagy maszk-)katalógusokon alapul az elbeszélés, néha könnyen megfélelmezhet az olvasó arról, hogy ki is beszél éppen. Hamvas közvetlen módon, magyarázó szövegrész nélkül alkalmazza a kínai doboz technikát, melyet a magyar olvasó főleg *Az Ezeregyéjszaka Meséiből* ismerhet. Ilyen részlet, amikor Paddon l’Egguéntieu saját mesteréről, Beel Matatiról beszél Patmore-nak. Először a meg nem nevezett Jézus Krisztust idézi olyan stílusban, mely egyébként zen-koanokból ismert,⁴⁵ majd kijelenti, hogy világunk a tárgyak és a megnevezés pontos ellentétén alapul, mindez kizárja a tudományos megismerés lehetőségét (24). A kínai doboz technika legszembeötlőbb alkalmazása a regényben az a jelöletlen intermezzo, melyben a konkrét cselekmény lezajlása után néhány évvel néhány fontos mellékszereplő megbeszéli az eseményeket, valamint számot ad egymásnak sorsuk alakulásáról (251–266., 289–292). A visszaemlékezésnek ez az epikai eszköze lesz majd az 1960–1961 között írt *Bizonyos tekintetben* című regény expozíciója.

Az elbeszélést kezében tartó személy Jorge Luis Borgeshez hasonlóan úgy gondolja, minden történetet megírtak már. Patmore egyik legfontosabb tulajdonsága nem az, hogy elbeszél, beszél, hanem, hogy

⁴² Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája II.* 57.

⁴³ Hamvas: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis.* 12.

⁴⁴ Uo. 21.

⁴⁵ Jn. 9:36–37. A zen szöveget egyébként Hamvas is lefordította. Hamvas Béla: *Az ősök nagy csarnoka II.* Budapest, 2003, Medio Kiadó, 336.

hallgat, meghallgat másokat, de minden beszédhelyzetet ismer, minden kaland formai elemeivel tisztában van (41).⁴⁶ Az ilyen beszélgetés nem annyira a platóni dialógusok szerkezetét követi, mint inkább *Az Ezer-egyéjszaka* kölcsönös történetmesélős hosszú beszélgetéseit. Másrészt gyakorlati alkalmazása annak a szöveg- és gondolkodástechnikának, melynek alapvetését Hamvas *Speak Easy* című esszékötetében fekteti le: „Az új műfajt azokról az angol és amerikai falatozó és ivóhelyiségekről, ahol az emberek néhány percre diskurálni leülnek, speak easy-nek nevezem el. A speak easy minden esetben fenntartja magának a jogot arra, hogy szubjektív legyen, sőt, hogy mások befolyásolásától kifejezetten tartózkodjék. (...) Bizonyos tekintetben a superessay-nek felelne meg, legalábbis abból a szempontból, hogy az oktató hangnak még látszatától is tudatosan óvakodik. (...) Irálya a másik ember szabad véleménye iránt való feltétlen respektusból fakad⁴⁷ (...) A speak easy-t tehát a személyesen fokozott felelősségű emberek számára alapítottam, akik ezt feketekává, vagy tea mellett, sűrű dohányzás közben alkalmazzák. Meggyőzési szándékuk nulla, tisztázási szándékuk ehhez képest a forrponton áll.”⁴⁸ Mindebből az olvasó ráismerhet a *Szilveszter* prózapoétikájára,⁴⁹ különösen arra az élőbeszédet szimuláló stílusra, melynek tanulságait Hamvas később a *Bizonyos tekintetben* és az *Ugyanis* szövegében bőven kamatoztatta.⁵⁰ A szintén 1947-ben írt *Speak Easy A fekete művészet* esszéjének gondolatmenetét folytatja a kommunista tömegmédiá piszoár-plakát-művészete, melyre a megszálló propaganda kapcsán utal a *Szilveszter* (199).⁵¹ Az élőbeszéd alapvetően kétféle lehet ebben a hamvasi értelmezésben: párbeszéd és ima.⁵²

Patmore beszélgetőtársainak történeteit „hamisítatlan regényhangulat”-ként határozza meg, s ehhez képest az elbeszélés, melyet ő látszik a kezében tartani a klasszikus regény szerkezetét és nyelvezetét egyaránt elutasítja. Annyi ötletet, cselekményt zsúfol a kisregény narratív terébe Hamvas, hogy más egész regényt írna a *Szilveszter* egyetlen oldalából.⁵³

⁴⁶ „– Ön – szól Patmore – láthatja, hogy a dolgoknak van logikája. – Ha van, ez az örület logikája. (...) – Úgy látja, amíg benne van.” Hamvas: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis*. 43.

⁴⁷ Hamvas Béla: *Speak Easy*. Budapest, 2022, Medio Kiadó, 129.

⁴⁸ Uo. 131.

⁴⁹ „Nem is mertem remélni (...), hogy ebben a kantinban ennyit fogok tanulni.” Hamvas: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis*. 244.

⁵⁰ Megjegyzésre érdemes, hogy Darabos Pál Hamvas-monográfiájában felhívja a figyelmet arra, hogy ez a három kisregény a szerző különböző életszakaszaiban keletkezett, tematikailag mégis közös bennük „a kommunista hatalombitorlás ténye és korszaka.” Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája III*. 159.

⁵¹ Hamvas: *Speak Easy* 91–125.

⁵² Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája III*. 163–164.

⁵³ Csak egy példa: Sharhabish története. Hamvas: *Szilveszter. Bizonyos tekintetben. Ugyanis*. 96.

Az új poétika gyökerét a világra való permanens rácsodálkozásban látja, mely egyrészt kizárja, hogy a sorra elbeszélte történetek meglepetést (újdonságot?) hozzanak, másrészt ez lesz az az állapot, mely nem más, mint folyamatos kísérletezés az imaginációkkal. Patmore fejtegetésének magja a csoda, illetve a csoda létére való rákérdezés, a csoda keresése (44–46).⁵⁴ Nem véletlen, hogy a *Karneval* mellékszereplőjének, Kanavász Platonnak említett házi dolgozata ezzel a szónoki kérdéssel végződik: „Csida noncs. De ha csoda nincs, acsada micsada?”⁵⁵ Talán nem a legfontosabb, de az egyik legalapvetőbb csoda Isten létehez fűződik. Patmore szerint ez a legtriviálisabb csoda, éppen ezért okoz oly sok fejtörést az emberiségnek évezredek óta: állandóan szem előtt van, jelen van, ezért nehéz észrevenni, kijelentéseket megfogalmazni róla (147). Hamvas *Szilvesztere* amellet, hogy a nyugati kultúra regényműfajának meghaladása, sok szállal kötődik az epikus hagyományhoz. A regény több szinten tematizálja az apa-keresés, az apa mint hiány irodalmi jelenségét. Ezzel olyan széles világirodalmi körbe helyezhetővé válik, mint Télemakhosz útra kelése az *Odüsszeiából*. Ennek természetesen inverze Leopold Bloom fiú-keresése Joyce *Ulysseséből*, de a *Karneval* genealógiai kezdetre kérdezése is említhető, melyet Bormester Virgil képvisel elsőként, végighúzódik a regényen, ahogy John Barth *Bolyongás az elvarázsolt kastélyban* című regényének önazonosság-keresése.⁵⁶ Bohumil Hrabal legtöbb műve, valamint Jack Kerouac *Útonja* említhető még itt. Maga az alaphelyzet is régről ismert motívum, például a német-olasz-francia-angol irodalomban többször előfordul, hogy útszéli fogadóban idegenek találkoznak, beszélgetni kezdenek, s kiderül, hogy sorsuk közös, vagy fedésben van. Chaucer *Canterbury mesékjéről*, Wilhelm Hauff *A spessarti fogadóján* és Günther Grass *Vesztfál csevelyén* át Italo Calvino *Az egymást keresztező sorsok kastélyáig* hosszan idézhetőek a művek.⁵⁷

Mr. Axe kritikával figyelmeztet és kommentálja Patmore elbeszéléstechnikáját, pontosabban befogadói és elbeszélői viszonyát a narrációhoz. Megfogalmazásában ez a típusú epika (melyet szükségszerűen belülről szemlél, szubjektíven) hangsúlyt helyez a fantasztikumra és az olyan típusú bonyodalomszövegre, mely például a hellenisztikus regényirodalomnak volt sajátja (Apuleius: *Az aranyszamár*, Longosz: *Daphnisz és Chloé*, Héliodórosz: *A sorsüldözött szerelmesek*), s ezt egyesíti meghökkenítő módon az újabb matematikai logikai rendszerekkel (ezekre konkrét

⁵⁴ Vö. ezzel: Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája* III. 161.

⁵⁵ Hamvas Béla: *Karneval*. 378.

⁵⁶ Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája* III. 162.

⁵⁷ A *Canterbury mesék* hatását Darabos Pál is említi a *Szilveszter* kapcsán. l.m. 161.

megnevezés nélkül Hamvas másutt is hivatkozott).⁵⁸ Ugyanakkor távol tartja magát a szórakoztató útleírások hangvételtől, ahogy a Mr. Axe által dilettánsnak bélyegzett életrajzírástól is, míg központjába az emberi valóság konkrét örületét állítja (247–248). Mindez segíthet az olvasónak megérteni a kisregényt, de nem feledhető el, hogy ez is csak olyan információ, mely az irodalom belső teréből érkezik, ugyanarról a szövegszintről, melyre reagál. A valóságra a regény esszébetétei szerint az írás nem tud adekvát módon vonatkozni, de Mr. Chill véleménye szerint van egy típusú írás, amely a valóságot teremti.⁵⁹ Ezt Patmore kétségbe vonja és a hagyomány alapállásából úgy fogalmaz, hogy az élő beszéd képes csakis a valóságra vonatkozni (271–272.). A regény Wotan colonel elalvás előtti magánbeszédével zárul, mely felépítésében nagyon hasonlít Molly reflexív és az egész művet összefoglaló ébredés közbeni-előtti monológjára Joyce *Ulysses*éből. Ahogy ott is ikonikus, de a közlésértékét tekintve egyszerű szavakkal ér véget az elbeszélés („yes I said yes I will Yes.”)⁶⁰ úgy a colonel is ráébred, hogy „mindegy, földi élet vagy túlvilág, mindnyájan egyszerre vagyunk és a világ addig tart, amíg kimondom, hogy BOLDOG ÚJÉVET!” (285.)

⁵⁸ Darabos Pál a nyomozás modelljén alapuló, E. A. Poe hatását mutató, nyelvértelmező prózapoétika kapcsán az atomfizikát a klasszikus modernség és a későmodernség szerzőinek jelentősége mellé helyezi az olyan kései művek kapcsán is, mint például a *Szilveszter* és a *Bizonyos tekintetben*. Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája II.* 67–68.

⁵⁹ Lásd ehhez Darabos: *Hamvas Béla. Egy életmű fiziognómiája III.* 163–164.

⁶⁰ Joyce, James: *Ulysses. The 1922 text*. Edited with an Introduction and Notes by Jeri Johnson. Oxford, 2008, Oxford University Press, 732.

SZÁNTÓ F. ISTVÁN

AZ OLVASÓI ELŐÍTÉLETEK FELADÁSÁRÓL

Szemelvények a Karnevál befogadástörténetéből

Az 1950-es évek elején íródott, de nyomtatásban csupán 1985-ben megjelent *Karnevál*ra mint Hamvas Béla főművére szokás tekinteni. Vitathatatlan, a regény kitüntetett helyet foglal el Hamvas pályáján csakúgy, mint a szerző utóéletében, ám erősen kérdéses, hogy egy ilyen terjedelmes és gazdag tematikájú életműben kijelölhető-e egyáltalán a „főmű”. Ezért talán szerencsésebb, ha helyette inkább kulcs- vagy határműnek nevezzük. *Kulcsműnek* azért, mert a szerző az összegzés igényével hangszereli át a korábbi pályaszakaszait uraló, jelentős vezértémáinak szinte mindegyikét – többek közt az egyetemes világválság kérdéskörének különböző szólamaira, a szcientifizmus- és tömegellenesség kultúrkritikus hangjaira, a létezés esztétikai megalapozottsága melletti patetikus kiállásra vagy a hagyomány mítoszhozdozta teljességére vonatkozó meglátásaira gondolhatunk. *Határműnek* viszont azért nevezhetnénk, mert a *Karnevál* egy olyan egzisztenciális krízis- vagy határhelyzet le nyomataként, egy elhallgattatott közszereplő élettapasztalatának olyan megfogalmazásaként is felfogható, amely leginkább egyféle tágan értelmezett (belső) emigrációs lét- és tudatállapottal rokonítható. Hamvas miközben beépíti műve szövegébe az egyre fojtogatóbb szorongásait, elveszett illúzióit, a reményvesztettséget, egyszersmind elő is készíti a maga számára a túlélést biztosító menekülőútvonalat, melyen pályájának utolsó szakaszán fog majd haladni. A B-listázás és a vele együtt járó elhallgattatás negatív következményei – a publikálási és megélhetési gondok, a kényszerű kivonulásból fakadó napi kényelmetlenségek – mellett azonban érdemes felfigyelnünk a belső szabadság megnyilvánulására is, amelyre Hamvas a nyomasztó külső körülmények zárójelbe tételének eredményeképp tett szert. A három T jegyében az úgy-ahogy (meg)tűrt, de inkább a *tiltott* szerzők közé való száműzetés könnyen válhatott volna végzetessé, okozhatott volna kiheverhetetlen törést a pályán, de az elhallgattatási szándék nem járt együtt a szerző elnémulásával. Mindez ugyanis Hamvas alkotókedvét nem tudta megtörni, sem alkotóenergiáit elapasztani. Sőt, épp ekkortájt, e „kényszerföldműves” korszakában, a *Karnevállal* egyidejűleg dolgozik a *Regényelméleti fragmentumon*, az *Unicornison*, a *Silentiumon*, a *Mágia szutrán* és a *Titkos jegyzőkönyvön*. Talán még ennél is meglepőbb lehet, hogy kevés darabot ismerünk a szerző életművében, ahol olyan meghatározó lenne az írás

önfeledt örömeiből fakadó oldottság és játékosság, mint éppen a *Karnevál*ban, amely a már említett szintézisteremtő törekvésein – s ennyiben mindenekelőtt a hamvasi életművön belül élvezett kitüntetett szerepén – kívül műfajelméleti szempontból is megkerülhetetlennek látszik a XX. század magyar, s egyben az egyetemes irodalomtörténetben. Hamvas nagyregénye tudniillik akár válaszként is felfogható a Robert Musil-i apóriára, mely így szól: „Az az ember, akinek az igazság kell, tudós, aki szubjektív szabad játékát kívánja biztosítani, író. De mit tegyen viszont az az ember, aki a két lehetőség között keres valamit?” Musil voltaképpen arra kérdez rá, hogyan válhat a szubjektív, a szubjektum szabad játéka objektív érvényűvé úgy, hogy eközben mégse menjen veszendőbe a szenvedélyes személyesség. Másként téve föl a kérdést: miként fedhető le az Egész, anélkül, hogy ezzel megfojtanánk, magunk alá gyűrnénk a valóságot, ahogyan jórészt a teológiai, a filozófiai vagy a tudományos rendszerek többségénél látjuk. A válasz úgy hangzik, egy olyan nyitott irodalmi forma megteremtésével, amelyet a nem-realista, az ún. „kísérleti” regény műfajváltozatával rokoníthatnánk a leginkább. Nem véletlenül kezdődik a több mint ezer oldalas szöveg a kisbetűs „de”-vel, és az sem kevésbé árulkodó, hogy a mű utolsó írásjele a lezár(hat)atlanságra és a töredékességre utaló gondolatjel – mindezzel azt sugallja Hamvas Béla, hogy nincs kívülről meghatározható és uralható, „objektíve” strukturálható, befejezett és (le)zárt rendszer; és nincs megérkezés sem – csak folyamatos úton levés van. Minden bizonnyal ennek a kérdéskörnek képezi szerves részét a *Karnevál*, Hamvas kifejezésével élve, „humorisztikája” mint regényszervezési alapelvnek az alkalmazása, amely a szerzőnek a befejezett gondolati rendszerekkel és a mesterségesen rögzített, merev ideológémmel, illetve magával a dogmatikussággal szembeni idegenkedéséről árulkodik. Egyfelől tehát igaz a regény VII. könyvében olvasható önjellemzés, miszerint a *Karnevál* annak a kísérlete, hogy valaki „az irodalmat arra használja fel, hogy komédiázzon”¹, illetve hogy megírja vele „az irodalom komédiáját”, a másik oldalról viszont nem szabad megfélemlenünk a regény végtelesen komoly oldaláról sem, hisz az írást magát hieratikus (a Teremtésben részes) tevékenységként értelmezi: „a regény az a hely [...] ahol az ember a valóságot megteremti.”² A *Karnevál* páratlan egyediségét – s egyben társtalanságát – az adja, hogy a szerző céljainak *akkor és ott* egyedül érvényes (mondhatnánk: eszményi) formáját sikerült megteremtenie, amelyben a legteljesebben nyilatkozhat meg egy nagyon különös és

¹ *Karnevál*, 473.

² Vö.: „Én az írást nem tekintem a valóság kísérőjelenségének. Szerintem van egyfajta írás, amely a valóságot teremti.” (*Karnevál*, 271.)

különlegesen sokoldalú szerző emberi tapasztalata és világszemlélete. Eszményi továbbá a megteremtett forma abban az értelemben is, hogy a *Karnevál* Sterne-től Dosztojevszkijen át Joyce-ig, Dos Passosig és Borge-sig a regény műfaj történetének szinte minden jelentős formavariánsát képes hitelesen fel- és megidézni az olvasó számára és öröme. Ám a fentiek fényében azon se kell csodálkozni, ha a látszólag konkrét időhatárok között (1880–1950) játszódó, bizonyos vonatkozásaiban még talán életrajznak is felfogható történet kapcsán az olvasó mégsem elsősorban a regényműfajra asszociál, hanem a *Faustra*, a *Hamletra* vagy az *Isteni színjátékra*, azokra a műfaji korlátokon túllépő, a teljesség érzetét keltő nagyformákra tehát, melyekben legalább két meghatározó artikulációs sík van jelen. A metafizikáé, amely keretül és egyben létokául szolgál az elbeszélésnek; illetve az ezt a síkot értelmező, illusztráló, színező kis- és nagytörténeteké, rendkívül erős drámaiságú jeleneteké, melyeket az olvasó egyszerre tekinthet ismerősnek, a sajátjainak, ugyanakkor zavarba ejtően idegennek is...

A *Karnevál* e szikár, erősen szócikkszerű³ jellemzésével csupán azt szerettem volna érzékeltetni, hogy a mű, s nem csak terjedelme okán, valóban egy olyan komplex nagyregény (olyan nagy regény), amely anélkül kínálja fel a különböző megközelítési utakat önmagához, hogy ezek közül bármelyik is joggal követelhetné magának a hiteles, az úgy-mond kanonizálható értelmezés kitüntettségét. Egy mű recepciótörténetbe elmélyedni, a műértelmezések értelmezésével foglalkozni, az értelmezések értelmezésének értelmezését értelmezni és megírni, egyféle *nyomolvasó*ként azonosítani a mű korábbi értelmezőinek nyomait, haladásuk irányát a mű becserkészése során (noha természetesen nem a teljesség igényével, sem pedig a teljességre törekvés szándékával), bár nem mindig és nem feltétlenül indokolt és gyümölcsöző vállalkozás⁴, irodalom- és kritikátörténeti szempontból mindenképp kecséget némi izgalommal. Az is igaz viszont, hogy jóllehet egy alkotás felnyitásához (pontosabban számunkra való megnyílásához) sokszor segítségünkre lehet a különböző befogadói tapasztalatok sokszínűségének a felfedezése, mindez nem mentes annak veszélyétől, hogy a reflexiók reflexiójának virtuális tükörfolyósóiba kerülve, magával a művel való igazi, személyes találkozást, a dialógus lehetőségét mulasztjuk el. Ennek veszélye azonban jóval kisebb egy olyan, *levele* kanonizálhatatlan és beskatulyázhatatlan alkotás esetében, mint amilyen a *Karnevál*, amelynek – mint egyik értelmezője, Danyi Zoltán fogalmaz – „befogadásához az

³ Vö.: *Magyar irodalmi művek*. MMA Kiadó, Budapest, 2011, 467–468.

⁴ Kivált, ha csupán valamiféle zanzásított tartalomfelmondásra, tartalomismertetésre törekszik a recepciótörténet-író.

olvasó előítéleteinek feladása” szükséges⁵, illetve amely „intenzív elmélkedésre készíti az olvasót, aki ha elég kitartó és türelmes, a regény kivételes megalkotottsága révén felismerhet valamit, ami már korántsem csupán a regényről és az irodalomról szól.”⁶

Aligha véletlen tehát, ha a *Karnevál*-receptió egyik fontos kulcselemének a zavart, a zavarodottságot érezzük. És ez egyben magyarázat is arra, hogy a mű befogadástörténetének miért képezhetik szerves részét a regényről való direkt vagy indirekt hallgatás éppúgy⁷, mint a könyv értelmezésére kísérletet tevő, hosszabb-rövidebb terjedelmű, felszíne-sebb vagy átfogóbb igényű publikációk. A zavar, úgy tűnik, elidegeníthetetlen velejárója volt és maradt a *Karnevállal* való találkozásnak. Ma sem lehetünk igazán túl azon a tanácstalanságon, amelyet Szigethy Gábor fogalmazott meg immár több mint harminc éve: „Most kezünkben tartjuk a *Karnevál* két vaskos kötetét, a regény hét könyvének kinyomtatott szövegét. Bárki elolvashatja e Hamvas Béla által sorskatalógusnak nevezett hatalmas regényfolyamot, Bormester Mihály kalandos élettörténetét. Regény? Bölcsélet? ... Sorskatalógus? ... Regény vagy regényelméleti munka a *Karnevál*? Realista regény a filozófus ironikus és bölcs felhangjaival? Metafizikus világértelmezés regényes történettel körítve, illusztrálva? Mit jelent az, hogy a főhős élete kettéválik? ... Melyik melyik? És melyik az igazi? Van igazi? Hol kezdődik, és mikor fejeződik be a *Karnevál*?”⁸ Műfajelméleti morfondírozásokról lenne itt szó csupán? Aligha. Mert legalább ennyire a mű kiváltotta „egzisztenciális görcsökről” is, amely kifejezés egyébként Danyi Zoltán regényértelmezésében bukkan fel hangsúlyosan, Arthur C. Dantónak a *Művészet és zavarkeltés* című tanulmányával összefüggésben. Noha Danto elsősorban a modern festészettel és színházzal kapcsolatosan fejti ki a művészetre vonatkozó nézeteit, de Danyi szerint e megállapításai részben alkalmazhatók a hamvasi irodalomfelfogásra is, ha a modern művészetet a par excellence *határátlépés*ként definiáljuk – úgy tartalmi-műfaji értelemben, mint a „valóság” való újragondolt viszonyának a tekintetében. Danto ugyanis épp ezek miatt beszélhet a (kortárs) művészet kapcsán „zavarkeltsről”, a művészet „diszturbatív” jellegéről. „E zavarkeltő művészet célja, írja, hogy az életbe radikálisan behatoló képek segítségével egzisztenciális görcsöket váltson ki a befogadóban. Mivel a bevett mű-

⁵ Danyi Zoltán: *Kivezetés a szövegből – Hamvas Béla regényei*. Irodalmi Jelen Könyvek, Arad, 2008, 91.

⁶ Danyi, 102., a szerző kiemelése.

⁷ Különösen a neves esztéták és irodalomtörténészek megnyilatkozásai lehetnek mellbevágóak, amikor kertelés nélkül bevallják, hogy ők bizony képtelenek voltak a regény végigolvasására...

⁸ Szigethy Gábor: „*Karnevál*”, in *Jelenkor*, 1985. (VI.), 597.

⁹ Arthur C. Danto: *Hogyan semmizte ki a filozófia a művészetet?* Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 1997, 132.

vészi formák többé nem elegendők arra, hogy valóban sorsszerű hatást váltsanak ki, ezért a művészetek a zavarkeltés eszközeihez fordulnak, amelyek olykor valós veszélyeket hordoznak magukban, így sokkal elemibb hatással lehetnek a nézőre”, illetve „[a zavarkeltés megpróbálja] ismét összekapcsol[ni] a művészetet azokkal a mélyről fakadó erőkkel, amelyekből állítólag ered, s amelyeket egyre inkább elfojtott: regresszív gesztus ez, amely vissza kíván térni a művészet egy olyan szakaszához, amikor a művészet még szinte azonos volt a mágiával.”¹⁰ Danto kijelentése Danyi interpretációjában egyfelől a „mesterkélttség”, a „valóságtól való elszakíttottság” elleni „küzdelem” fontosságát hangsúlyozza, másfelől pedig azt az elvárást fejezi ki, hogy „a művészet az üresség, a semmitmondás, a puszta dekoráció ellenében újra szert tegyen egy mágikus erőre, amellyel lényében és létében tudja megszólítani közönségét.”¹¹ Korántsem tarthatjuk véletlennek ily módon, ha Danto ezzel összefüggésben a kései Heidegger írásaival von párhuzamot: „E kezdet, egy másfajta, elfeledett szellemi állapot újraélesztésének megvan a párhuzama a filozófiában is, a kései Heideggernél, aki a Szókratész utáni filozófiát hatalmas tévútnak látta, a Léttel való közvetlen szembesülés elkerülésének – e közvetlen találkozást próbálta aztán újratemetni, olyan írások segítségével, amelyek teljesen szakítanak a nyugati filozófiai hagyomány elemző formáival. E furcsa, varázsigerű szövegek arra töreksenek, hogy az olvasót közvetlen kapcsolatba hozzák elfeledett valóságokkal.”¹²

Persze, a Hamvas-regényt e dantói gondolatfutamból levezetni és magyarázni amennyire váratlannak, épp annyira megalapozatlannak is tűnhet, hisz az egy, Hamvasétól merőben különböző esztétikai tapasztalatból táplálkozik. Danto ugyanis a hangsúlyt az epatírozásra, a műnek a befogadóra tett *hatására* helyezi, azaz a mű és a befogadó *dialógusának mikéntjére*, miközben ez a szempont az asztalfióknak író Hamvas fejében ennyire explicit formában nyilván nem merülhetett fel. (Ha így volt,¹³ akkor mindenképp jövőbe látónak bizonyult, hisz csak halála után majdnem két évtizeddel válhatott a regény a szélesebb olvasóközönség számára elérhetővé – vajon milyen „hatásról” lett volna oka álmodozni és vágyakozni ilyen körülmények közepette annak, akit Kierkegaard

¹⁰ Uo. 140.

¹¹ Danyi, 100.

¹² Danyi, 91.

¹³ Aminek viszont kifejezetten ellentmond például Darabos Pál véleménye, aki – épp a *Karnevál* apropóján – fogalmaz úgy, hogy „[Hamvas] soha nem vonult sem ellenzékbe, sem belső emigrációba, és nem dolgozott sem íróasztala fiókjának, sem a 'jövőnek': műveit bár kisszámú, de gondolataira mindig éhes olvasók csapata várta.” Vö.: Darabos Pál: „Karnevál és apokalipszis”, in *Krisis és karnevál – Hamvas Béla emlékezete*. Nap Kiadó, 2009, 111.

után szabadon „a belső monológ lovagjának”, a belső utak krónikásának nevezhetnénk?¹⁴) Mindezt azonban nem kritikái éllel jegyzem meg – függetlenül a dantói és a hamvasi léthelyzet és világtapasztalat közötti párhuzamtételezés megalapozatlanságától, úgy érzem, jelen témánkkal összefüggésben mégis helye lehetett a dantói gondolatkísérlet szóba hozásának. Először is azért, mert szerintem e kísérletben sem kell egyebet látnunk, mint egy sajátos, a fentebb emlegetett zavart feloldani hivatott definíció- (és kapaszkodó-) keresést. Másodszor, Danto Heideggerre való utalását nagyon is helyénvalónak tekinthetjük ezúttal – részben a megkérdőjelezhetetlen Heidegger-Hamvas-párhuzamok okán (távolról sem véletlen, hogy Hamvas Béla válhatott a német filozófus munkásságának egyik első hazai szálláscsinálójává!), és nem kis részben azért is, mert Hamvas írásai esetében sokszor szinte lehetetlen eldönteni, hogy filozófiával vagy (szép)irodalommal állunk-e szemben.¹⁵ És végül, harmadszor, Danto kifejezése, az „egzisztenciális görcsök” kapóra jön nekünk most, amikor a *Karnevál* recepciótörténetébe merülünk alá – feltéve, ha annak (amennyiben jól érzékelem, Dantónál főleg) negatív konnotációját¹⁶ részben legalább pozitív előjelűvé tudjuk változtatni, s a görcsöt olyan, belső ösztökeként azonosítjuk a magunk számára, amely határaink, komfortzónáink túllépését kényszeríti ki belőlünk – a *megértés* és az *önmegértés* érdekében.

„A nagy mű, olvassuk Kemény Katalinnál, vagy egyáltalában annak, ami műszámba vehető, alapélménye sohasem a külvilág mint objektum, hiszen a mű mi magunk vagyunk, illetve vagyunk az út (az alkotás), ami önmagunkhoz vezet. Ha az út nem sikerül, az azt jelenti, hogy elterelt, eltájolt, s akkor a látható mű sem kielégítő. A tárgyi és tárgyiasítható világ csak eszköz; eszerint minden manifesztált lény, dolog, jelenség lehet önmagunkhoz vezető meditációs objektum. A dolgot, az eseményeket a műmeditációban vissza kell vezetni szubjektív voltukhoz, ahol a műves szubjektumával találkozik, mígnem önmaguk lesznek – épp ez a művelet: az anyagot az eredeti aranyra redukálni. A végső aranypor, a megmaradt kristály, nevezik ezt a bölcsek kövének is, érzékelhetetlen. Az utolsó, ami a műben még érzékelhető kép, a végső kép önmagunk és mindenek képe. Mert a teremtett világról a legfontosabb tudnivaló az, hogy minden egyes megnyilatkozás más és

¹⁴ Erősen rímelni látszik erre Kemény Katalinnak ez a személyes visszaemlékezése: „Életének utolsó napjaiban rámutatott felhalmozott kézirataira, és ezt suttogta: 'Látod, senkinek se kell.'” Kemény Katalin: „A magyar Hüperióntól az Unicornisig”, in *Krisis és karnevál*. 263.

¹⁵ Csak hálával tartozhatunk neki azért, hogy a kizáró vagy-vagyok helyett a tágasabb is-isben gondolkodva, mindkét fogalmat új értelemmel próbálta meg felruházni.

¹⁶ Mely persze sok mindent megmagyarázhat például a Hamvással szembeni idioszinkrázia természetének mibenlétét illetően is.

más, de valamennyinek forrása az Egy (Böhme: az örök modell). A megvalósulás azon a 'ponton' kezdődik és történik, ahol a megnyilatkozott egyes felismeri magát az Egyben. Ha van közösség, az ezen alapszik, hisz az egyetlen Egyben vagyunk közösek. A felismerés tükre az első (= az utolsó) fátyol, tehát még kép, ami azon túl, a végleges megvalósulás, már túl van a mondhatón, a hallhatón. Ha a művészet vallásos, de pontosabb, ha azt mondjuk: beavató, akkor itt a határa, ám ha valóban ilyen határt érint, akkor érezteti azt is, ami túl van ezen, aminek a kimondására már nincs eszköze. Ebben az első (=utolsó) képben találkozik az egyszeri kis én az örök Énnel.¹⁷ Mielőtt széljegyzeteket fűznék a most elhangzottakhoz, érdemes megállnunk a beavató jelzőnél, illetve a beavató regény műfajmegjelölésnél. Részben, mert a *Karnevál*-ról való gondolkodása közben e fogalom Kemény Katalinnál többször és hangsúlyosan kerül elő, másrészt, mert ez Danyi regényértelmezésének talán szintén a leglényegesebb elemét képezi, aki egyenesen úgy véli, tulajdonképpen ennek megértése „jelentené magához a regényhez a kulcsot”¹⁸, illetve, tágabb értelemben, „a beavatás nyitja meg az utat a lét irányába, a személyiség kiteljesedése érdekében.” (Hamvasnak a *Patmoszban*¹⁹ olvasható beavatásdefiníciójára utalva itt, melynek értelmében a beavatás nem más, mint a beszűkült emberi élet határainak áttörése, és a létezés egészének az egzisztenciában történő helyreállítása.²⁰) Egy vele készült interjúban, amikor a kérdező Danyit a beavató regény mibenléte felől faggatja, így válaszol: „[...] minden jó irodalom 'beavató' irodalom, hiszen ha részünkké válik, ha alakít, igazít rajtunk, ha más minőséget ad az életünknek, akkor azt is mondhatom, hogy 'beavatott' valamibe, amiről korábban nem tudtam. Szélesítette a látókörömet, és ettől kezdve még egy arasznyival tovább látok az orrom hegyénél. A *Karneválban* az a nagyszerű, hogy elsöre nem is veszed észre az alkimista vonatkozásait. Én legalábbis kétszer olvastam el úgy, hogy remekül szórakoztam közben, és csak amikor harmadszor kezdtem neki – ezúttal már kifejezetten azért, hogy alaposabban szemügyre vegyem, a mélyeire lássak –, csak akkor vált nyilvánvalóvá számomra, hogy létezik egy 'beavató' rétege is a regénynek, ami nem tolakszik eléd, nem akar mindenáron beléd sulykolni valamit. Az alkimista réteg együtt, a többi réteggel, tulajdonképpen önmaga ellenpontjaival és kifigurázá-

¹⁷ Kemény Katalin: *Az ember, aki ismerte saját neveit – Széljegyzetek a Karneválhoz*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990, 196–197.

¹⁸ Danyi, 47.

¹⁹ Vö.: Hamvas Béla: „J. D. vagy a beavatás”, in *Patmosz I. Életünk Könyvek*, Szombathely, 202.

²⁰ Mindezt egyébként Danyi szinte azonnal ugyanúgy az alkimia terminológiájára fordítja át (tkp. az „aranycsinálás” szinonimájaként), ahogy Kemény Katalinnál is látjuk.

saival együtt van jelen, ami ugyancsak a nagy irodalom jellemzője.”²¹ Egy szemfüles, a szavakra kihegyezett, sőt, azokon előszeretettel lovagoló filológus most persze kajánkodva jegyezhetné meg, hogy akkor ezek szerint a *Karnevál* egy egyszerre szórakoztató és „látókörszélesítő” irodalmi produktum (mondjuk, mint a *Robinson Crusoe*), és annyiban „beavató-vallásos”, amennyiben segít „egy arasznyival tovább látni az orrunk hegyénél” ... De én ezzel a filológussal nem szívesen azonosulnék: egyrészt, mert a *Karnevál* valóban szórakoztató, és igenis szélesíti a látókörünket; másrészt azért sem, mert mindezzel nem a kötözködés volt a célom, hanem csupán annak illusztrálása, amire fentebb utaltam: hogy ti. még az egymáshoz nagyon rokon regényértelmezési stratégiák (jelen esetben Kemény Katalin és Danyi Zoltáné) között is olyan különbségek mutatkoznak, amelyek eleve megkérdőjeleznek mindenfajta kanonizációs törekvést a *Karnevállal* kapcsolatban, hisz, ahogy az idézett interjúrészletből világosan ki is tetszik, még *ugyanannál* a befogadónál sem magától értetődő a regény együgyűsége, *egyetlen* érvényes olvasata. S ez éppenséggel nem a regény gyengéje vagy hiányossága – pont ellenkezőleg.

Kemény Katalin könyvében a beavatás-fogalom először, a 13. oldalon, egy olyan kontextusban jelenik meg, amilyent Danyi Zoltánál láttunk: ő is „szekularizált beavatásként” értelmezi az irodalmi művet, pontosabban a „beavatás szekularizált örököséként.” Ám azzal az egyáltalán nem elhanyagolható megkülönböztetéssel kiegészítve, hogy mindez csupán a „nagy”, a „kathartikusnak” nevezett művekre igaz. Tovább követve a gondolatmenetét az is egyértelművé válik, hogy Kemény Katalinnál a beavatás öröksége nem intellektuális vagy esztétikai (azaz nem *általában* vonatkozik minden írásaktusra, s még csak a szépirodalomra sem automatikusan), hanem ontológiai-episztemológiai karakterű: „a valóról lehull a maszk, az emberről leválik a halandó (keresztény nyelven: a teremtetett) –, ami marad, az túl van az érzékelhetőn, túl a szón, túl minden közölhetően. ... De valami feltárul, valami, ami erősebb a létnél, és erősebb az élettől elválaszthatatlan halálnál, s ez a valami ... az a *van*, ami megnevezhetetlen volta által bizonytalan – és az egyetlen bizonyos.”²² (Sok mindenre asszociálhatnánk itt az Orfeusz-mítosztól kezdve Rilke erősebb létjén és a Wittgensteini „amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell-en” át különböző romantikus szerzők fétisként kezelt paradoxonjaikig, vagy akár az erősen idézőjeles „tradicionalizmusig”. Ez utóbbi azonban nemcsak azért kell idézőjelek közé tennünk, mert az, Erdély

²¹ „Danyi Zoltánnal Sütő Zsolt beszélget”, in *Krisis és karnevál*. 249–250.

²² Kemény Katalin: *Az ember, aki ismerte...* 13–14.

Miklóstól kölcsönözve a hasonlatot, „nyálkás csíkot húz maga után” – és amellyel szemben épp emiatt mind Hamvasnak, mind Kemény Katalinnak ízlésbeli fenntartásaik voltak –, hanem azért is, mert mindez egy számunkra jóval ismerősebb, ha tetszik: keresztényibb nyelven is megfogalmazható, ahogy azt például Pilinszky Jánosnál látjuk: „Isten az egyedüli realitás... Egyedül Istennek írunk. Ezt a felebaráti szeretet elragadtatásában is tudnunk kell... Istent azért kell itt mindenképp fölött szeretnünk, mert ő az egyetlen, aki a semmibe öltözve van jelen. Isten itt nem az, akinek semmije sincs, hanem az, aki nincs ... S mégis ő az egyetlen realitás.”²³ Itt jegyzem meg, hogy a *Karnevál* nem csupán a keresztény misztika hagyományán belül bírhat relevanciával és revelanciával, hanem, ha egyetértünk Kemény Katalin tézisével, miszerint a regény V. könyvét, a „túlvilágjárást” kell tekintenünk az elbeszélte történet csúcspontjában, úgy a *Karnevál* a „hagyományosabb” keresztény-felfogások szerint is felfogható keresztény ihletettséggű irodalomnak. Vö.: „létezőm egyetlen bizonyítéka a szeretet.”²⁴ Kivált, ha elfogadjuk, hogy Bormester üdvkeresésének tétje nem a „nagy”, hanem a „normális” emberi élet megtalálása, illetve ha mindezt kiegyesíthetjük – igaz, e formájában nem a *Karnevál*-ban, hanem az *Unicornis*-ban olvasható – megfogalmazással, hogy ti. „A normális ember az evangéliumi ember, aki előbb volt, mint a világ”, akkor egy egyszerű szillogizmussal kimondhatjuk, hogy Bormester tkp. az evangéliumi életet keresi.²⁵ Ezt a fentebb fellengzősen ontológiai-episztemológiaiaként megnevezett karaktert, amely tehát a *Karnevált* mint a „nagy” és „kathartikus” művek egyikét jellemzi, Kemény Katalin olvasóbarátibb módon így fogalmazza meg: nem elsősorban „megérteni nehéz” az ilyen, szekularizált beavatásként felfogott nagy műveket, hanem „eggyé válni a megismerésben” velük.)

[Excursus. Nem kell eldöntenünk, legalábbis nem *nekünk* kell eldöntenünk azt a kérdést, hogy a „megismerni, azaz egygyé válni velük a megismerésben” imperatívuszát vajon mindenkitől egyként követeli-e meg a mű a befogadás aktusában, hogy vajon e feladat mindenképp rá kell-e hogy háruljon az átlagos könyvfogyasztóra vagy a műkritikusra mint „profi olvasóra” – mindenesetre aligha tagadható, hogy a *Karnevál* kapcsán joggal merülhet fel egy ilyen opciói *is*. Is, mert a regény recepciótörténetében más opciók szintén jól kitapinthatók; azok, amelyek az olvasás örömét, a kellemes kikapcsolódást, a játékot ígérnek és hangsúlyozzák, a relativizmus, a mindent lehet és mindent szabad élményét a *művilág* fiktív terében. Spiró Györgytől idézem: „Hadd tegyem hozzá,

²³ Idézi: Balassa Péter: *Az egyszerűség útjai, sötétben*. Vigilia, Budapest, 2006, 127.

²⁴ Kemény K.: *Az ember, aki...*, 75.

²⁵ Vö.: uo. 104. és 106.

én, az olvasó: ateista létemre engem a regény mindvégig lebilincsel, magába szívott, maszkká változtatott, és ettől nemhogy megalázva nem éreztem magam, hanem inkább katartikus büszkeséget éreztem: ha autentikus ember nem lehetek is, de azért maszk igen, és az sem akármilyen. Paradox módon ez a megváltatlan világról szóló regény derűsebb és felszabadítóbb, mint például Kafka művei ... a *Karnevál* szellősebb és egyáltalán nem nyomasztó műalkotás; nagyszerű játék, s mert játék, valójában naiv műalkotás a schilleri értelemben, és gyermeki módon örülhet neki az olvasó²⁶ ... Mert játék, a nagyregényben rengeteg vér folyhat súlytalanul, mert a játék nem megy vérre”.²⁷ Spiró szerint ez a súlytalan szabadság, a létezés könnyűsége, a kelet-európai görcsöktől való megszabadulás képessége, az európai kultúrkincs, tágabban pedig az ún. hagyomány Hamvas által történő kifordítása-paródiája adja meg a széleskörű műveltséggel rendelkező szerzőnek azt a kitüntetettséget, hogy Kelet és Nyugat metszéspontján helyezhető el,²⁸ nekünk pedig az olvasás öröme: hiszen „az olvasónak semmiféle történelmi vagy filozófiai műveltségre nincs szüksége, hogy a szöveget megértse”,²⁹ de mindez amúgy is felesleges volna, hisz a „regény szerkezetileg nyitott, bár mikor bármely elem beleemelhető vagy elhagyható, a szerzői önkény szabadon működhet anélkül, hogy ez esztétikai probléma lenne”.³⁰

Gondolatmenetünk ezen pontján érdemes szóba hozni a híres-hírhedt, az éppen jórészt a *Karnevál* sikerét követő Hamvas-redivivus ünneplésébe, az ovációba és lelkenkezésbe vegyülő kritikai felhangok egyik legkarakteresebbjét, Földényi F. László *Hamvas Béláról* című tanulmányát, melyet felfoghatnánk az ideológus-rendszerépítő³¹, az apodiktikus-prófétai hangot megütő³² iskolamesternek³³ címzett, egyféle „elbocsátó szép üzenetként”, noha persze Hamvas gyakran „modoros” állításainak egy jó részét továbbra is fogadhatjuk, Földényi szavait kölcsönözve: elnéző, baráti helyesléssel.³⁴ A Hamvas-mű utóéletének, befogadástörténetének egy átfogóbb nézőpontból történő feldolgozása

²⁶ Spiró György: „*Hamvas Béla: Karnevál*”, in *Krízis és karnevál*. 125–126.

²⁷ Spiró György, 124.

²⁸ Vö.: „[Hamvas] egyetlen pillanatig sem nyűgözi le a Kelet-Európában gyakori görcsös erőlködés, hogy egy elmaradott peremvidékről az európai kultúrába emelkedjen, ellenkezőleg: semmiféle ki-sebrendűségi komplexusa sincs, mert egy olyan kilátótoronyban ül, ahonnét Kelet és Nyugat egyaránt belátható és megérthető, az a Kelet és az a Nyugat, amely egymást megérteni nem tudja. S mert ezen a határon szemlélődik és elmélkedik, a számára adott Magyarországot is madártávlatból tekinti.” I.m. 123.

²⁹ Spiró György, 123.

³⁰ Spiró György, 124.

³¹ Földényi F. László: „*Hamvas Béláról*”, in *Krízis és karnevál*. 134.

³² Uo. 138.

³³ Uo. 143.

³⁴ Uo. 135.

során Földényi F. érvei e mostaninál természetesen jóval alaposabb bemutatást igényelnének, kivált, mert Hamvas Bélának a mai magyar kulturális térben elfoglalt helyét, ambivalens megítélését illetően sok mindent világosabban láthatnánk általa. Jelen szempontunkból, a *Karnevál* recepciója felől nézve azonban most elsősorban az bír különös jelentőséggel, hogy Földényi F. meggyőződése szerint e regény mégis a legkisebb ellenérzések és „fenntartások nélküli élvezetben”³⁵ tudja részesíteni olvasóját, nem pedig *görcsöket*³⁶ vált ki belőle. A magyar irodalom „egyik legélvezetesebb regénye”³⁷ ugyanis Földényi F. olvasói tapasztalata alapján „lehetetlen”, mert a fenntartások nélküli élvezet forrása. A szerző ilyen módon idézi fel a *Karnevál* szövegével való első találkozásának élményét: „[A *Karnevál*] a tökéletes műalkotásoknak azzal az erényével rendelkezett, hogy miközben egyre igézőbben csalogatott befelé, el is feledtette velem, hogy műalkotásról van szó. Amit élveztem, a mű, attól vált egyre élvezetesebbé, hogy az élvezet tárgya lassan megfoghatatlanná vált. Miként az életben az élvezet megvonása időnként az élvezet forrásává is válhat, úgy a nagy mű is önmaga ellenére válik lenyűgözővé, és ezzel együtt lehengerlővé.”³⁸ Földényi F. tehát nem a *művit* ünnepli a *Karnevál*-ban, hanem az étellel azonos, az „életszerű művet”.³⁹ A mű – pontosabban *e* mű – és az élet között vonható párhuzam szerinte abban ragadható meg, hogy egyiknek sincs önmagán kívüli célja. „Az életnek ezért a hallgatóságos célja, hogy egyáltalán letelik, azaz célját önmagában hordozza. Ez az egyszerre nyomasztó és mégis szórakoztató felismerés hatja át a *Karnevált*, amelynek mottója akár Marcel Duchamp kijelentése is lehetne: ‘nincs megoldás, hiszen nincsen probléma’. Mert az egyedül megfontolásra érdemes probléma maga élet, amely viszont, hiszen ‘övé’ a végső szó, úgysem ad módot arra, hogy gondolatainkkal fölébe kerekedjünk. Ezért uralkodik káosz a *Karnevál*-ban, anélkül, hogy maga a mű kaotikussá válna (ellenkezőleg: nagyon is elrendezett, ‘kozmosz’-szerű), minden mozzanatában ott lüktet az anarchia, amely nem megszüntetésre váró zűrzavar, nem ‘rendellenesség’, nem is politikailag, szociológiailag leírható helyzet, hanem a létezés

³⁵ Uo. 127.

³⁶ Uo. 126. (Az én kiemelésem. SzFI) A mind a szerzőt, mind a befogadót jellemző görcsösség okát Földényi F. a közép-európaisággal magyarázza, illetve a „morbus hungaricus”-szal, amennyiben oly sok más magyarhoz hasonlóan Hamvas „vigyázó szemét úgy veti a legtávolabbi horizontokra, s igyekszik azokat gondolatai tükrö-cserepeiben csorbítatlan egészként felvillantani, hogy közben saját ellentmondásainak is áldozata lesz.” (127.)

³⁷ Uo. 127.

³⁸ Uo. 128.

³⁹ Vö: „A *Karnevál* ezért volt számomra életszerű; hiszen az életről is tudjuk jól, hogy az égvilágon semmilyen célja sincs, ösztöneink és sejtjeink mégis ennek ellenkezőjét sugallják – anélkül nem is tudnánk életben maradni.” Uo. 128.

alapvető állapota. A *Karnevált* átható káosz és anarchia belátásához nem kell elméleti előkészület: mivel az, ami az ember számára a legközvetlenebb bizonyosság, a saját élete, kicserélhetetlen és egyszeri, ezért a személyes élet egyedül a keletkezés és az elmúlás törvényének van alárendelve, ami viszont nem törvényszerű, hanem vak, befolyásolhatatlan és kiszámíthatatlan”.⁴⁰ Illetve, máshol: „Hamvas tanúsága szerint az élet nem egyéb, mint elszenvedése valami olyasminek, amiről sejtelmünk sincs, és amiről semmilyen fogalmat sem tudunk magunknak alkotni. A paradoxitása a végső szó; az örvény nyel el mindent e regényben, és nincs, ami vonzerejének ellenállhatna. Hamvas nem a káoszról írt, hanem tolla nyomán a káosz tárult fel (e gondolat paradoxitását is fortyogó örvényként rejtve el az olvasó lába előtt): mintha a túlsó parttól szólna felénk, szirénhangon, hogy azután belemerülve az élvezetbe, ne tudjuk megkülönböztetni az innenső és a túlsó partot. Olvasás közben váltogathatjuk a helyzetünket, míg észre nem vesszük, hogy valójában mozdulatlanok vagyunk: egy és ugyanazon örvény pörget mindnyájunkat.”⁴¹ Földényi F., lám, helyettünk mondta ki excursusunk summázatát: a *Karnevál* olvasása egyenlő – legalábbis egyenlő lehet – az intellektuális-esztétikai élvezetekbe való alámerüléssel. Akár úgy, mint Spiró sugallja, barátságos lámpafénynél, kényelmes fotelben, szivarra gyújtva, akár úgy, mint Földényi F.: a lóbuszvezők elszántságával a végső széthullásban, mielőtt áteveznének velük a túlsó partra...]

Itt kell visszatérnünk a Danyi-interjú részlet fentebb idézett szavaihoz, amelyek a mű egy másik specifikumára is ráirányíthatják a figyelmünket: a regény nagyon erős rétegzettségére. „Nagy művek ismérve, idézem újfent Kemény Katalintól, hogy rejtenek magukban több meg nem nevezett réteget, néha éppen a kimondhatatlan lényegeset, s ezzel adnak az olvasónak alkalmat a továbbgondolásra”⁴², illetve „A rétegek, legyenek azok a világtörténelem, családtörténet, vakmerő kalandok kötései, a világtörténelem megannyi változata – valamennyi csak burok, a megfoghatatlan és egyedül valóságos 'láthatatlan történet' héja.”⁴³ Ha már a regényrétegeknél, rétegzettségénél tartunk, akkor a *Karnevál*-receptió több mint három évtizedes történetére vetve pillantást, vitathatatlanul Kemény Katalinnak a regényről írott „széljegyzetei” tűnhetnek

⁴⁰ Uo. 127–128.

⁴¹ Uo. 128–129.

⁴² Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 110–111.

⁴³ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 120.

először a szemünkbe.⁴⁴ Az az értelmezéskísérlet, melynek, zsurnaliszta fogással élve, alig-alig győznék sorolni a „leg”-jeit: hisz valamennyi regényértelmezés közül ez a legterjedelmesebb, a legalaposabb, a legátfogóbb, a legihletettebb, és nem utolsósorban a regényszöveggel a legbensőségebb viszonyt ápoló kommentár. De ezeket a szuperlatívuszokat érdemes már rögtön az elején elfelejtenünk, ha ki akarjuk kerülni a recepciótörténet-íróra (s persze a regény befogadójára is) leselkedő, az írásom elején emlegetett veszélyeket. Kemény Katalinnak az 1990-ben megjelent *Karnevál-értelmezése, Az ember, aki ismerte saját neveit – Széljegyzetek Hamvas Béla Karneváljához* (a főcímről majd alább), bár különleges színfoltot képvisel a magyar nyelvű kritika-, pontosabban: értekezésirodalom történetében, látható, érzékelhető hatása mégis szinte alig van.⁴⁵ Valóban *széljegyzetek* ezek tehát, margináliák, a szó kettős, eredeti és metaforikus értelmében egyaránt.⁴⁶ Ez a könyv csak olyan valakinek a keze alatt szülehetett meg, aki a regény kéziratának fizikai valójával éppoly bensőséges viszonyba került⁴⁷, mint annak tartalmával (?), üzenetével (?) mondandójával (?) Azzal, amit Platón *timióterának*, „becsebb dolgoknak” nevez, s amelynek kifejtésére csak akkor kerülhet sor *egyáltalán*, ha olyan beszélgetőpartnerek kívánják, akikben megvannak az ilyen okítás jellembeli előfeltételei.⁴⁸ De rosszul értenénk mindezt, ha valamiféle leplezett, kirekesztő elitizmusra gyanakodnánk itt. Mert egyrészt arról van szó (amit Kemény Katalin akár a *Karneválról* is mondhatott volna), hogy „legyen a szerző mégoly világos, mindig kommentárta szorul. ... mi, akik olvassuk, mi szorulunk kommentárra s még

⁴⁴ A könyv egyik, a *Katasztrófa és aranykor* című fejezete három évvel korábban, mutatóványként jelenik meg az *Életünk* folyóirat Hamvas-számában (1987/9., 857–871.) Valószínűleg itt figyelhetett fel rá a lapszámban szintén a *Karneválról* értekező Bodnár György, aki akkor az MTA Irodalomtudományi Intézete orgánuma, az Irodalomtörténeti Füzetek szerkesztőjeként az Akadémia Kiadó gondozásában jelenteti meg (kétségtől kívül profilidegen módon, ám az olvasók szerencséjére) Kemény Katalin *Karnevál-esszéjét*.

⁴⁵ Mi sem áruklodóbb annál, mint hogy a Hamvas Béla emlékezetének szentelt, a Nap Kiadó gondozásában 2009-ben megjelent, és félig-meddig, gondolom, reprezentatívnak is szánt *Krisis és katarzis* című kötetbe e terjedelmes, kétszáz oldalas Kemény-regényelemzésből egyetlen oldal sem került bele.

⁴⁶ Annak, hogy *érdemben* tudjunk beszélni most róluk, nem csupán a rendelkezésünkre álló szűk terjedelmi korlát képezi gátját, hanem az is, hogy eltérítene bennünket jelen témánktól: *Az ember, aki...* ugyanis meglátásom szerint az *Élet és életmű* és a *Hely ismerője* mellett egy olyan sorozat egyik darabját képezi, amelyben Kemény Katalin a Hamvas-oeuvre egész szellemi örökségével való szembenézésre tesz kísérletet, s távolról sem mellékesen: Hamvashoz mérhető, vele egyenrangú szerzőtársként. E szövegeinek izgalmat a hiány és a jelenlét, Hamvas hiányának és jelenlétének egyidejűleg megélt tapasztalata adja, amely egyben Kemény Katalin írói munkásságának egyik lelegevenebb forrásaként is működik.

⁴⁷ Ne feledjük, az ő és Dúl Antal szöveggondozói tevékenységének köszönhetjük a mű azon változatának létrejöttét, amelynek most recepciótörténetét vizsgáljuk. Azóta a regénynek megjelent egy másik szövegváltozata is *Karnevál* címmel, de ennek egyelőre nincs még érdemi recepciótörténete.

⁴⁸ Thomas Szlezák *Hogyan olvassuk Platón?* című könyvének 117. oldaláról idéztem ezt a mondatot. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 2000, 117.

inkább saját kommentárunkra”, illetve hogy „a kimondott többnyire a nem kimondott értelem eszköze és hajtóereje egészen addig, míg, rálelve ez utóbbira, a műves a művét befejezettnek nem érzi, és ennek akár hangot ad, akár nem, de elhallgat. A művet értelmező kommentárnak sincs egyéb célja, mint ezt a rejtett értelmet felfedni. Olykor türelemmel, rétegről rétegre haladva, máskor szinte heurékaként, a *másik* műből ránk villanó fényben, egyetlen mozdulattal kell felfejtenünk burkait, mígnem tükrében önmagukra ismerünk, erre az egészen *másra* az azonoságban.”⁴⁹ (Újfent hangsúlyozandó azonban Kemény Katalinnak az a meggyőződése, hogy minden regényértelmezés *eo ipso* csak töredék lehet, hisz egy-egy értelmezőben másként és másként áll össze, azaz „realizálódik” ugyanaz a regény – arról már nem is beszélve, hogy a kezdés és befejezés nélküli *Karnevál* esetében még direktebb módon kell szembesülnünk Hamvasnak azzal a *Regényelméleti fragmentum*ban megfogalmazott intésével, miszerint a regényírónak már *eleve* is tartózkodnia kell a „monumentum-alkotás” kísértésétől...⁵⁰)

Mindazonáltal csupán e néhány Kemény Katalin-szövegrészletből is kitűnik, mennyire más az őt jellemző dikció a már idézett és az alább majd még szóba kerülő értelmezők nyelvhasználatával összevetve. De nem is csoda: a forgalomban lévő *Karnevál*-értelmezések közül egyedülként az övét nevezhetjük valóban „ezoterikusnak”. Ezoterikusnak egyrészt abban az értelemben, ahogy a kifejezést az imént már szóba hozott Szlezák használja a Platón-dialógusokkal kapcsolatban⁵¹, de ugyanígy a hangzást illetően is, amely írásának bizonyos helyein jóval közelebb áll egy Eckhart- vagy egy Böhme-szöveg megszólalásmódjához⁵², mint minden más, exoterikus beszédmódehoz, legyen az irodalom- vagy eszmetörténeti, biográfiai, filozófiai, esztétikai, művészetkritikusi vagy egyéb indíttatású. Az ezoterikust és exoterikust leíró értelemben veszem itt, nem érték kategóriaként. (Ha például értéknek tekintjük a mű és az olvasó közötti közvetítést a figyelemfelkeltés képességétől kezdve a népszerűsítésen át a „népművelésig” bezáróan, úgy

⁴⁹ Kemény Katalin: „Élet és életmű”, in Hamvas Béla: *Szellem és egzisztencia*. Pannónia Könyvek, Pécs, 1987, 168.

⁵⁰ „A regény az, hogy egyszer, egyetlenegyszer, és soha többé. Megismételhetetlenül és meghatározhatatlanul egyetlenegyszer önmaga fölé emelkedik abban a konfesszionális erőfeszítésben, nehogy [...] világnézeti menedéket építsen. [...] Ezért a mű sohasem jelenthet monumentumot, vagyis nem jelentheti az utolsó szót.” (*Regényelméleti fragmentum*, 338.)

⁵¹ Tudniillik, hogy szöveg (illetve annak szerzője) minden befogadóval (hallgatóval) „személyre szabottan bánik”. Lsd. újfent: „[a mű] tükrében önmagukra ismerünk, erre az egészen *másra* az azonoságban”.

⁵² Vö.: [...] nálunk kevesen jutottak el [mint Eckhardt és Böhme] az érzékelésen túli érzékeléshez, az 'értelmet túlhaladó értelemhez.” Kemény Katalin: *Az ember, aki...* (61.) Szükségtelen bizonygatni, hogy ez nem csupán ténymegállapítás a részéről.

Kemény Katalin széljegyzetei bizonyosan kevésbé értékesek – promotábilisak és profitábilisak –, mint sok más, exoterikusnak nevezhető kísérlet a *Karnevál* iránti érdeklődés megteremtésében és fenntartásában.⁵³) Mindezzel természetesen Kemény Katalin nagyon is tisztában van: „És ha a regény (a mítosz) értelme egy fokkal magasabban keresendő, mint az életkaland eseményrétege, az azt jelenti, hogy a történeti hősök útjának elbeszélésével nem elégszik meg, míg át nem költi és nem emeli azt fel a szellemi princípiumok szintjére. Ez az igény a konvencionális olvasmányhoz szokott olvasót nehéz próba elé állítja; zavarba jön, hová is vezetik, mert ez az igény az írás-olvasás ezoterikus szintjét követeli egyre inkább exoterikus korban. Talán ez az oka, hogy ... sohasem volt olyan meredek válaszfal a könyvek és a Könyv között [mint manapság, SzFI].”⁵⁴ Úgyhogy annak az Esterházy Pétertől származó, mára talán már szállóigévé is vált bonmot-nak az analógiájára, miszerint Goethét leszámítva, aki azt írt, amit *akart*, mi, többiek azt írunk, amit *tudunk*, bátran fogalmazhatunk úgy: mi, befogadók pontosan azt és annyit fogadunk be a műből, amennyit belőle be tudunk, amennyi éppenséggel telik tőlünk...⁵⁵ Kemény Katalintól mindenesetre *sok* (de legalábbis *más* is) telik: kérdése, amit a *Karnevál* kapcsán körüljárni igyekszik, nem egyszerűen az, hogy „műalkotások vannak, hogyan lehetségesek”, hanem az, hogy „nagy művek vannak, hogyan lehetségesek”. Vagy másként közelítve: hogyan lehetséges a nagy mű hordozta (?) megteremtette (?) szimbolizálta (?) *igazság*. Válasza pedig így hangzik: „amit az ember mond, pontosan olyan viszonyban áll a tárgyi igazsággal, mint amilyen viszonyban áll az egzisztenciális igazsággal az ember, aki azt mondja”⁵⁶, illetve „nincs igazság, csak igaz ember van.”⁵⁷ A fentebbi két állítás („van igazság-nincs igazság”) látszólagos ellentmondásának feloldása a hangsúlyossá tett, illetve az odaértett jelzőben, az „egzisztenciálisban” válik feloldhatóvá. Az egzisztenciális és némileg az annak szinonimájaként értett „hiteles(ség)” mibenlétének vizsgálata lesz ily módon Kemény Katalin kommentárjának alfája és ómegája. Így aztán, amikor a *Széljegyzetek...*-ben jó hatvan oldallal később másodjára találkozunk a beavatás fogalmával, nem lepődünk meg, ha ezt olvassuk: „Hamvas Béla a beavatás szót sem a *Regényelméleti fragmentumban*, sem regényei-

⁵³ Innen nézve válik egyébként érthetővé (tágabban a Hamvas-életmű, szűkebben pedig a *Karnevál* recepciótörténetét tekintve) Kemény Katalin Hamvasról szóló írásainak alulreprezentáltsága is.

⁵⁴ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 87.

⁵⁵ Vö.: „... a könyv mágikus természetű, mindenkihez az jut el, és el is jut, amire szüksége van.” Kemény: *Az ember, aki...* 64.

⁵⁶ Az idézet így folytatódik: „Személyes és tárgyi hitelesség nem elválasztható. ... Csak a szubjektíven autentikus hang lehet tárgyilag hiteles.” Hamvas Béla: „Eksztaszisz”, in Új Forrás, 1993/10. 25.

⁵⁷ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 56.

ben nem használja. Ennek ellenére nagyon is tudatában volt annak, hogy egész életműve beavatás. Mert mi is a beavatás? Az alkímiai transzfiguráció, amelyben a természeti ember ... személyyé válik. Ennek a műveletnek és folyamatnak három fő mozzanata van: az e világ valót-lanságának felismerése (a maszk leoldása); a káprázat valóságának át-élése; végül annak a tudásnak megszilárdítása, hogy az emberi lét attól függ, aki éli – szabadság, s egyben ítélet. [...] A *Karnevál* egész monda-nivalóját a három fenti mozzanat határozza meg, s ez az, amivel a modern szépirodalomnak minősített írások határát áttöri, visszahajolva azokhoz a hajdani mesterekhez, akiknél írás és beavatás egyet jelentett.”⁵⁸ A beavatással azonosított írás Kemény Katalin szóhasználatában egyszerre jelenti magát az írástevékenységet, az írás folyamatát, de jelenti egyben e tevékenység célját, illetve produktumát, a „művet” is. Ez az életműközpontú művészetfelfogás (ti. egy/a mű érvényességének mércéje az életmű *egészének* a hitelessége) amennyire idegen a művészet modern kori, a műalkotás autonómiájából kiinduló esztétikai felfogásától, épp annyira elválaszthatatlan a Hamvas Béla, illetve a Kemény Katalin vallotta írás- és művészetfogalomtól, amelynek szerves részét képezi az a személyes írótapasztalat, illetve írásgyakorlat, amit Proust ily módon ragad meg: „Észrevettem, ahhoz, hogy élményemet kifejezzem, és megírom ... a lényeges könyvet, az *egyetlen lényeges* könyvet, az írónak nem a közönséges értelemben kell azt kitalálni, hanem azt kell lefordítania, ami már eleve bennünk van és készen”, hisz, s ezt már Kemény Katalin teszi hozzá, „az egyetlen könyv, vagy a könyv nem lehet más, mint időfölötti”, és nem lehet más, mint a bennünk már készen levőnek mintegy „lefordítása”.⁵⁹ Érdemes itt Kemény Katalin értelmezéskísérletéből a személyes visszaemlékezés megszólalástípusához sorolható – egyébként feltűnően gyér számú! – példák közül kettőt felidézni. Az első így hangzik: „[HB] negyvenéves korában, megismerkedésünk esztendejében kijelentette: ötvenedik évemben fogom megírni nagyregényemet, a *Karnevált*. Többet a kihordási évek alatt erről nem szólt, de pontosan ötvenéves korában, mikor minden külső körülmény ellene szólt a nyugalmas munkának, akkor fogott a megírás-hoz. S hogy viszonylag oly hamar elkészült vele, az csak azért történhetett, mivel már készen volt benne. Egyébként is mondása volt: soha olyat nem írtam le, ami előzőleg ne lett volna bennem készen. Ez a készség magyarázza nemcsak folyamatos és gyors írástempóját, hanem azt is, hogy rendkívül kedvezőtlen körülmények között épp úgy dolgo-

⁵⁸ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 70–71.

⁵⁹ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 90.

zott, mint a legnagyobb kényelemben. Annyira csak azt *hallotta*, ami ír-nivalója, hogy ő, aki annyira nehezen viselte el a rádiót, a talmi zenét, amikor egy időre kellemetlen albréletbe kényszerültünk, a szomszéd szobából átüvöltő tánczenét egyszerűen nem vette tudomásul.⁶⁰ És a másik, a regény lehetséges Joyce-párhuzamainak apropóján: „[a *Karnevál*] azonban, ha a joyce-i fordulat eredményeit magába szívta is, semmiképpen sem annak közvetlen hatása alatt készült. Annál kevésbé, mivelhogy Joyce hét évig írta az *Ulysssest* és húsz évig a *Finnigant*, Hamvas Béla, ha egyetlen esztendő alatt írta is meg a *Karnevált*, de húszéves korától ötvenedik esztendejéig érlelte a tervet.”⁶¹ (Vagyis, s ezt már mi tesszük hozzá, harminc éven keresztül egyidejűleg élte a regényét és írta az életét...) Kis⁶² rosszmájúsággal úgy is fogalmazhatnánk: lám, itt és most tudtuk tetten érni a Hamvast mint szerzőt övező legendárium megképződésének egyik forrását, s bár ez a feltételezésünk nem teljesen alaptalan, e pár mondatnak ugyanúgy megvan-meglehet még két további érvényes olvasata is: egyrészt az objektív, a szemtanú kétségbevonhatatlan hitelességének megnyilatkozását láthatjuk ebben, ahogy viszont, másfelől, egy *másik*, ti. Kemény Katalin írói szubjektivitásának alakító-gazdagító hatását és befolyását is, aki kommentárjának minden egyes részlemét, tudatosan vagy öntudatlanul, a *számára* legmeghatározóbb, már a mű címében is világosan jelzett szátra fűzi föl – jelesül, hogy a mű és az alkotó azonossága (azaz az írói hitelesség, ha tetszik: az „igazság”) a Névben teremtődik meg, hisz a „név az, ami a lét esszenciájával összeköt, és a név maga a mikrotheoszi esszenciánk kimondása”⁶³, illetve „A hatalmas művelet, amit a Hamvas-opus jelent: egyetlen lendület neve megtalálására.”⁶⁴ Ha tehát Kemény Katalinnal azt valljuk, hogy a *Karnevál* tükör, akkor nemcsak a már szóba hozott értelmezők (Spiró, Földényi F., Danyi) szóhasználatát kell figyelembe vennünk, mely szerint a tükörbe nézve önnön maszkletünket ismerhetjük föl, de még nem is csak a tágabban felfogott mimézisre (a természetutánzásra,

⁶⁰ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 23–24.

⁶¹ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 116.

⁶² Nem kis.

⁶³ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 171. Ez az egyik legfőbb tételmondata Kemény Katalin kommentárjának, de legalábbis annak keretétől szolgál, hisz egy másik változatban ugyanez a gondolat megjelenik már a könyv elején is: „Ha a világegyetem a Teremtő műve, úgy a teocentrikus világkép értelmében mikrotheoszi voltunk bizonyítéka: a mű.” (7.). Máshol, például az *Élet és életműben* még egyértelműbben fogalmaz meg: „Szabadságunk, személyességünk egyedi volta és nevünk egymástól elválaszthatatlan hármasság. Közöttünk a legparányibbnak is megvan a teremtésben a maga elteveszthetetlenül egyéni helye. Ez a hely azonos személyünk egyszeri felragyogásával, azonos égi nevünkkel. Az utolsó ítéletkor senki sem állhat a másik helyére, az utolsó ítéletkor mindenkit a saját nevének szólítanak, mindenkit egyenként, külön-külön.” *Élet és életmű.* 165.

⁶⁴ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 170.

illetve a „mímelésre”) kell csupán gondolnunk, hanem mindezt ki kell egészítenünk egy további, a szó legkonkrétabb értelmében vett fenomenológiai-egzisztenciális megközelítéssel is, melyre példát éppen Kemény Katalin műve adhat: az így felfogott tükör (illetve *tükörkép*) „hatóereje” folytán a befogadóban mintegy elindítja, nem pedig lezárja a befogadás folyamatát, szemben egyébként azzal, amit a tükörkép szemlélésén mindközönségesen érteni szokás. Ezért tekinthetjük *őszinte*, nem pedig álszerény(kező) önjellemzésnek azt, amikor Kemény Katalin úgy fogalmaz, hogy e „lapszéli” jegyzetei „semmi egyebet nem tartalmaznak, mint magában a regényben felmerült időkonceptió ... egy-egy rezdülését”⁶⁵, amely azonban (és itt van jelentősége az imént emlegetett fenomenológia konkrétságának) nem afféle lila köd, schöngéistség, se nem a „tisza ész” spekulációja vagy absztrakciója, hanem nagyon is testes valami: „személyé válni annyi, ... mint a névben, a saját név megtalálásában plasztikus ’helyé válni’”⁶⁶, mintegy „belevetni magunkat az időbe”, „nem különböztetni meg magunkat attól a tértől, *amelyen*, és attól az időtől, *amit*”⁶⁷ élünk adatik... A fentebbiek után, úgy gondolom, főlegesen lenne különösebben bizonygatni, hogy, mint korábban Danyitól idéztük, az olvasó a *Karnevál*-ban olyasvalamit ismerhet fel, „ami már korántsem csupán a regényről és az irodalomról szól”, illetve hogy a regény „a modern szépirodalomnak minősített írások határát áttöri” (Kemény Katalin), vagyis hogy az mintegy „kivezet”⁶⁸ bennünket az „önelvű” szöveg(elés) világából.

Az eddig szóba hozott értelmezők mindegyikénél valamilyen formában jelen lévő, a „szöveg” és „élet” szembeállítására visszavezethető kérdéskör lehetséges antinómiát azonban távolról sem tekinthetjük ezzel elintézettnek a *Karnevál* recepciójával összefüggésben. A regény becserkészésének létezhet ugyanis egy másik, párhuzamos megközelítési iránya is, amely éppen hogy egyféle „bevezetést” kínál a *Karnevál* szövegvilágába. Czákó Gábor pontos megfogalmazását azért tartom fontosnak gondolatmenetünknek ezen a pontján ide idézni, mert miközben jól összefoglalja a már elhangzottakat, egyúttal ki is jelöli továbbhaladásunk irányát. „Az írás [Hamvas Béla] számára a gondolkodás eszköze, formája és tere volt. Bizonyos, hogy a leírt betű és a szó védelmet, társaságot és közösséget jelentett kitaszítottságában. De nem búvóhelyet,

⁶⁵ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 141.

⁶⁶ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 127.

⁶⁷ Kemény Katalin: *Az ember, aki...* 131. [Az én kiemeléseim, SzFI] Amit egyrészt azt jelenti, hogy „ha eszem, eszem, ha iszom, iszom”, másrészt a „maradéktalan jelenlét varázsát”, (Hamvasnak, de persze nem csak az ő) „tájjal”, a „kerttel”, a „fákkal” való közvetlen azonosulás képességét is.

⁶⁸ A szövelezés tudatosan játszik rá Danyi Zoltán könyvének címével (*Kivezetés a szövegből*) való áthallásokra.

mert már előtte s mindig is: 'Az írás számomra az intenzitás olyan fokát hozza, amelyet írás nélkül nem érhetek el. Csaknem minden lényegeset az írásban tudtam meg' – írja az *Apokaliptikus monológban*. S látjuk, a szöveg, a mondatok, a szavak meghitt körében, szinte szóról szóra haladva, ízelve, torpanva, nekilendülve, szinonimakoszorúkat fonva jutott el az igazságig. Gyakran nyolc-tíz jelzővel minősít, ugyanazt a mondatot számtalanszor újra és újra előhossa árnyalatnyit változtatott szövegösszefüggésekben. Geometrikus formákat rak ki a szavakból, szinte mandalákat. [...] szinte perzsel az az entuziazmus, ami soraiból kicsap, midőn keresi, nyelvével forgatja, s nem csupán leírja, de kimondja, olykor talán elkiáltja azt a kifejezést, ami a lehető legtökéletesebben fedi gondolatát. Szemlátomást az írást mámoros állapotként élte meg, s általa azt az egységet, amit kötelezőnek tartott: az élet és a mű szétválaszthatatlanságát. Életműve évtizedek során tökéletes egységgé formálódott, nem mintha különösebben csiszolta volna kívülről, hanem azért, mert szellemének középpontja végig stabil maradt. [...] Egész gondolkodása dráma: a teljesség eleven feszültségét minden megfogalmazásában fönntartja. Bonyolítja a helyzetet csípős-derűs megjegyzéseinek kamaszos kajlasága."⁶⁹ Czakó Gábor e mondatai egy olyan mozzanatra irányítják rá a figyelmünket, amely aligha megkerülhető a *Karneválról* és annak recepciójáról gondolkodva. Mégpedig az ún. Hamvas-jelenségre mint *nyelviségre*, mint sajátos nyelvhasználatra, mint – kicsit talán fellengzősen, kicsit talán patetikusan fogalmazva – *nyelvi eseményre*, amely egyben magyarázatul is szolgál arra, hogy mindezt miért hozzuk szóba most, dacára annak, hogy, tudomásom szerint, magáról a regényről Czakó sohasem írt. A tollából megszületett *Hamvas-szótárban* fellelhetők ugyan a *Karnevál* kulcsszavai („Hoppy Lőrinc”, „kenyőcs”, alias „kaka”, „Lala”, „zugéló/-ivó/-evő”, „monómánia” „valószínűtlenségi mozzanat”, stb.⁷⁰), de nem ezt tartom a leglényegesebbnek, hanem magát az alapötletet: a szavak, a hamvasi alapszavak felől és az alapszavaknak tulajdonított jelentés segítségével közelíteni meg az életmű tétjeit. Kivált, mert maga Hamvas is mély egyetértéssel idézgette alkalomadtán Mallarmét: az irodalmat szavakkal csinálják, nem pedig gondolatokkal...⁷¹ De nem a vegykonyha, nem önmagában az írói műhely érde-

⁶⁹ Czakó Gábor: „Műhelytanulmány a Hamvas-szótárhoz”, in *Krisis és karnevál*. 214–215.

⁷⁰ Mind közül talán a legbájosabb, egyszersmind a leghamvasibb az (imaginárius) „talog”, amelyhez az egyik szócikk (*Lefokozott élet/állapot*) úgy utalja tovább az olvasót, hogy azt egyébként a t-kezdőbetűs szavaknál hiába is keresnénk ...

⁷¹ Vö. például: „Ha ön regényt ír, mi a fontos? Ugye, a szó? Belátom, mondom én. Ön itt elvekről és tulajdonságokról és hangokról és járásokról társalog. Ez a módszer rossz. Önnek dolga csak a szavakkal van. Szóértékekkel. Az irodalom nem egyéb, mint az ember számára fontossá lett szóértékek kidolgozása. Itt ne hozakodjunk elő hangokkal és járással. Nekem csak a szavakkal van dolgom. A



Jósa (Fülöp Péter fotója)

mel itt elsősorban figyelmet, hanem az, amit Czakó úgy fogalmaz meg, hogy „[Hamvas] a szavakat – valódi művész (is) lévén! – állandóan alkotta, tehát használat közben nem koptatta őket közhellyé, a dilettánsok szokása szerint, hanem jelentésüket egyszerre árnyalja, dúsította.”⁷² És valóban nem vitás, aligha lenne elképzelhető magyar nyelven univerzálisabb és egyben imagináriusabb „szó(tár)könyv”, enciklopédia, mint amely a *Karnevál* szavaiból (és szavaira!) íródna.

Megnyugtató végszó is lehetne ez akár, ha nem tudnánk (de aki legalább részben követte, az nagyon is jól tudja), közel sem csak az ilyen, elismerő hangok jellemezték a *Karnevál* utóéletét. A legmarkánsabban kritikus (már-már kifejezetten ellenséges) hang Balassa Péteré volt, szinte azonnal a regény megjelenését követően. Kötetbe végül fel sem

költészet világa nem a kozmosz, nem a társadalom, nem a pszichológia, nem a történet, nem a morál. A költészet világa a szóval kezdődik, és a szóval végződik.” *Karnevál*, 307.

⁷² Czakó Gábor: *Műhelytanulmány*, 210. Épp erre lehet jó példa a *Hamvas-szótár*ból a Hoppy Lőrinc-című, amely, némileg lerövidítve, így hangzik: „hudabrancs, csernec, szamotor, béc, burján ... geregye, iglinc ... premodern, pósfai burján, gyanó, kencse, muzsaj, monor, rekkenet, má móc, nyürge, fikány, csüggedelem, baralintos, regékeny sajnadalom, .. bolygatag, dalabáj, baladáj, csattogány, busadalom, pinke, görbö, belezna, ... hóbölyög, mászolyog, dercés, csongolya, ártány, visnyék, faladár, ebhendi.”

vett torzó ez az írás Balassa pályáján, de torzó volta ellenére is megkerülhetetlennek látszik, hiszen sokak számára mind a mai napig hivatkozási alapul szolgál *Karnevál*-kritikájuk megfogalmazásakor és megindokolásakor. A Könyvvilág hasábjain megjelent cikk (recenzió? kritika? konfesszió?)⁷³ találó, ám erősen metaforikus címéből egyszerre asszociálhatunk a kötelező (de minden bizonnyal őszinte) főhajtás mellett valamiféle csalódottságra, sőt leplezett indulatosságra is egy nagy, de a maga zárványából kitörni nem tudó, abban megrekedt alkotó előtt, akinek „hatalmas emlékműve” egyben a „szeretettelenség”, a „tragikus kommunikációképtelenség”, a dialogicitás helyett a szolipszizmusba hajló „monologikus” gondolkodás szobra – távolról sem a „személyen túliságé”, hanem épp ellenkezőleg: a „személytelen személyességé”. Nincs mit tehát csodálkoznunk azon, folytatja Balassa, ha „ez a könyv ... mára, 1985-re tragikusan megoldatlan, (számomra) idegen, nagyszabású voltában és remek értékeivel együtt ... is: bukás”, „sikertelen, zseniális roncs”, amelyben a szerző „igazságait demonstrálni szándékozik, a terjedelem nagyobbik részét alkotó 'regények' szinte fölöslegesek – leszámítva egyetlen, remek irodalmi részletet (kb. 200 oldal), mely Budapest ostromának 'karneválját' ábrázolja.” A „*Karnevál* veszte, szól a végkövetkeztetés, az az ellentmondás, ami a regény akarása és a bölcséleti-prófétai túlbeszéd és magatartás között feszül, 1200 oldalon”, illetve hogy „regényében Hamvas [n]em tudott, sajnós, eltekinteni saját szörnyű sorsától.” Balassának a regénnyel kapcsolatban nincs is több lényegi mondandója – talán csak annyi még, hogy „[Hamvas] mindent érvénytelenít (túl sokat, nem pedig eleget), ám totális, 'humorisztikai' ítélete (mely kevés humora révén fárasztó): kompenzatív és magányoskodón sértett. Eközben persze olykor hihetetlenül mélyen lát ('túlfeszített lényeglátó', mondaná Bibó), pontossága fokozhatatlan, bölcséleti telitalálatai valóban botrányosan nagyszerűek és kihívóak”, könyve „hiánytalanul apokaliptikus”, „tragikusságukban rendkívüli” – csak épp mi „ne jussunk a sorsára.”⁷⁴ Balassa kifakadása, a regény kiváltotta befogadói görcsök görcsös elhessegetni akarása s talán az ebből is fakadó, a regényt és a szerzőt egészében elmarasztaló ítélete, azt hiszem, váratlanul érte Balassa kritikai működését figyelemmel kíséző akkori olvasókat – különösen annak fényében, hogy egy ezzel nagyjából párhuzamosan keletkezett és kötetbe is felvett másik tanulmánya, az *Egy beszédmód körülírása* című,⁷⁵ szintén kitér a *Karnevál*ra, ahol már sokkal elfogadóbb vele szemben: „Arra a kérdésre tehát, hogy mit jelent Hamvas beszéd-

⁷³ Balassa Péter: „Szomorú üdvözlés – módjával”, in Könyvvilág, 1985/5. 7.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ In Uó: *A látvány és a szavak*. Bp., Magvető, 1987, 38–54.

módja, az a tudottan metaforikus zárófeleletem, hogy a magány apokaliptiszisében megnyilvánuló szellem szenvedését és nagyságát.” Balassa Péter e szavai mintha azokat a későbbieket vetítenék előre, amelyeket az Örley-körben 1986-ban, a szellemi közeljövők témájában szervezett összejövetelen elhangzott előadásában mondott: „Abban az irodalomban, amire most körülbelül közmegegyezés-szerűen gondolunk, egészen jól mennek a dolgok, és mindez nagyon jó – művek, művek, művek...” Majd így folytatta: „Én azonban néhány műtől eltekintve hiányolom a tragikus embert, a válságát megnevező, néma végzetet mégis szóra bíró ember jelenlétét; egyszerűen a kisszerű hanyatlásunk mélyén rejtőző, elképesztő jelentőséget és nagyságot, hiányolom a méltatlan körülmények és saját méltatlanságunk méltósággal való viselését, a méltóság visszaszerzését mint művészi problémát.” (Nem tudom, kire-mire gondolhatott itt Balassa – mindenesetre szavai olvastán nehéz nem elsősorban Hamvas Bélára és életművére gondolnunk.) Mindezek fényében talán még érthetőbb tanácsstalanságunk a Könyvvilág-béli kritikája kapcsán, amely valószínűleg legalább annyira szól szerzőjéről, mint írásának tárgyáról... Amire azonban ezúttal mégis érdemes felfigyelnünk Balassa kritikájából, az két mozzanat: az egyik, hogy a kortárs (értsd: a nyolcvanas évek közepének olvasója) mit kezdhet a művel, illetve, a másik, hogy *egyáltalán* nevezhető-e „regénynek” Hamvas *Karneválja*. A recepciótörténet későbbi, fontos értelmezéskísérletei közül több is e két kérdésre fókuszál, így például Thomka Beáta⁷⁶ és Bazsányi Sándor⁷⁷ írásai is. Mindkettejük értelmezésében az a tapasztalat lesz a kiindulópont, hogy miként „interpretálható és értékelhető” e „megkésztet recepciójú”, az „irodalmi közvéleményt megosztó” műalkotás: tehető-e egyáltalán kritikai megközelítés tárgyává, vagy róla szólván inkább „kísérletet kellene tenni azon ítéleteink újrafogalmazására, melyek a háború utáni magyar regény alakulástörténetére vonatkoznak.”⁷⁸ Azaz, máshonnan közelítve: mit kezdhetünk azzal a ténnyel, hogy a „*Karnevál* legtöbb szava ... *esszéből van*.”⁷⁹ Nem véletlen, hogy gondolatkísérletében mindkét szerző meghatározó fontosságot tulajdonít a *Regényelméleti fragmentum* és a *Karnevál* (vélt vagy valós) kapcsolódási pontjainak, azaz nemcsak hogy az „értekező” esszéíró felől próbálják becserkészni a „szépíró”

⁷⁶ Lásd: „Az egzisztenciális műfaj – Hamvas Béla regényszemlélete és a *Karnevál*”, in *Esszétetek, regényterek*. Újvidék, Forum Könyvkiadó, 1988, 112–131.

⁷⁷ Lásd: „A regényformát cserbenhagyó szellem”, in Jelenkor, 1994. november, 976–982.

⁷⁸ L. Thomka Beáta: *Az egzisztenciális műfaj...* 113. E kérdéskörnek képezi a részét az is, hogy az európai, illetve a magyar próza hagyományában hol helyezhető el (elhelyezhető-e) Hamvas műve. Itt mindenekeelőtt Nyitrai Tamás munkáira gondolhatunk, aki a *Karnevál* világ-, illetve magyar irodalmi előképeit-párhuzamait igyekszik feltárni.

⁷⁹ *Im.* 127.

Hamvast, a regényszerzőt, hanem, Balassához hasonlóan, az esszéisztikus regényrészek túlsúlyával, az „esszéregény” túlterjeszkedésével magyarázzák a „regényesség” deficitjét (az elmesélt történet, az életszerű regényhősök és a megteremtett millió hitelességének hiányát), vagy ahogy Thomka Beáta fogalmaz: a „regényegész formateremtésének áttekinthetlensége, nyelvi sokrétűsége, szerkezeti kiegyensúlyozatlansága s a megfoghatatlan központi princípium”⁸⁰ okozzák, hogy Hamvasnál a „szellem cserbenhagyja a regényformát”, amennyiben a szerző értekező énje dominánssá válik, és maga alá gyúri a ráérősen mesélőét, a „szépírói ént”. Vagy Bazsányi egy másik, diplomatikusabb megfogalmazásával élve: „A *Karnevál* a szellem totális kritikája a modern kor fölött. Feladata kettős: bemutatni az egészt (a válságot) a részletek (a válság tünetei) meggyőző ereje által. Ehhez megfelelő formát kell találnia. Kérdés viszont, hogy a regény-e ez a forma.”⁸¹ Vagyis, hogy éppenséggel ez-e az a regény...⁸² Csányi Erzsébet és Kurucz Anikó *Karnevál*-értelmezései nem csupán az erre a kérdésre adott igenlő válaszuk miatt érdemelhetnek figyelmet, hanem a miatt a módszertan miatt is, amelynek segítségével az alábbi summázatig jutnak el: „A kommentárszólám olyan regénypoétikai felkészültségről tanúskodik, amely még a posztmodern poétikai fejlemények távlatából is aktuális és árnyalt hangsúlyozásmóddal rendelkezik. A narratív és metanarratív vonulat kidolgozása, a dupla narrátor, a hős és ellenhős, a belülről forgó szerkezet, a kéthasábos, párhuzamosan és egyidejűleg olvasandó szöveg, az intertextualitás, ‘a szöveglopkodás’, a szó, vagyis a szövegszerűség prioritása, a ‘humorisztika’, a groteszk, az irónia és az abszurd, minden pont többszörös elmozdítása, visszavonása, a regénynek mint mozgásnak és totális labirintusnak a gondolata olyan regénymodell igénylésének megfogalmazása, amelyre az irodalmi fejlődésében ‘visszavetett’⁸³ magyar epika csak a hetvenes években tudott ráérezni.” Csányi Erzsébet szavai nemcsak a regény (szó szerint:) korszakalkotó voltára világíthatnak rá a magyar irodalomtörténeten belül, s nemcsak arra, hogy még az irodalomtudományi „dernier cri”, a legup-to-date-bb narratológiai vizsgálatoknak is termékeny talajául szolgálhat, hanem hogy az olvasó „közvetlennek” vélt esztétikai tapasztalata valójában mindig is „áttéte-

⁸⁰ Im. 129–130.

⁸¹ Bazsányi: „A regényformát...” 980.

⁸² Mindez részben magyarázatot is adhat arra a zavarra a 2000-es évek elején, hogy miközben a regénynek újabb és újabb kiadásai láttak egymás után napvilágot, és a legváratlanabb helyekről (pl. színpadról) köszönt vissza a Hamvas-mű, még se került be maradéktalanul az „irodalmi kánonba” – vagy nyíltan meg is fogalmazva a vele szembeni „szakmai” aggályokat, vagy, alkalmanként, ürügyeket keresve a róla való hallgatásra.

⁸³ Kulcsár-Szabó Ernő kifejezése.



Hamvas Béla Tiszapalkonyán, a Tisza partján

lesen és közvetetten meggy végbe”, „az interpretáció diszkurzív műveleteinek segítségével”⁸⁴ – olykor talán azokéval is, melyekkel magunk sem vagyunk tisztában...

Meglepődünk-e hát azon, ha annyian annyifélet mondtak már és remélhetőleg mondanak ezután is a *Karneválról*?

Zárjuk le azonban ezt a még hosszasan interpretálható interpretáció-történetet a *303 magyar regény* című kézikönyv⁸⁵ alcímével: „a regény, amit el kell olvasnod, mielőtt meghalsz”. Sokunknak ugyan nem épp ínye szerint való az ilyenféle önreklám, a harsány nagyotmondás, mindazonáltal – ez esetben – mégis lehet benne valami...

⁸⁴ Ez utóbbiakat már Kurucz Anikótól idézem. Ld.: „Nézz körül! Ezt a világot Sterne teremtette». Találkozási pontok a *Karnevál* és a *Tristram Shandy* között”, in *Eruditio-Educatio* 2018/1 (13. évf.) 57.

⁸⁵ Tarján Tamás (szerk.): *303 magyar regény, amit el kell olvasnod, mielőtt meghalsz*. Gabo, 2009, (*A Karnevál* ebben szereplő, féloldalmi taglalásától persze ne várjunk csodát!)

1% METAFIZIKA

HAMVAS BÉLA

LITAI

(részlet)

[1]

Imával kezdeni. Mert szó, tett, szándék, kívánság,
megszenteletlen, pogány, mint a megszelt kenyér,
ha nem éri a kereszt. Ne végy a szádba
kenyeret, ha nincs megáldva. S ne mondj
ki szót soha és főként le ne írj soha,
míg a Nagy Hatalmak egyike nem szólt:
lehet. Imával, mindig imával kezdeni.
Napot, utat, munkát, ebédet
és a szót, akár ha szól, akár, ha írva van.

[2]

Isteni Szó, Hatalom, te, aki szóltál és lett,
aki mindig szóltál azóta s mindig lett
a semmiből, ami még nem volt, valami,
Szó Úr, – mióta szolgálok neked?
Már nem tudom, csak azt, hogy eddig mindig
azt hittem, az: én. Tehetség? Munka? Tudás?
Akarat? Mindegy. De: én. És most először,
most e pillanatban tudom, most
tudom, hogy: nem. Te vagy s te voltál.
Ebben a pillanatban. Most tudom, tudom,
te szóltál Szó és te szólsz Hatalom.
Bocsáss meg, nem vagyok ahhoz elég kevély,

[3]

hogy azt mondhassam neked: alázat.
Mint ahogy nem tudok lenni talán soha
oly szemérmetlen, hogy azt mondjam: szemérem.
De szó, hát ki kell mondani. Tudom, Úr,
így áldasz s ez az átkod: mondani.
Mindig mondani és mindent mondani.
Így vagy te is, Nagy Úr, Szó vagy, mondasz.
Mondani. Hát mondom neked, Úr,
ha kell, s mert hálátlan szó a hála,
nem mondom hangosan, csak hangtalan,
magamban, s a többit is mind ott
neked: alázat, szemérem, egyedül, csendben
s a kérést, az imát: még. Adj még.

[4]

Mondani, Téged mondani, mind kimondani,
minden szót kimondani, hogy: Legyen.

(Hamvas Béla: Litai. Medio Kiadó, 2015, 1–4.)

KÖRKÉP

GRÓH GÁSPÁR

MINDEN REGGEL ELSŐ

Szabadulószoza, félelem nélkül. Ezzel a címmel jelent meg a nyolcvanéves Kodolányi Gyula új kötete. A címe, ahogy olvasóinak körében tapasztaltam, talányos. Többen egy olyan helyiségre gondoltak, egyfajta óvóhelyre, biztonságos menedékre, ahova húzódva kimenekülhetnek a mindennapok nyúgeinek stresszes világából, számukra ez inkább olyasmi, amit esetenként pánikszobának szokás nevezni. A szabadulószoza (az *escape room*) mást jelent, oda nem be-, hanem onnan kiszökni kell. Főleg az ifjabb generációkat vonzza ez a sajátos időtöltés: ők már nem ismerik az előttük járó nemzedékek bezártság-élményét, és életüket nem csapdának, hanem lehetőségnek tekintik (mintha a kettő közt nem lenne átfedés...). Számukra ez szórakoztató kihívás: különleges feladatok megoldásával juthatnak ki egy mesterséges csapdából. Az idősebb generációk tagjait többnyire nem hozza lázba egy ilyen játékos lehetőség: úgy tűnik, elég volt nekik az életútjuk során megszenvedett sok évtizedes kiútkeresés. Olyan társadalmi-politikai viszonyok közt éltek, amelyek mindennapos kihívást jelentettek, ezért szinte folyamatosan szembesültek a bezártság élményével. Ami nem játék volt, hanem valóság. Hogy ezt tragédiának vagy kihívásnak tekintették, az alkatukon és szerencsájükön múlt: egy anorganikus világ organikus módon biztosította azt az adrenalinszintet, amiről, legalábbis arról, hogy így részesüljenek benne, szívesen lemondtak volna. (Annak ellenére, hogy keserűen meg is mosolyogták, mondván, ők kalandvágyból maradtak itthon...) Ma egy szabadulószoza kalandjéért tisztes összeget (de karácsonyi akcióban akár fele árat) kell fizetni. A magyar szabadulószoza-kínálat nemzetközi hírű, komoly idegenforgalmi vonzerő. (Talán nem véletlenül: ha nem is sejtettük, de a történelem évszázadai mintegy erre predesztinálták a magyar leleményességet.)

Kodolányi Gyula többször hivatkozott arra (Ottlik Gézát idézve), hogy „a létezés szakmában” dolgozik. E működésének kereteit most a szabadulószoza fogalmával jelöli. Nyolcvanadik évét betöltve jutott abba a korba, amikor akaratlanul is számot kell vetni az élet végességével – ha sikerül, „félelem nélkül”. Arany János szerint „Nyolcvan év / Ritka szép; / Hetven év / Jó, ha ép; / Hatvannégy esztendő: / Untig elegendő.” E sorokban ő a 90. zsoldára (Tebenned bíztunk eleitől fogva) utal. Abban ez olvasható: „A mi napink, miket nekünk engedtek, / Mintegy hetven esztendei idő, Hogyha több, tehát nyolcvan esztendő. // És ha kedves volt is valamennyire, De többnyire volt munka és fájdalom; / Elkél éltünknek minden ékessége, elmúlik, mint az árnyék és az álom. / De ki érti a te haragodat? Csak az, aki féli hatalmat.” Ez a múlandóság-élmény



Álomanalízis (Fülöp Péter fotója)

mindannyiunkké, előbb-utóbb valamennyien földi létünk mint szabadulószoa ajtajához érkezünk. Van, aki ilyenkor menekülne a pánikszobába, van aki a természet egyetemes törvényeit elfogadva, félelem nélkül fordul felé, van aki valami különös metafizikai kíváncsisággal gondol az ajtón túli világra.

Kodolányi kötetébe hatvanadik és nyolcvanadik éve közt született versek kerültek (korántsem az összes). Jó néhány ismerős lehet már előző kötetéből (Shakespeare-sonettek újraköltése), de a válogatás és szerkesztés folytán ezek is más arcukat mutatják. A hangnem, a poétika viszont nem változott – kevés állandóbb hangú költő van Kodolányinál, ez következik gondolkodása és művészete lényegéből, természetéből is, vagyis abból, hogy az emberi szellem működésének van két, nem túl sokszor hangsúlyozott, de alapvető célja. Az egyik a legáltalánosabb értelemben vett megismerés: a világé, környezetünké, benne az emberrel és minden produktumával – és a magunkéval: testben, szellemben, lélekben, gondolkodásban és érzésben. A másik meghatározó pólus: a szüntelen szabadságharc, a minden külső és belső megkötöttségre adott válasz. A két törekvés megegyezik abban, hogy sohasem juthat a céljához: az abszolút szabadság ugyanúgy elérhetetlen, mint az abszolút tudás. Vagyis végső soron az ember gondolkodásának, művészetnek-költészetnek két legfontosabb törekvése ontológiai kérlelhetetlenséggel kudarcra van írtelve – miközben csodálatra méltó eredményeket hozhat. Nemcsak az egyetlen igazi kihívás, vagyis a lehe-

tetlen megkísértése ad rangot neki, hanem az is, hogy csak így lehet közelebb kerülni az elérhetetlenhez. Miért érdemes számot vetnünk mindezzel? Azért, mert Kodolányi Gyula verseinek, költészetének megértéséhez kiváltképp fontos, hogy egyértelműen kijelöljük azokat a koordinátákat, amelyek rendszerében meg akarjuk találni helyét.

Ennek a koordináta-rendszernek tehát egyik tengelye a megismerésé, a másik a szabadságé. Ha lehet a kettő között valamiféle különbséget tenni, akkor az elsőben kicsit több az intellektualitás, a másodikban valamivel erősebb talán az a rációt megelőző ködgomoly, amit jobb híján érzésnek nevezhetünk. Mármost: aki ismeri valamennyire Kodolányi verseit, az tudja, hogy azokat e két meghatározottság közelítése, lehető egymásra csúsztatása jellemzi.

Kodolányi, mint minden kötetében, a nyitó versnek ebben is kiemelt szerepet szán. Ezúttal egy Szabó Lőrinc parafrázissal nyit, a *Huszonhatodik év* egyik legsejtelmesebb, opálos fényű versére utal. (Ezzel közvetve saját Shakespeare-sonettjeinek befogadását is előkészíti, hiszen a *Huszonhatodik év* szonettjeit közvetlenül az előzte meg, hogy Szabó Lőrinc Shakespeare-sonettjeit fordította.)

Szabó Lőrinc versének címe: *Valami örök*. Szerelmes vers, amelyik már nem is az elvesztett asszonyhoz, hanem magához a szerelemhez íródott. Utolsó sorában Szabó Lőrinc a veszteséget a szívét ért „gyors, lőtt seb”-nek nevezi. Egy költői kép sohasem ártatlan, ez sem az. Attól telitalálat, hogy kétszeresen hat: a vers 1956-ban született, egy olyan verskultúrában, ahol a szabadság és a szerelem elválaszthatatlanul egybe forrtak, így ha gondolt erre Szabó Lőrinc, ha nem, egyéni fájdalom egészen más fájdalomhoz is kapcsolódott. Ezt érzi meg Kodolányi ma is: az 1956-ban elnyert és aztán elvesztett szabadság siratása nem ugyanúgy több mint búcsúztatás, mint ahogy Szabó Lőrinc is a veszteség fájdalomának kimondásával őrzi azt, ami a „van”-ból hiányá lett.

Egyáltalán nem véletlen, hogy Kodolányi megidézi Szabó Lőrinc szellemét, egész pályaképen végigvonul az a sajátos szerepjáték, melynek során gondolati élményeit úgy fordítja alanyi lírába, hogy egyetemes nagyságok maszkját is magára ölti: a szótárkészítő Noah Websterét éppen úgy, mint Plótinoszét, Dantéét, Shakespeare-ét. Olyanokét, akik a mítoszként is értelmezhető európai kulcsfiguráiként állócsillagok, akik a múlandóságról a múlandóknak állandóságukkal üzennek.

Tehát Shakespeare úgy kortársunk, hogy egyszerre mitikus alak és maga a valóság, amiben nincs semmi különös: Petőfinek igaza volt, amikor Shakespeare-t „Isten után a második”-nak nevezte. És ha Isten a Bibliában mutatta meg magát, akkor – folytatva Petőfit – Shakespeare művei, köztük a szonettek, miért ne lehetnének egy költő számára a második kinyilatkoztatás? Ezen a nyomon haladva azon sincs mit csodálkozni, hogy, miként a szentmiséken és istentiszteleteken egy-egy evangéliumi textus vezeti be a szentbeszédet, úgy a maga költői „igehirdetésekor” Kodolányi Shakespeare-sonettjeit (meg)idézve próbálja megragadni a megfoghatatlant. Hogy aztán arról szóljon, amit Szabó Lőrinc definiált: „valami, ami már nem is valami”. De minden létező akkor is „valami”, és ezért a teljességről üzen, ha teljes pontossággal nem azonosítható, ha csak töredék, rész,

vagy annak is csupán a párázata. „Mert egésznek része minden töredék, / adj hálát az egésznek, s ne emlékezz / a kézre, mely írta” – mondja Kodolányi.

Kevésssel később a mégis így folytatja: „Emlékezz e kézre, halld / hangomat, míg olvasod e verset.” Ellentmondás? Nem az. A világ ilyen: semmiben sem egynemű, sem térben, sem időben, sem anyagban. (Ezért a fénynek is csak akkor van értelme, ha van sötétség is.) Ha pedig tudásunk rész szerint való (nagyon is az!), akkor miért ne ütközhetnének egymással a részei, amelyek csak a végső, nagy egészben nyerik el értelmüket, abban feloldódik mindaz, ami ellentmondásnak látszik, pedig nem az. Nincs mit tenni: a kimondhatóság és a kimondhatatlanság összetartoznak.

„Hiába hallunk igaz dallamokat / idebent. Lejátszani, kimondani / nem tudjuk őket, az igaziakat. / Alig. Valamit lejegyzünk belőlük, / amennyi a szájig, a kézig eljut / a test tespedt akadályain át.” Nos, igen, a lejátszhatatlan és meg sem hallott, de velünk élő dallamok. A megfeshetetlen, alaktalan, láthatatlan képek. Az anyag nélküli szobrok. A sok *valami, ami már nem is valami*. (Esetleg még nem valami.) Mindez együtt része a Kodolányi-versekbe rejtett imaginárius gyűjteménynek, melynek tárgyai valamiként mégis léteznek: nincsenek, és mégis vannak. Bennünk? Körülöttünk? Általunk? Nélkülünk? Nem tudni – csak annyit, hogy mégis velünk.

Kimondhatatlanul. Vörösmarty szerint nem érez az, aki érez szóval mondhatót. Ez minden megszólalás legfőbb dilemmája: miként lehet kimondani a kimondhatatlant? Nincs más lehetőség: bármennyire is fogyatékos az eszköztárunk, segítségül kell hívnunk a szavakat. „Nevezd meg: szerelem, halál, Isten. / Fénylő nevek e homályos nemlétben” – írja Kodolányi.

A „homályos nemlét” maga a földi lét, a szabadulószoza, amiből előbb-utóbb úgy is kijutunk, egy, az anyagban való létezéssel nem terhelt világba. Erre az emberi szellem ebben a földi létben is képes, megismerhet valamit, ami túl van rajta. Ezt a felismerést extrapolálja Kodolányi Gyula, az anyagától-biológiai létezésétől elvált szellemi lét titkait fürkészve, mint mondja: „félelem nélkül”, kíváncsian. Vagyis a testi valóságban megkezdett utazás folytathatóságát vallja: „Hisz tudjuk, nem tudhatjuk, hová / is tartunk átlépve innen, s hol az / a közbenső hely, s milyen?”

Verseiben azokat a kivételes pillanatokat jeleníti meg, melyekben a szellem és az érzelem ősrobbanása utáni gomolygás formálódik, amikor igazából még nincs kinek és mit megismerni, amiből még bármi lehet – tehát szabad. Ez lehet az a „közbenső hely”, amiben öröktől és örökké valónak sejtett képzetek úgy öltének testet, hogy megőrzik eredendő szabadságukat. És ennek földi mása a szerelem, amiben összetalálkozik a test és az anyagon túli (vagy inneni) valóság. (Amit a kilencéves Dante és a nyolcéves Beatrice közötti halhatatlan érzelmi-metafizikai kapcsolat teljessége jelképpé válva igazol. Merthogy az élet ugyanúgy ott van benne, mint annak égi vetülete.) Ez az élmény köti össze az érzékelhető (ilyen értelemben érzéki) és az anyag kötöttségeitől eloldott szellemi világot. Így aztán az sem véletlen, hogy a múlandóság és az örökkévalóság titkait kutató kötet verseinek nagy része szerelmes vers (ami ugyancsak Szabó Lőrinc *Huszonhatodik évéhez* köti).

A folyamatosan jelen lévő titokzatos kedves ott van Kodolányi Shakespeare-szonettjeiben, ugyanő jelenik meg Viola-ciklusában vagy Beatriceként. A szerelem jelképes alakjaiként Viola és Beatrice elérhetetlen. Az alak talán föl-vázolható, a benne megmutatkozó végtelen nem. Amiről nemcsak az juthat eszünkbe, amit Vörösmarty a kimondhatatlanságról írt, hanem az is, amivel befejezte a világirodalom egyik legnagyobb szerelmi művét, a méltatlanul többnyire meseként értelmezett *Csongor és Tündét*: „ébre maga van csak az egy szerelem”. (Ez pedig nemcsak az egymást kereső szerelmesek sorsára adott válasz, jelentése kiterjeszthető a mindenség mindennemű titkát illetően is.)

A költő dolga, hogy halandóként ezt a fogalmiságot próbálja az emberi dimenzióhoz szelídíteni. Ezért lesz a kedvesből „fekete gólya”, japán tollrajzokat idéző kifinomult pontossággal és könnyed eleganciával, miközben kettős jelentést sikerül elrejtetni benne: a gólya a termékenység (így az élet) szimbóluma, a fekete az elmúlásé, de így is van rendjén: élet és halál együtt mérendő. A kettő együttes megjelenítésében ott van az idő és ezzel a mozgás is. A költő varázslatában az a csodálatos, hogy végtelen természetességgel szól arról, ami végtelenül bonyolult. Erre akár a bármilyen hétköznapi tárgy, jelenség rámutathat: a titok abban áll, hogy képesek vagyunk-e ennek felismerésére.

„Lassan mind meghal, aki egyidős ezekkel a vörösbarna / természő kerítésekkel.” Egyszerű, már-már hétköznapi közlés ez. A kerítés, ha még van, aki tanúja volt építésének, csak néhány évtizedes lehet. A kövek azonban nem? Színe alapján ez a kerítés, ez a kőfal akár permi homokkőből is készülhetett, negyedmilliárd évvel ezelőtt született az anyaga. Kikkel lehetnek tehát egyidősek? A dinoszauruszokkal, akik éppen ekkoriban vették át az uralmat a Föld nevű bolygón? Hogy aztán röpke százmillió évek után ne meg-, hanem kihaljanak?

Ha eszünkbe jut, ha nem, ebben a kerítésben az emberi és a természeti idő dimenziója találkozik. Így épül bele minden természetélmény kettős természete, egy röpke impresszió és a kozmikus távlat. Kodolányi mindkettőre nyitott, az esetlegesben is észreveszi a mindenség üzenetét, látásmódjában összekapcsolódik a mikro- és a makrokozmosz. Azt is tudja, hogy a teljesség időben is az. Vagyis a végtelen és az örökkévaló ugyanaz. Nevezzük ezt istenélménynek? Miért is ne: az hatalmaz föl rá, aki le tudja írni: „Ismét reggel. Hála Néked, Nagy Isten, / hogy megérhettem. Szétárad bennem is / a fény...”, hogy aztán így folytassa: „Tudok-e majd csupaszon nézni szembe / Véled, lélekké szegényülten, te Örök?” Ebből a nézőpontból minden töredék, amivel találkozunk. De az egész töredéke. Így tehát a villanásnyi emberélet is az örökkévalóság villanása. Ami az ismeretlen természetű negyedik dimenzióból nézve egyszerre felszabadító és szorongató, és okkal tehető fel a kérdés: „Meddig még ez a nekem küldött kegyelmi ajándék?”

Ezen a nyomon haladva lesz Kodolányi közvetlen természetélményéből egész szellemi létezésének összefüggésrendszerében (a megismerés és szabadság tengelyeinek távlatában) metafizikai élmény. És vezeti oda, hogy átérezze: a múlandóságot egyedül a természet teszi elfogadhatóvá, sőt, talán szerethetővé is. Ezért lehet mindenből csoda, egyúttal a megújulás bizonyosága: „Moccan a cinke, pirkad. / A nárciszok arca kinyílik, / figyelik a mókus ugrását: / tökély, életre-halálra. / Kinyílok én is, bámulok / a teremtés hajnalán. Minden / reggel első...”

Ebben a világképben találkozik össze a keresztény-európai és a keleti gondolkodás: Kodolányi Kelet-élménye éppolyan fontos, mint (magyar) európaisága (ideértve a konzum-Amerikával szemben fölfedezett tengerentúli európaiságot, „Amerikát a magasban”). Ezért idézi Li Taj Pót, és ezért ír ciklust Kósa Ferenc rokon szemléletet sugárzó fotóihoz, amiből sokkal több lesz, mint baráti gesztus.

Ez is így van rendjén. Kötetében az élőknek szóló és a távozottak emlékét idéző tisztelgő verseinek java nem alkalmi költemény, hiszen az ilyen versek igazából arról szólnak, aki írja őket (ahogyan egy műelemzés sem csak a műről, hanem az elemzőről is szól).

Kodolányi Gyula 2022 januárjában volt nyolcvan éves, ez a kötete ajándék, mellyel meglepi magát és olvasóit. Írásaiban szívesen játszik el azzal a gondolattal, hogy a Vízöntő jegyében született, és ez miként befolyásolta életét. Persze a víz nemcsak a vízöntőké: tudjuk, hogy benne született az élet (Freud ezt az egyéni élet létrejöttének nézőpontjából elemezte). Az életadó víz nemcsak vegetatív létünk alapja, hanem közös, elementáris élménye is az emberiségnek – forrásként, tengerként egyaránt. Ezért szinte törvényszerű, hogy így zárul a Kósa-képekhez írt versfüzér: „Égi zuhatag, ragadj el, / zúzzál vízporrá, / tisztuljak párává. / Örök gyarló alakom / születhessen újjá.” Valóban: mi mást is kívánhatnánk magunknak? (Az persze kiváltképp, aki a Vízöntő jegyében született...)

Mindez végiggondolható akár egy pánik-, akár egy szabadulósobában (bármelyikben fölfedezhetjük a földi élet alaptermészetét). Ezért lehet bennük félelem nélkül várakozni vagy kiutat keresni – de végül így is, úgy is kiszabadul belőlük minden teremtmény...

(Kodolányi Gyula: Szabadulósoba, félelem nélkül. Bp. 2022, Nap Kiadó)

TÓTH KLÁRA

HAT HÉT

Némi gondot jelenthet a gyanútlan mozinézőnek, hogy egy film a hazai sajtó-bemutató idején már díjak sokaságával rendelkezik. Ennek oka, hogy komoly filmfesztiválok a meghívás feltétele, hogy a film még a bemutató előtt legyen. Szakonyi Noémi Veronika *Hat hét* című filmje még tavaly szeptemberben nagyon komoly mezőnyben nyerte meg a CineFest Miskolci Nemzetközi Filmfesztivál fődíját, és számos első díjat nyert Európában (Arries, Tallin, Isztambul, Szarajevó) és volt, ahonnan elhozta a legjobb női főszereplőnek járó díjat is. A hazai filmkritikusok díjátadóján is duplázott (legjobb film, legjobb női főszereplő).

A film az úgynevezett nyílt örökbefogadásról szóló történet, ahol az anya már a szülés előtt lemond a gyerekről és megismeri az örökbefogadó házaspárt, akik

így már rögtön a születés után hazavihetik a gyereket. A jogszabály szerint azonban hat hete van az anyának, hogy meggondolhassa magát, s ha a körülményei megengedik, mégis megtartsa a gyereket. Hogy milyennek kell lenni ezeknek a körülményeknek? Állítólag nem túl magasak a követelmények; az alsó középosztály lakásviszonyai, jövedelemszintje már elfogadható. Persze a szubjektivitás, a gyámhivatal munkatársainak hozzáállása, emberismerete sokat nyom a latban. Kemény, embert próbáló ez a hat hét a szülőanyának és az örökbefogadóknak egyaránt. Mondják, hogy nem gyakran, évente 2-5 alkalommal fordul elő, hogy valaki meggondolja döntését, de ez épp elég annak, akivel megtörténik.

A film főhőse Zsófi, 17 év körüli gimnazista, eltökélt abban, hogy nem tartja meg a gyereket. Nem komoly a kapcsolat, amiben a gyerek fogant, a fiút nem érdekli a dolog. A lány koraérett, apja rég elhagyta őket, anyja (akivel él) instabil, partnereit váltó, látens alkoholista, ki még kisebbik lányáról sem igazán képes gondoskodni. Személyisége labilitását mutatja, hogy időnként lelkesen vállalná az unokát, fel sem méri talán, hogy mit jelentene lánya jövője szempontjából a jövevény. Zsófi érettebb, keményebb személyiség. Élsportholó asztaliteniszező, csak abban bízik, hogy fiatal szervezete gyorsan regenerálódik, s hamarosan folytathatja a sportot. Kijut az ifjúsági EB-re, ahonnan egyenes út vezet a válogatottba. Számára csak ez a kitörési lehetőség a lakótelepi tengődésből. Az örökbefogadást intéző-szervező asszony s a nyolc év sikertelen próbálkozás után újszülött gyerekhez jutó házaspár is bízik Zsófi józan gondolkodásában, nem hiszik, hogy baj lesz a hat héttel. A lány szülés után meg sem nézi a babát, titokban rögtön pingpongozik, s már három hét után edzeni akar. Edzője azonban szerencsére könnyörtelen, védi a lány egészségét.

Amikor Zsófi, látszólag terhe nélkül hazatér a kórházból, nem sejtí, hogy mi vár rá. Nem számolt vele, honnan is tudhatta volna, hogy a szülés nagyon megterhelí nemcsak a testet, a lelket is. Begyulladt mellét, sajgó hasát, szívdrgó vérzéseite képes kezelni a kapott gyógyszerekkel, de nem tud mit kezdeni azzal az úrral, ami keletkezett benne. A szülés-születés, az élet-adás napjainkra annyira elveszítette természetes mivoltát, erejét, jellegét, annyi civilizációs elvárás vette át a lényeg helyét, hogy a szülés utáni lelkiállapot még egy tervezett, nagyon várt, úgymond normális családba születő gyerek esetén is okozhat meglepetéseket. A hangulatingadozástól a mély depresszióig minden bekövetkezhet.

S akkor itt van ez a magára maradt gyereklány, egy valóban traumatikus helyzetben. A háritás, hogy meg sem nézte kislányát, nem működik sokáig. Kapkod ide-oda, féltékeny barátnőire, sporttársaira, s egy este elmegy a diszkóba. Szóba elegyedik egy fiúval, iszik egy vodkát is, de amikor egy srác a blúzába nyúl, kétségbeesetten rohan ki a szórakozóhelyről.

Ha figyelne rá valaki, ha lenne egy ember a környezetében, aki sejténé, hogy milyen viharok tombolnak benne, talán nem uralkodik el rajta az érzés, hogy vissza kell szereznie kislányát. Először csak egy képet kér róla a telefonjára. De elég egyetlen kudarc az edzésen, s már szalad, hogy pénzt kérjen kölcsön, hogy lemérje a gyerekágy helyét, hogy megbeszélje: reggel kezd volt munkahelyén. Kétségbeesetten hívja a kapcsolattartót, hogy milyen papírok, milyen feltételek kellene ahhoz, hogy vissza- azaz megkaphassa a kislányát.

S bár az örökbefogadást szabályozó szerződésben aláírta, hogy nem keresheti az örökbefogadó szülőket, egy nap váratlanul beállít hozzájuk. Pontosabban, az „apa” minden tiltakozása ellenére beront a gyerekszobába, ahonnan a sírást hallja. A halálra vált anya, aki férjével már a napokat számolta, hogy mikor telik el a hat hét, aki rettegett minden telefonhívástól, a szemlátomást magán kívül lévő lány kezébe adja a gyereket. Zsófi sír, bög a gyerek is, s aztán óvatosan visszateszi a kiságyba. Az új „anyja” pedig, aki pár hét alatt valóban az anyja lett, aki nyolc évet várt a gyerekre, simogatja a hasát s egészen halhán, alig hallhatóan dúdol valamit (a Bóbitát Weörestől), amitől a gyerek lassan megnyugszik, elhallgat. Lehetne giccs is, de nem az. Hiteles, megrendítő, pontos.

Mi kell ahhoz, hogy a házaspár ne dobja ki a lányt a lakásból, aki megszegett minden szabályt, amit az örökbefogadási szerződésben aláírt? Intelligencia – mondhatnánk röviden. De alázat, megértés, empátia, hogy bele tudják élni magukat Zsófi lelkiállapotába. Ők tudják, mit veszített a lány, hiszen hányszor és hányszor veszíthették el a reményt nyolc év során. Zsófi talán megértette, hogy döntését nem lehet megváltoztatni, ennek a gyerekek már ott a helye. Úgy tűnik, megkönnyebbülten megy hazafelé s a lakótelepen egy hirtelen ötlettel, felül egy hintára. Mint egy gyerek.

A forgatókönyvet a rendező állandó alkotó- s egykori főiskolai osztálytársával, Vincze Máté Artúrral írta, s besegített még Daunoid Dániel is. A könyv nagyon alapos, az örökbefogadást jogilag, intézményileg pontosan járja körül, másfelől viszont könnyed, s nagyon kevésből sokatmondó, elkapott életképekből épül, a két-három szavas párbeszéddek kitűnően adják vissza korunk lecsupaszított, SMS-nyelvét.

Ez a film a főszereplőn áll vagy bukik, s Zsófi szerepében a civil Román Katalin telitalálat. A sajtótájékoztatón kifejezetten visszafogottnak tűnő, két legjobb nő alakítás díjával is csak civilnek maradó lányt („én nem vagyok színésznő!”) valószínűleg nem a szél fújta a rendező elé. Kemény szereplőválogatás eredményeként találhatott rá, ösztönös tehetsége, a manírok elkerülése, természetessé tette a színészek játékát is. Balsai Móni több mint hibátlan az örökbefogadó anya szerepében, s bár tudjuk, hogy kitűnő színésznő, ebben az alakításban bizonyára az is benne van, hogy valami hasonlót ő is átélt. Györgyi Annát mostanában ritkán látjuk vásznon, de az edző kopogós, szikár, pattogó stílusa mögött ott van a kislánnyal mélyen együttérző ember. Dévényi Zoltán operatőrnek elsősorban a gyakran elfojtott érzelmek rendkívül széles skáláját kellett a vászonra vinnie, ez remekül sikerült.

Ebben a filmben valahogy minden összeállt. Pedig dokumentumfilmnek indult, de anyaggyűjtés közben a rendezőnek be kellett látnia, hogy a kamera állandó jelenléte hat hét alatt, ebben a rendkívül éles helyzetben óhatatlanul befolyásolhatná a szereplők döntéseit.

Nemrég futólag arról beszélgettünk Almási Tamással, hogy milyen sok nő van most a dokumentumfilm szakmában. „Régen egy Herskó Anna vagy egy Kolonits Ilona fehér hollónak számított. Minden megváltozott, a technika befér egy ridikülbe. Ez a változás egy kicsit a filmek tematikáján is látszik” – mondta,

majd hozzátette: „Szakonyi Noémi is az én tanítványom volt” – és egy kis büszkeséget éreztem a hangjában. Most már értem, hogy miért.

(Hat hét. *Magyar filmdráma, 2022, 95 perc. Rendező: Szakonyi Noémi Veronika*)

LUDMANN MIHÁLY

A „DÁNIÁSOK” ÉPÍTÉSZETE

„E százszerű tárgy, milyen cifra mind, / Mi gyermekes. A serlegen virág, / A széktámlán játékos arabeszk, / Emberkezek pazarlott műve mind. / S üdítőbb-e a víz azon pohárból, / Kényelmesb-é e széken az ülés?” – tette fel a kérdést a falanszter tudósa, Madách Imre 1862-ben megjelent művében, *Az Ember tragédiájában*. Az építészetre vonatkozóan is feltehetjük a tudós kérdéseit: több fényt kap-e vajon a szoba, ha az ablaka boltíves és párkányai vannak, s amelynek zárókövéről egy mosolygó arc tekint le?

Charles Jencks írta le a Missouri állambeli St. Louis lakótelepének 1972. június 15-én megtörtént felrobbantása után, hogy ez a modern építészet végpontja. A lakótelepet a CIAM leghaladóbb gondolatai alapján építették meg, és 1951-ben díjat kapott az Amerikai Építészeti Intézettől. A CIAM-ot (Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa) 1928-ban alapították és 1959-ben szűnt meg. Egyik célja a lakásépítés volt. Az elgondolás szerint a lakáshiány felszámolásának a racionalizáláson és tipizáláson kell alapulnia. A racionalizálás az építőanyagok előállítását, szerkezetek gyártását és a nem igazolható individuális igények csökkentését jelentette, míg a tipizálás szabványosított tervezést. Az 1930-as brüsszeli kongresszuson fogalmazták meg azt a célt, hogy tízemeletesnél magasabb házakat kell építeni, fel kell számolni a hagyományos utca-háztömb felosztást, amely korszerűtlen, mert túl sok teret foglal el, és a kiterjedő térben több időt kell szánni a közlekedésre. A brüsszeli kongresszuson részt vett Le Corbusier is, aki már 1926-ban *Az új építészet öt pontja* címmel összefoglalta a modern építészet lényegét. Ebben szerepel a tartófalak pillérekkel való helyettesítése, mert így a belső tér szabadon alakítható, míg a külső homlokzat teherviselő szerepétől megfosztva üvegtáblákkal helyettesíthető. Ezek ablaksávokat alkotva jóval több fényt engednek be, mint a hagyományos falazat. A lefedésre pedig a lapostető az ideális, ahol parkokat, játszótereket lehet létrehozni.

A CIAM magyar csoportja 1931-ben rendezett első kiállításán mutatta be a „Kolház” – kollektív ház-magánlakás – tervét. A CIAM elvei a magyar építészetben is jelentős szerephez jutottak olyan mestereknek és még sok más építésznek köszönhetően – Molnár Farkas, Schall József, Körner József, Lauber László, Nyiri István, Szendrői Jenő –, akik ennek a modern irányzatnak a képviselői voltak. Elkötelezettségük akkor sem változott meg, amikor Magyarországon a szocialista rendszer kiépítése során 1948-ban megszüntették a

magánirodákat, és állami tervező vállalatokba kényszerítették az építészeket. Ezért rendezték meg 1951-ben a párt ideológusa, Révai József által irányított építészvitát, hogy a modernizmus helyett a szovjet mintájú szocreál építészetet egyeduralgódóvá tegyék. De, ahogyan erre később Farkasdy Zoltán visszakintett, ez „az 1951–53 években fénykorát élő dogmatikus, formalista, eklektikus építészeti szemlélet”¹ nem volt sem hosszú életű, sem maradandó. Ennek köszönhetően a modernizmus újra meghatározóvá vált és az építészeink szívesen nyúltak vissza ennek jelentős alkotásaihoz és irányadó mestereihez. Zalotay Elemér 1957-ben kezdte el kialakítani a szalagház koncepcióját, amelynek a hatvanas évek elejére elkészült a terve. A szalagház egy kilométer hosszú, 30-50 emeletes, húszezer lakást befoglaló, lábakon álló épületet lett volna. Kollektív lakóház, amelyben az üzletek, a szolgáltatások, pihenőhelyek, parkok is az épületen belül kaptak volna helyet, ahogyan a Le Corbusier által tervezett marseille-i kollektív lakóházban is, amelyet 1947–1952 között építettek fel.

Ennek a modern építészetnek lelkes hívei voltak az ún. „dániások”. Ez a negyvenes évek végén diplomázott új építészgeneráció jelentős feladatokhoz jutott az újjáépítés, a megnövekedett számú középületek és lakótelepek építése miatt, és az is előnyhöz juttatta őket, hogy a háború alatt olyan meghatározó mesterek haltak meg, mint Molnár Farkas, Wälder Gyula, Lux Géza és a régebbi építészgeneráció tagjai közül sokat félreállítottak, ahogyan például Kotsis Ivánt. A „dániások” között Farkasdy Zoltán mellett jelentős szerephez jutott a szintén száz éve született Jánossy György és Zalavári Lajos.

Jánossy György 1923. április 15-én, Budapesten született, értelmiségi családban. A Budapest-Fasori Evangélikus Gimnáziumban érettségizett, ahol Farkasdy Zoltán is, majd a Magyar Királyi József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen folytatta tanulmányait. 1944 végén Jánossy is tagja volt annak a több mint kétezer-öttszáz Németországba telepítendő egyetemista és főiskolás diákok, valamint néhány oktató, asszisztens és családtagjaik alkotta csoportnak. A Műegyetemről 1944. december 8-án indult el az első vonat Breslauba, 415 mérnök és 133 építészhallgatóval, majd két nap múlva a következő csoport. Jánossy a csoport Dániába tartó részével maradt, Korompay György professzor a városépítési tanszék vezetőjének irányítása alatt, aki tanártársaival a Dániába megérkező diákok oktatását is megszervezte. Fél év után, amikor a háború Európában véget ért, a hallgatók elhelyezkedhettek. Jánossy képek festésével biztosította megélhetését. Kiállításai voltak több dán városban, de Stockholmban, a svéd fővárosban is. Ide a Svenska Institut meghívására érkezett és hosszabb időt eltöltött. Nemcsak festett, hanem építészeti tervek is készített Várhegyi György munkatársaként. Visszatérve a dán fővárosba Ole Falkentorp építész irodájában kapott állást. 1947-ben többedmagával ő is hazatért és befejezte a műegyetemi tanulmányait, ez alatt az idő alatt a rajzi tanszéken Bardon Alfréd tanársegédje volt. Diplomamunkáját Kotsis Iván tanszékén készítette el. 1948-ban id. Janáky István meghívta őt az Építéstudományi Intézetbe, s ennek felosztása után Janáky és Jánossy a Magasépítési

¹ *Magyar Építőművészet*, 1958. 1-3.szám.



*A Tóth Árpád sétány 27.
számú épülete
(Fortepan / Lechner
Nonprofit Kft.
Dokumentációs
Központ)*

Tervező Intézetben (MATI) folytatta a pályáját, majd a MATI-ból létrehozott Középülettervező Irodában (KÖZTI). A KÖZTI készítette a Miskolci Nehézipari Egyetem terveit, Jánossy György a kollégium épületének tervét, amely első építészeti munkájaként 1951-ben készült el.

Zalaváry Lajos Budapesten született 1923. június 1-én. Több egyházi gimnáziumban folytatott tanulmányokat, végül a miskolci Királyi Katolikus Fráter György Főgimnáziumban érettségizett 1942-ben. Ezt követően az Építézmérnök karra vették fel. Zalaváry is egyike volt a Dániába menekített egyetemistáknak, majd Stockholmban ő is Várhegyi György irodájában kapott munkát. 1946 őszén tért haza és 1949-ben megszerezte az építész diplomáját. Ezután a KÖZTI-ben Janáky István mellett Farkasdyval és Jánossyval együtt a miskolci egyetem tervezésével foglalkozott.

Jánossy 1953 utáni első műve a Gödöllői Agrártudományi Egyetem víztornya. Az alsó része az Árpád-kori körtemplomokra emlékeztető, a felső toronyépítményével együtt pedig a tengerparti világítótornyokra. Ez az archaizálás az útkeresés egyik kísérlete volt, ahogyan Zalaváry jászberényi fürdőépülete is. Ennek az alsó szintje a szélmalomok vagy a nurághok egyszerű csonkakúp formáját követi, míg felül a szamárhátívhez közelítő elkeskenyedő forgásforma toronyként emelkedik fel. Az épületek belső terei a körmetszetből adódóan felerősítik és visszhangossá teszik a belső zajokat. Ezek a kísérletek azonban folytatás nélküliek maradtak.

Az ötvenes-hatvanas évek legfontosabb feladata a lakóépületek, lakótelepek, iskolák tervezése volt. A három „dániás” részt vett a Budai Vár épületei-

nek helyreállításában. Jánossy tervezte a Tóth Árpád sétány 27. számú házát. A sarkon álló épület négyszintes, a szinteket falsávokkal tagolt vízszintesen elnyúló ablaksor jelzi, amely között franciaerkélyek jelzik a padló szintjét, míg a második és negyedik sávban pedig négy négyzethez közel álló ablak jelzi a belső terek tagolását. A főhomlokzat artisztikusabb eleme a lábázat, azonban a főhomlokzat síkját semmi nem töri meg. A Szentháromság téren felépített egykori diplomata ház, később Burg Hotel lebontott épületének monoton vízszintes struktúráját függőlegesen a pilaszterként folytatódó pillérek tagolták.

Zalaváry Lajos várbeli műve a Tárnok utcai általános iskola épülete. Főhomlokzata az utca megtört vonalát követi, ahol az emeleti egyforma magasságú három falsáv közé szorult, ugyanolyan tagolású két ablaksáv húzódik végig, a kilógó gerendavégek is ezt a monotonitást ismétlik. Az építész egyedül az iskola kétemeletes magasságában vette figyelembe a vári utcák történelmi adottságait, minden másban a lélektelen funkcionalizmus határozta meg a tervezést. Ekkoriban számos hasonló építkezés történt, amely az újra elfogadott és a magyar építészetben hivatalos irányzattá váló modernizmust képviselte. Olyan városképben meghatározó épületek születtek, mint Kecskemét belvárosában id. Janáky István tervezte Aranyhomok Szálló, Kaposváron a historizáló építészeti térben hasonlóan idegenként ható Kapos Hotel, Balassagyarmaton az Ipoly Áruház és még hosszan sorolhatnánk a korábban kialakult városképben idegenként ható építményeket, amelyek mind a nivellálás képviselői. Azonban a Jánossy tervezte salgótarjáni Karancs Szálló, amely a hatvanas évek elején épült, összhangban van a városképpel, mert a nógrádi megyeközponttá tett, több településből létrehozott bányászváros központi részét a modernizmus szellemében megtervezett üzletek és lakóházak alkotják. Hasonlóan szerencsés a kazincbarcikai kórház épületének elhelyezése is, amelynek az első tervét Jánossy 1957-ben rajzolta meg, de a későbbi áttervezés után csak 1969-ben adták át. Az épületegyüttes a harmadik emeletig monolit vasbeton pillérváz, a felette levő szinteket előregyártott vasbeton szerkezetekből készített pillérek alkotják. A főhomlokzatot összefüggő üvegfelület burkolja.



*Az East-West Business Center épülete
(Ludmann Mihály felvétele)*

Zalaváry Lajos késői munkái közül kiemelkedik mérete és városképi jelentősége miatt az 1982-ben átadott Hotel Atrium-Hyat. Az épület kocka jellegét a homlokzatokból kiemelkedő függőleges zárterkélyek sora sem tudja felülírni, de a köztük levő világos színű, burkolt falsávok jellegzetes függőleges ritmust adnak. Az átriumos belső térben ez megfordul, ott a vízszintesen futó folyosó korlátok világos színe dominál. Zalaváry késői épülete az egykori Nemzeti Színház helyére épített East-West Business Center épülete. Ez is pillérvázás vasbeton épület, kívülről a falat helyettesítő üvegfelülettel. Mivel sarokra épült, ezért az építész ezt nyolcszög alaprajzú üveggel fedett, átriumos épülettel hangsúlyozta, amelyből két irányba nyúlnak el az épületszárnyak. A Múzeum körúti részén felül középen attika, amelyen az átadás dátuma volt látható, ma pedig a 2008-ban elvégzett felújítás után, a szkíta aranyszarvas. Alatta pilaszterként kiemelkedő végig üvegezett zárterkély köti össze a szinteket és plasztizálja a homlokzatot. A Rákóczi úti szárny tömbjei térben eltoltak. Az üvegfelületeken tükröződő építészeti környezetet gyakran interpretálják úgy, hogy ezzel az építész műve befogadja, önmaga részévé teszi a korábban épült és más stílusú épületeket és a rajta megjelenő természeti elemek pedig organikusabbá teszik a geometrizált építményeket.

„Az a generáció, mely persze maga akart nivellálni, emancipálódni, maga akarta az autoritást és egyúttal saját magát megsemmisíteni a szocializmus szkepszisében lánggra lobbantotta az absztrakció vigasztalatlan erdőtűzét (...) a nivelláció útján megszüntette az individualitásokat”¹ – fogalmazta meg a dán filozófus, Kierkegaard az egyenlőséget teremtő új eszmének a különbségek eltüntetésében való szerepvállalását. Ez azt a tömegtermelést eredményezte, amelynek során nem csak a panelépületek mutattak egyhangúságot, hanem az iskolák, áruházak és a falusi sátozott lakóházak is. Ebben ott rejtőzik a nivellálás, amely külső egyformaságot teremt.

A magyar építészetben a szocreál csak rövid ideig volt vezető stílus, és az az új építésgeneráció, amelynek a pályája a negyvenes évek végén indult, következetesen képviselte a modern irányzatot, kezdetben gyakorló építészként, később pedig néhányan oktatóként. A modernizmus szellemében átvették az irányítást, és ez a stílus monopolhelyzetben volt a magyar építészetben a '70-es évek elejéig. A „professzoraink kitűnő műveltségű kultúreberek voltak, de ezzel a historizmussal nem tudtak mit kezdeni (...) a végeredmény az lett, hogy nagyon jó építészeti historizáló épületek sorát tették tönkre”² – fogalmazta meg Mányi István építész, aki az ELTE lágymányosi tömbjében a kémia tanszék épületét Jánossy Györggyel együtt tervezte meg 1985-ben. Ez volt Jánossy utolsó terve.

Charles Jencks a *Modern mozgalmak az építészetben* című, 1972-ben megjelent könyvében a modernizmus szimbolikus végének az amerikai St. Louis város lakótelepének felrobbantását tekintette. Ami ezt felváltja, azt Jencks a posztmodern építészetnek nevezte, amely a természettel, az emberi elmével és testtel, valamint a városi környezettel összefüggésbe hozható alakzatokat részesíti előny-

¹ S. Kierkegaard: *A jelenkor kritikája*. L'Harmattan, 2015, 53.

² Buglya Zsófia (szerk.): *Az ismeretlen Uránia*. Méry Ratio, Budapest, 2021, 71.

ben, szemben a modern építészet merev síkjaival és derékszögeivel. A magyar építészek új generációja, akik közé olyan mesterek tartoztak, mint Makovecz Imre (1935–2011) és Csete György (1937–2016) – már az 1960-as évek végén – a Jencks által posztmodern építészetnek nevezett irányzat olyan áramlatát képviselték, amelyet az amerikai születésű építész neo-vernakularizmusnak vagyis falusi és kisvárosi építészetnek nevezett, ahogyan Makovecz Imre 1960-as években megépült vendéglő-épületei és az 1972-ben elkezdett Sárospataki Művelődési Háza mutatja. De jelen volt az antropomorfizmus, a természet ihletése Csete György orfíui Forrásházában és a paksi Tulipánosházakban is, ahogyan a historizmus is a szintén hetvenes években épült halásztelki Árpád-házi Szent Erzsébet-templomban.

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS

ROSSZ KÖZÉRZET A „SZÉP ÚJ VILÁGBAN”

Az amerikai Dél

Elmerülni az amerikai Dél világában hálás téma, de nem mindenkinek. Idehaza általában hollywoodi filmekben találkozhatunk a Dél tematikájával, ahol az elmaradott déliek „rasszizmusa”, avítt „konzervativizmusa” a narratíva része, hogy aztán a progresszió, a filmes sablon szerint adagolt szentimentalizmussal másfél-két óra alatt győzedelmeskedjen. Szóval hiteltelenül láttatják velünk a délieket. Ha róluk szólnak a hírek – legutóbb a black lives matter forradalmi hulláma keltette, barbár szoborrombolási akciók kapcsán –, nincs kellő viszonyítási alapunk megítélni az eseményeket.

Ha a Dél igazsága, lényege ma érdekel valakit nálunk, az beállítódás, orientáció következménye. Az Egyesült Államok eme régiójának jellegzetes karaktere nyilvánvaló itthon is; ám szépirodalma, történelme, eszméinek története, életmódja, kultúrája nálunk mégsem téma. Ha a rádióban megszólal a Lynyrd Skynyrd *Sweet Home Alabama* című híres dala, alig tudható, hogy az egy rock óda a déli életstílusról, amely szembeszegül az északi, jenki életmóddal.

Szilvay Gergely történész, újságíró alaposan megírt könyvében ezt a dalt választotta fülszövegének, bevezető momentumának, és éppen Donald Trump 2016-os győzelme kapcsán. Sőt, igen találó közép-európai párhuzamokat is von az amerikai Dél történetével, helyzetével kapcsolatban. Ilyenek például a „bukott ügy” (függetlenségi háború és Trianon) vagy a tagállami jogok melletti harcos kiállás a szövetségi kormánnyal szemben (Európai Unió versus nemzetállami perspektíva). A szerzőt lenyűgözte az amerikai Dél, amelynek városaiban több időt is eltöltött. Elkötelezettsége meghatározó: a Dél mint „premodern modernitás” vagy „belül megélt ellenforradalom” alternatívát jelent a progresszió világában. Persze, vannak fenntartásai is, hiszen nem választható el Dél története, sorsa az Amerikai Egyesült Államokétól, noha megkülönböztethető.

A szerző megközelítése bevallottan konzervatív, talán Richard Weaver, Eugene Genovese déli hagyományfelfogásában fogant és Wendell Berry tornácán íródott. A Dél nem egy nemzet, de mégis ehhez áll a legközelebb, mondta Weaver. Spanyol, francia, angol alapítókkal rendelkeznek, és többféle indián törzsből szökkentek számba ezek az államok. Európai birodalmak gyarmatai voltak, és szuverenitásukban találták meg létezésük alapját. Felekezeteikben – főleg protestánsok (baptista, anglikán, metodista) és katolikusok – és társadalmi rétegeikben megosztottak voltak. Vállalva a nagy kockázatot, azok jöttek ide, akiknek súlyos gondjaik voltak az öreg kontinensen. A szolgaság és rabszolgaság intézménye a kezdetektől megvolt Délen, de Északon is, mert több éves szolgaságot vállaltak azok, akik nem tudták kifizetni az utat. Szolgák vagy rabszolgák lettek az életben maradt őslakos indiánok is.

A Dél jobban gazdálkodott, mint az Észak, és az amerikai függetlenségi háború (1775–1783) hajnalán ők rendelkeztek a magánjavak nagyobb részével. Észak az iparban járt az élen. Délnek a XX. századig kitartó agrárius jellege, hagyománya ekkor alakult ki. Az agrárius hagyomány lényege – amely a legnagyobb eszmei értéke Délnek – az industrializmus elvetése. Körülírható, de nehezen magyarázható idegenkedés ez attól, ami gépi, gépies, ami csak a termelés fokozását, az önmagában álló profitot, a kapitalista haladást szolgálja. A déli ember másik vonása a hedonizmusra való hajlam, amely a természetközeli javak élvezetét jelentette, s nem az ipari termékekét.

Délen a protestáns vallásosság képlékeny regionális rangsort biztosított a közösségeknek. A függetlenségi háborúban ezek a gyarmatok (Georgia, Dél- és Észak-Karolina, Virginia és a katolikus Maryland) új identitást nyertek, amikor együtt léptek fel az északiak ellen. Ők korábban Anglia meghosszabbított karként tekintettek magukra, és szép számmal volt köztük elkötelezett royalista. És főleg skót. Az angol korona uralma összeomlott (1776), de a harcok Délen 1780 után is folytatódtak, a lojalisták miatt. Az Észak-Dél ellentét határozottan nyilatkozott meg az alkotmányozó folyamatban, a Dél „különös intézményében”, a rabszolgaság fenntartásában. Ha ezt nem biztosította volna az alkotmány, a déliek nem lettek volna tagjai az Amerikai Egyesült Államoknak.

Sok néger rabszolga és kevés fehér egy elnyomó társadalomban – ezt a sematikus és hamis képet őrizzük a Délről. A kötet egyik nagy erénye, hogy a rabszolgaság témáját száraz objektivitással kezeli – nem tagadva annak kegyetlenségét, de a szükségszerűségét sem. Úgy értekezik erről, ahogyan az volt – ami napjaink túlpolitikált légkörében kihívás. Különösen, hogy olyan részleteket is bemutat, amelyekről ma nem illendő beszélni: az indián rabszolgatartókról, vagy arról, hogy a Szentírás alapján nehéz a rabszolgatartás ellen meggyőzően érvelni, de mellette annál inkább. Arról a nem hangoztatott történelmi tényről is ír, hogy az esetek többségében az afrikai feketék árulták rabszolgának az afrikai feketéket. Azon a földrészen ez az intézmény már több mint másfélezer éve létezett, és a rabszolgakereskedelem pedig virágzott. Az afrikai rabszolgakereskedők odaadták az árujukat, ahol volt kereslet, és nekik Ázsia mellett csak az egyik piac volt a meghódított Amerika. Afrikában a rabszolgaság a jogvesztettség következménye volt.

A Dél mezőgazdasága négy növény termesztésére és kereskedelmére korlátozódott: a gyapotra, a dohányra, a cukornádra és a rizsre. Óriási területeken, hatalmas ültetvényeken termesztették ezeket, amelyekhez emberi kézre volt szükség. Ezt viszonylag gyorsan biztosította a rabszolgakereskedelem. És nemcsak Délnek, hanem sokáig Északnak is. A déli társadalom jellegzetesebben volt rabszolgatartó, de nem valamilyen faji előítélet miatt (az később lett a sajátja), hanem a gazdasági beágyazottsága miatt. Ugyanakkor a rabszolgaság északi megszüntetése (1830) után is maradtak ott rabszolgák, és náluk is több mint száz évig fennállt a feketék diszkriminációja. Az előítélet tehát Északra is jellemző volt.

Az északi államok agressziója előtt, 1860 körül a 12 milliós déli lakosságnak az egyharmada volt rabszolga, de a fehéreknek mindössze 5 százaléka volt rabszolgatartó és nem egyenlő mértékben. A családtagokra is tekintettel a lakosság közel 30 százaléka volt érintett e „különös intézményben”. Aztán voltak fekete rabszolgatartók is, és nem is kevesen, mintegy 3600 fő, akik között volt, aki családját vásárolta ki, de sokan voltak ültetvényesek is. A déli társadalom nagy többsége viszont fehér farmer, kisbirtokos vagy szegény szabad volt, akik nem tartottak rabszolgát. Akik tartottak, azok is a létbizonytalanság szélén álló kisbirtokosok voltak 20-50 rabszolgával, kevesen voltak a tehetős nagybirtokosok, akik 200-at vagy ennél többet tartottak. Több mint kétszázezer szabad fekete is élt a Délen, akik jogilag nem voltak egyenlők a fehérekkel. Érdekes, hogy Dél – erős protestáns beágyazottsága ellenére – toleránsabb volt a vallási kisebbségekkel (zsidók, katolikusok), mint a protestáns Észak. Eugene Genovese megállapítása szerint a később ráerőltetett rasszista bélyeggel ellentétben az első zsidó szenátora Délnek volt, még a XIX. század közepén. Északon jellemzőbb volt a katolikusellenesség, különösen az abolicionista (rabszolgaságellenes) protestáns prédikátoroknál. Az élhető és éltető vallási dogmákat a déliek többre értékelték, mint a megmagyarázható hitet. A jámborság is jobban jellemezte őket, mint az északi intellektuális hit, amely az ateizmus térhódításához vezetett. A Dél sajátossága, hogy egy szekuláris, a transzcendenstől megfosztott protestáns egyházi mozgalmon belül vetette el az egyház társadalmi szekularizációját. Ezek után az ember képzeletben elfogadná Allen Tate nézetét: a Dél rejtett vallása a katolicizmus.

Az Észak abban erős, amit ma „amerikaiságnak”, vagy „atlantizmusnak” hívunk, abban a harcias, jenki attitűdben, amely a saját – a kezdetekben erkölcsi-vallásos megalapozottságú – értékrendjét másokra is ráerőlteti. Ennek egyik alapja, hogy az amerikai államalapításnál elvont (politikai, filozófiai) elvek voltak jelen, nem pedig szerves szükségszerűség, amely az európai, és sok ázsiai, afrikai államnál is megfigyelhető. A Dél kisebbséget képez a többségi, és rámenősebb Északkal szemben, amely mindig is egyfajta totalitást erőltetett a maga mechanikus, természettudományos, és materialistává váló szemléletével. A Függetlenségi Nyilatkozat John Locke elvein alapszik, amelyek empiristák és materialisták voltak, és nemcsak a felvilágosodást alapozták meg, hanem a politikai liberalizmust is. Locke azonban – egy whig párti lord titkáraként – megírta a két Karolina állam alkotmányát is, amelyben rendi országot képzelt el, rabszolgasággal, örökletes szolgasággal és földbirtokos nemességgel.

A régi Délnek volt egy romantikus, arisztokratikus önképe, amelynek viszont nem volt erős megalapozottsága. Ez a XIX. században egy reményteli különbözőséget jelentett a délieknek, ám a XX. század elején már csak egy érvényes kritika tárgya volt, ma pedig egy történelmi epizód az amerikai társadalomban. Hiányzott a centrum (az uralkodó és a szentség áramoltatását biztosító egyházi rend) és a megfelelő keret, amely a nemesség, a kiválóak rendjének hagyományozódását, és beágyazódását biztosíthatta volna. A déli tragédia egyik legnagyobb tanulsága, hogy az európai civilizáció valamilyen folytatása lehetett volna, egy másik amerikai történelemmel. A Dél lényegében európai akart lenni, amely talán egy sikeres kiválás, és öntisztító folyamat során megvalósulhatott volna. Értjük ez utóbbin például a rabszolgaság megszüntetését. A Dél a Nyugat védőbástyája lehetett volna, annak szerves folytatója, az Egyesült Államok azonban a győztes északi vezetéssel már egy új, saját arcára formált Nyugatot akart, amelynek önjelölt védelmezőjeként a saját érdekeit tolta előre.

A Dél „közösségelvű individualizmusa” jobban kiállta a próbát, mint más erényei, amelyek később eltorzultak (például a rasszizmus) vagy elvesztek, felmorzsolódtak (például a természetes társadalmi hierarchia, vagy az agrárius, természetközpontú hagyomány). Egyetértünk a szerzővel, hogy a Dél legnagyobb terhe a rabszolgaság „különös intézménye”, illetve annak időn túli fenntartása volt. Európai szelleme enélkül talán kikezdehetetlen maradt volna. Lincoln elnök és az északiak azonban úgy tettek, mintha a rabszolgaság léte nem lett volna alkotmányos kompromisszum. Pedig nem annyira a rabszolgaság felszámolása volt a fő céljuk, hanem az unió egyben tartása, amelyhez erejük volt ugyan, de alkotmányos alapjuk aligha.

A déli függetlenségi háború (az 1861-től 1865-ig tartó „amerikai polgárháború”) gazdasági okok és egy erős, regionális különállás miatt robbant ki. Szilvay Gergely alaposan körbejárta a különválás folyamatát, hiszen az Amerikai Konföderációs Államok megalapítása a déliek érdeke volt. A fegyveres harc kirobbantása viszont az Észak érdeke, és Lincoln preconcepciós politikai-hatalmi húzása volt. Ez hatalmas méretű, négyéves öldöklést eredményezett, majd a Dél több évtizedig tartó katonai megszállását, alávettségét okozta. A kötetben azt az idehaza szokatlan argumentációt olvashatjuk, miszerint a 13 déli állam kiválása megalapozott és indokolt volt. Az atipikus érvelés tetszetős, de számomra mégis kérdés, hogy egy gyarmat mennyire tekinthető államnak, hiszen tényleges szuverenitása nem volt, annak ellenére, hogy a Függetlenségi Nyilatkozatban ekként szerepeltek. Persze az a Jenki érvelés sem tartható, miszerint a Nyilatkozat előtt nem voltak államok. Viszont Szilvay meggyőzően érvel amellett, hogy Lincoln – a Dél által meg nem választott elnök – tévedett a tagállamok politikai-közjogi természete kapcsán, és véres háborút indított el, hogy ne veszítse el a gazdaságilag, és területi integritás szempontjából fontos délieket.

A függetlenségi háború sikertelensége a déliek számára identitás-stigmát okozott. A „bukott ügyre” hivatkozás a mai napig kimutatható, és szerteágazó értelmezési tartománnyal rendelkező gondolattá nőtte ki magát a hagyományokban. A függetlenség megvédése az angol szabadságjogok védelmezésén



A gettysburgi csata 150. évfordulóján (2013) rendezett újrajátszása, konföderációs hagyományőrökkel (E. J. Hersom felvétele)

(Burke) alapuló háborúval mutat jogfolytonosságot, s így az amerikai alkotmány eredeti, brit narratíva szerinti érvényesítését jelenti. A fegyveres harc unionista törekvések ellen a déliek számára egy, a hagyományon alapuló harcot jelentett, amíg az északiak meghirdették – talán először a világtörténelemben – a modern totális háborút.

A „bukott ügy” életben tartása és a megegyezéssel integrálódás közül egyiket sem tartották megfelelőnek Lincoln utódai, ehelyett a vesztes déli államok alávetésébe fogtak, a gyalázatos és a Dél számára végzetes északi rekonstrukcióba. A későbbi szegregáció gyökerei is itt keresendők, mivel hamar kiderült – északiaknak és délieknek egyaránt –, hogy a felszabadított feketéket nem lehet integrálni – s azt főleg nem lehet gyorsan. Ez pedig káoszhoz, majd ennek felszámolására vezető szegregációhoz (fekete törvényekhez) vezetett. A délieknek a háborús vereség sem békét, sem rendet, sem megélhetést nem hozott. Ezért a rekonstrukció végével (1877) új kereteket kellett teremteni a Dél stabilitásához, majd gyarapodásához.

A déli demokrata politikusok – a „megváltók”, ahogyan a nép nevezte őket – faji alapú szegregációs törvényeket alkalmaztak, a „bukott ügy” tiszteletét követelték meg, valamint gazdasági fellendülést idéztek elő az alacsony adókkal. Mindezt informális egypártrendszer közepette (Demokrata Párt) tették. A szerző fontos megállapítása, hogy a szegregáció nem déli találmány, hanem a függetlenségi háborúig fennálló északi törvények meghonosítása Délen. Észa-

kon a szegregáció korábban elkezdődött, és hamarabb számolták fel. A dupla oktatási rendszer, a lincselések, a fekete szavazók visszaszorítása, hivatalviselésük ellehetetlenítése, a magasabb tisztségekből, jobb munkahelyekből való kiszorításuk tehát nemcsak déli gyakorlat volt.

A szegregációs politika alatt Dél gazdaságilag megerősödött, és egyfajta déli tömb alakult ki, amely helyi erős embereket eredményezett. Ők a helyi érdekekért fellépőként a baloldaliságtól a morálisan konzervatív, a szabadpiacot támogató populista demokrata álláspontig széles politikai palettán mozogtak. A déli politika nem eszmék, hanem a regionális érdekek képviselőként nyugodott, ezért itt jelent meg – rögzítsük, hogy baloldali – politikai eszmeáramlatként a populizmus. Később a polgárjogi mozgalomra adott válaszként Dél levetette demokrata párti arculatát és az 1960–70-as évekre lépésről-lépésre republikánus lett. Úgy politizált, ahogyan érdekei megkívánták, így nem lehet kimutatni elvont politikai eszmék hatását, amelyek forradalmi vagy ellenforradalmi lépéseket eredményeztek volna. Ha van valami, ami lényegében déli elv, az a következő: senki se terjeszkedjen túl a maga határain, és mindenki tartsa tiszteltben a másét.

A polgárjogi mozgalom felszámolta ennek az erjedő korszaknak az összes szabályát, a „szegregált, de egyenlő” alapelvet végül alkotmányellenesnek találta az Alkotmánybíróság (1957). A kötetben módszeres ismertetést olvashatunk a polgárjogi mozgalom indokolt és indokolatlan eseményeiről, megértően kezelve a déli fehérek ellenállását, amely idővel elkerülhetetlen bukásra volt ítélve. Minden jóérzésű ember fel tudja fogni, hogy az autóbuzson és a rossz állapotú vagonokban is elkülönítetten utazó fekete állampolgárok megalázó helyzete tarthatatlan volt. Ám a Déllel ismét valami hasonló történt, mint a függetlenségi háborúja után: senki nem is adott a rend helyett semmi biztosat.

Tartható volt-e a kezdetben összamerikai fehér, később nagyjából déli álláspont, mely szerint a szegregáció a fajok közötti békés együttélést biztosítja? Valószínűleg nem, ám tagadhatatlan, hogy a polgárjogi mozgalom után negyven évvel elinduló black lives matter mozgalom és a korábbi black power túlkapásai is ebből táplálkoztak. Ki tudna ebben az önmagát gerjesztő folyamatban igazságot tenni? Csak oldalak vannak, amelyeket bemutatni lehet, vagy odaállni valamelyik félhez.

A szerző napjainkig vezeti olvasóját. A déli identitás válsága, az „elészakiasodás” lehangoló tendenciája napjainkban egyre kitapinthatóbb. Az atomizált amerikai tömegember terjed és felfalja maradék identitását is, a déli önazonosság azonban romjaiban is érdekes: elfogadott és igényelt például a fegyvertartási jog, amelyet nem engednek eltörölni, és amely kifejezésre juttatja az egyéni szabadságot a déli tagállamokban is, ahol azért még jellemző a lokalizmus, s még némileg érvényesül a protestáns és morális vallásosság. Ezek is különbözőséget biztosítanak a régióknak. Délinek lenni bizonyos szempontból nem ugyanaz, mint amerikainak lenni: a különbség közép-kelet-európai szempontból hamar észrevehető.

Szilvay Gergely műve hiánypótló, olvasmányos és épületes. Érdemei ellenére nem mehetünk el kisebb hiányosságai mellett, melyek közül elsősorban a

szerkesztés a szembeötlő. Az egységes szemlélet ellenére a fejezetek széthúznak, egy nagyobb fejezeten belül a sok kisebb fejezet pedig elaprózza a mondanivalót, logikai, szemiotikai ugrásokra kényszeríti az olvasót. A szerző széles spektrumot kíván átfogni, de igyekezete néha nem hagy koherens lenyomatot. Egy dolog viszont biztos: igen hasznos és szép kiállítású ez a vaskos kötet. Olvastán máshogyan nézünk Amerikára, az amerikaiakra és mindarra, amit mondanak nekünk Amerikáról a termékek, a politikusaik vagy nagyszájú véleményvezéreik.

(*Szilvay Gergely: Az amerikai Dél. Régi rend az új világban. Rubicon Intézet, Budapest, 2021.*)

BRENNER JÁNOS

„KORSZAKFORDULÓ” – NÉMETORSZÁGBAN IS?

A sokk kemény volt, de Olaf Scholz német szövetségi kancellár mégis meglepő gyorsan reagált. Néhány nappal Oroszország ukrajnai inváziója után, 2022. február 27-én a Bundestagban elmondott beszédének¹ időközben szállóigévé vált kulcsszava a „Zeitenwende” volt, ami magyar tükörfordításban az „idők fordulóját” jelenti, de azt hiszem, magyarul rövidebb és kifejezőbb a „korszakforduló”. Akárhogy is: lényege, hogy Németországnak el kellett búcsúznia egész sor illúziótól, köztük attól, hogy Oroszország belátható időn belül partner lehetne az európai béke és biztonság fenntartásában, valamint attól, hogy megbízható üzleti partner lenne Németország energiaellátásában.

A második világháború óta mindig is bonyolult és ellentmondásos volt a német közvélemény és a német politikai elit hozzáállása a Szovjetunióhoz, majd Oroszországhoz. Amikor 1941-ben a náci Németország megindította hadseregét és felrúgta a két diktátor – kissé jogásznyelven kifejezve – harmadik fél (a kisebb keleteurópai államok, de elsősorban Lengyelország) terhére alig két évvel korábban megkötött bűnös szövetségét, természetesen nem számolt e háború katasztrofális végkifejletével, amelyben a nyugati hatalmak beavatkozása a Szovjetunió oldalán lényeges szerepet játszott.

A háború utáni, 1949-ben létrejött Nyugat-Németországban kezdetben erős félelem uralkodott az oroszokként emlegetett Szovjetuniótól, amiben a kommunistaellenes náci ideológia utóhatása keveredett a realitásokkal, hiszen Németország keleti felében a megszálló hatalom látványosan és folyamatosan (a többi kelet-közép-európai országtól eltérően nyelvi akadály nélkül) igazolta azokat az aggodalmakat, hogy mi történik ott, ahol berendezkedik a kommu-

¹ <https://www.bundesregierung.de/breg-de/suche/regierungserklaerung-von-bundeskanzler-olaf-scholz-am-27-februar-2022-2008356> (Valamennyi hivatkozás a 2023.III.13-i állapot szerint.)

nista uralom. Ugyanakkor már Adenauer kancellár, a nyugati integráció és demokratikus újrakezdés atyja, a NATO-tagság és az újrafelfegyverzés ügyében komoly ellenállásba ütközött azokban a – főként baloldali – körökben, amelyek a háborúból levonható egyetlen tanulságnak a feltétlen pacifizmust tekintették. Ellentmondásos volt Adenauer korán elhunyt politikai ellenfele, Kurt Schumacher szociáldemokrata pártelnök magatartása. Schumacher kilenc évet töltött a náci koncentrációs táboraiban, de első világháborús frontkatonaként súlyos sebesüléssel (jobb karja elvesztésével) bizonyította hazafiságát, ezért mind a szélsőbal-, mind a szélsőjobboldal támadásai leperegtek róla. Politikájában egyrészt hevesen antikommunista és szovjetellenes vonalat követett, másrészt viszont a német újraegyesítés híveként attól tartott, azt a nyugati integráció megnehezíti. Ezért ellenezte az integráció Adenauer által szorgalmazott gyakorlati lépéseit (Európa-Tanács, Montánunió, stb.).

Mikor Willy Brandt személyében Nyugat-Németország első szociáldemokrata kancellárja 1969-ben hivatalba lépett, a belpolitikai légkör már erősen megváltozott. Brandt „új keleti politikájának” egyik lényeges célja a Szovjetunióval való „kiengesztelődés” („Versöhnung”) volt. Ez józanul szemlélve önmagában kissé ellentmondásos, hiszen államok között – amelyeknek a De Gaulle-nak tulajdonított diktum szerint nincsenek barátai, csak érdekei – ilyesmi nehezen képzelhető el, ugyanakkor világos, hogy itt nem csak az államokról és a külpolitikáról volt szó. A hosszú távon kétségkívül sikeres keleti politika – amelyre később Helmut Kohl is támaszkodhatott az újraegyesülési folyamatban – együtt járt a német háborús bűnök egyre erősebb fel- és beismerésével. Ez a folyamat Richard von Weizsäcker köztársasági elnök 1985. május 8-án, a német kapituláció 40. évfordulóján tartott megemlékező beszédében tetőzött, amelyben az államfő egyértelműen kimondta: „május 8-a a felszabadulás napja volt”, valamint azt is, hogy ez miért van így: „1945. május 8-át nem szabad elválasztanunk 1933. január 30-ától”.²

A történelmi bűnökkel való következetes szembenézésnek azonban több kockázata és mellékhatása volt, amire a német közvélemény és a német politika túl későn figyelte fel. Évtizedeken át a német köztudatban a Szovjetunió és Oroszország gyakorlatilag szinonimaként élt. Így nehéz volt megérteni, hogy a Szovjetunió összeomlása után Oroszországon kívül tucatnyi szuverén állam keletkezett. Ezért az Ukrajna elleni orosz támadás szellemileg (is) teljesen felkészületlenül érte Németországot. Még közvetlenül a támadás előtti napokban is akadtak német politikusok és publicisták, akik a német háborús bűnök miatt az „Oroszországgal szembeni különleges német felelősség” szövegeit hangoztatták – ebben találva kibúvót egyértelmű állásfoglalás elkerülése elől. Figyelmüket éppen csak az az apróság kerülte el, hogy a Wehrmacht, az SS, a rendőrség német és helyi kollaboráns alakulatai háborús bűneiket elsősorban nem a mai Oroszország, hanem Ukrajna és Belorusz területén követték el. Amiből logikusan az következne, hogy a mostani konfliktusban Németországnak sokkal erő-

² https://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Richard-von-Weizsaecker/Reden/1985/05/19850508_Rede.html

sebb erkölcsi elkötelezettsége kell, hogy legyen a megtámadott Ukrajna, mint Oroszország iránt, amelyhez belorusz csatlósa igazodik.

Érdekes részlet, hogy egybehangzó közvéleménykutatási eredmények szerint Kelet-Németországban többen mutatnak megértést az orosz „speciális művelet” iránt, mint nyugaton. Lehet, hogy ez a „Stockholm-szindrómához” hasonló jelenség: a keletnémetek csaknem fél évszázadig az (általuk is Oroszországgal azonosított) Szovjetunió uralma alatt álltak, ami félelemmel vegyes részbeni érzelmi azonosuláshoz vezetett. A nyugatnémet baloldal viszont – különösen a nyolcvanas évek elején – lépre ment a szovjet-kommunista propagandának a NATO „kettős határozata” ellen és tömegtüntetéseivel, minden erejével egyoldalúan igazolta a szovjet fegyverkezést. Ennek félig-meddig kimondott alapja talán az lehetett, hogy a ’68-as diákmozgalmaknak az intellektuális klímát hosszútávon befolyásoló Amerika-ellenessége (akkor folyt a vietnámi háború) párosult az állítólagos szovjet antifasizmussal, megfélemlézve a korábban már említett Hitler-Sztálin-paktumról. Mindez ahhoz a szétszórt és kissé zavaros meggyőződéshez vezetett, hogy a szovjet kommunisták valahogy mégiscsak a „jók”. Ennek az elgondolásnak utózóngéi mindmáig hatnak.

Jellemző tünete ennek az Alice Schwarzer, a feminista „öskövület” (elnézést kérek a hölgytől!) és Saha Wagenknecht, a saját Baloldal-pártjában (Die Linke) állandó nyugtalanságot okozó politikus által kiadott „Kiáltvány a békéért” („Manifest für Frieden”).³ Néhány, a megtámadott Ukrajnát kötelességszerűen méltató szöveg után a kiáltvány rátér a lényegre: követeli az Ukrajnát támogató fegyverszállítványok beszüntetését és az Oroszországgal folytatandó tárgyalások kezdeményezését. Ezzel legszebb neokolonialista stílusban megmondják az ukránoknak, hogy mi a jó nekik: de facto Ukrajna kapitulációja, önálló államiségének feladása, számtalan további ukrán elhurcolása. Kit érdekel az ENSZ kartája, amellyel összhangban Ukrajna teljesen jogosan önvédelmet folytat és ezt a védelmet az ENSZ tagállamainak nagy része úgyszintén teljes joggal támogatja?

Külön pikantéria, hogy a nyíltan szélsőséges és oroszbarát Alternative für Deutschland (AfD) párt vezetője, Tino Chrupalla, valamint Jörg Urban szász tartományi AfD-pártelnök szintén aláírta a kiáltványt, sőt Björn Höcke, az alkotmányvédelem által „bizonyítottan szélsőjobbaldali”-ként nyilvántartott thüringiai AfD-pártszervezet elnöke egyenesen arra szólította fel Wagenknechtet, hogy lépjen be az AfD-be.⁴ Hivatásos politológusoknak ez valóságos csemege, hiszen jól szemlélteti a „patkó-elméletet”, a szélsőségek találkozását. A további aláírók körében megtaláljuk többek között Erich Vad nyugalmazott dandártábornokot, Merkel volt katonai főtanácsadóját is, aki a háború első napjaiban megjósolta Ukrajna hamarosan bekövetkező katonai összeomlását és azóta is hasonló, gyorsan tévesnek bizonyuló elemzésekkel tündököl, amire csak azt mondhatjuk: akinek ilyen tanácsadója van, annak nem kell ellenség...

³ <https://www.aliceschwarzer.de/thema/manifest-fuer-frieden-340049>

⁴ <https://www.mdr.de/nachrichten/deutschland/politik/wagenknecht-schwarzer-manifest-frieden-afd-100.html>

Különös a németek viszonyulása saját hadseregükhöz és általában a honvédelemhez. A politikusok 1990 után besöpörték a „békeosztályt”, a Bundeswehr a külföldi békefenntartó missziókra lett átállítva, ami együtt járt klaszszikus, hon- és szövetségvédelmi képességeinek fokozatos elsorvasztásával. A politikai döntéshozók nem látták – nem akarták látni – azt az eshetőséget, hogy egy nukleáris nagyhatalom, sutba dobva a nemzetközi jog legelemibb szabályait, nagyszabású háborút indít egyik szomszédja ellen („takaréklángon” a háború már 2014 óta folyik). A támadás napján Alfons Mais altábornagy, a szárazföldi hadsereg felügyelője (vezérkari főnöke), a LinkedIn közösségi hálón azt írta, hogy a hadsereg „többé-kevésbé pucér”, sőt: azok az opciók, amiket a hadsereg fel tud ajánlani a politikának, „rendkívül korlátozottak”.⁵ A háború kezdeti szakaszában Christine Lambrecht védelmi miniszter kétségkívül nem állt a helyzet magaslatán és nemsokára le is mondott. Most a Scholz kancellár kezdeményezése alapján a Bundeswehr átfogó megerősítésére beharangozott 100 milliárd eurós „különvagyon” (valójában: külön adósság) gyakorlatba átültetésével bajlódik Lambrecht utódja, Boris Pistorius – az elképesztően elburjánhott katonai bürokrácia visszanyesése, a hatékonyság emelése neki is kemény feladat.

Jellemző, hogy amíg fennállt az általános sorkötelezettség, a fiatal férfiak jelentős része élt azzal a törvényes lehetőséggel, hogy – tényleges vagy csak deklarált lelkiismereti okokra hivatkozva – a katonai szolgálat helyett a civil pótszolgálatot választotta. Jómagam, meggyőződve a fegyveres honvédelem erkölcsi igazoltságáról és politikai szükségességéről, önként jelentkeztem a Bundeswehrbe tartalékos tiszti kiképzésre és szolgálatra (erről a Magyar Szemlében két alkalommal beszámoltam). Sajnálattal kellett tapasztalnom, hogy munkahelyi környezetem (holott a közszolgálatban dolgoztam!) ezt fanyalogva vette tudomásul, a kiképzéshez, időnkénti tartalékos szolgálathoz szükséges külön szabadság megadása viták tárgyát képezte – több kollégának az arcára volt írva, amit csak udvariasságból nem mondtak ki: hogy javíthatatlan, reakciós militaristának, de legalábbis szerencsétlen hülyének tartanak. Ez az általános társadalmi légkör, amely a militarizmus alapján szimpatikus megtagadásából átsapott a másik végletbe, a honvédelem elvetésébe, csak lassan kezd változni.

Az új helyzet egyik meglepetése, hogy gyorsan sikerült megszabadulni az orosz energiainport-függőségtől: több cseppfolyósított földgáz (LNG) behozatalát szolgáló terminál épült. Az ebben érdekelt oldalról terjesztett rémhírek ellenére Németországban 2022–23 telén senki sem fázott, a kormány nagyvonalú támogatási programokkal elvette a drasztikusan megemelkedett fűtőanyag-költségek miatt lehetséges szociális konfliktusok élet. Az LNG-terminálok (leszámítva Norvégiát, ahonnan részben az új szállítmányok jönnek) az Oroszországnál a demokráciát, az emberi jogokat és hasonlókat tekintve erkölcsileg nem sokkal jobban álló közel-keleti olajsejkségekkel kötött szerződések megvalósítását szolgálják, igaz, ezek nem jelentenek katonai fenyegetést.

A koalíciós megállapodás egyik prioritása, a klímavédelem aktualitása más jelentést kapott: a megújuló forrásokból származó energia, a dekarbonizáció

⁵ <https://www.dbwv.de/aktuelle-themen/verband-aktuell/beitrag/mehr-oder-weniger-blank>

kérdése az energiafüggetlenséget is szolgálja, ami az atomenergiának a 2011. évi fukusimai katasztrófa utáni leépítése után a háború miatt kapott további aktualitást. Mindez erős hatást fog gyakorolni a területfejlesztésre és -rendezésre, legalábbis, ha a koalíció akarata érvényesül: „A szárazföldi szélenergia nyeresére az ország területének két százalékát szükséges kijelölni. A területi cél közelebbi kialakítása az Építésügyi törvénykönyvben történik.” (1834–1835. sor) Németország területe 357 386 km², tehát ennek 2%-a csaknem 7150 km², vagyis egy akkora terület, mint Schleswig-Holstein tartománynak nagyjából a fele, avagy Berlin területének majdnem pontosan a nyolcszorosa – már ez a két összehasonlító adat jelzi a kihívás nagyságrendjét. 2030-ban a szerződés szerint 680-750 TWh bruttó áramszükséglettel kell számolni, amelynek 80%-a cél szerint megújuló forrásból kell, hogy származzon (1797–1798. sor). Piacgazdasági eszközként a koalíció az EU emisszió-kereskedelmének erősítését szorgalmazza (1892–1893. sor, ez a liberálisok keze nyoma), ugyanakkor – mivel szemlátomást maga a koalíció sem bíz a „megújulók” állandó hozzáférhetőségében és megbízhatóságában – átmeneti időre „modern gázerőművek építését” szorgalmazzák (1894. sor), lehetőleg eddigi más erőművek meglévő telephelyein (1901. sor). Ez utóbbi megfelelő gázmennyiség hiányában nagyjából ad acta került, mint a koalíciós egyezmény sok más szándéka is. Mindaddig, amíg az Ukrajna elleni orosz háború folyik, nagyobb szociális jótétemények osztogatására – amit pedig mind a szociáldemokraták, mind a zöldek igencsak szeretnének – egyelőre nincs lehetőség.

SZERZŐINK

BRENNER JÁNOS (1954, Budapest) okl. építésmérnök (Drezdai Műszaki Egyetem, 1976), építésügyi asszessor (Frankfurt, 1984), Doctor of Philosophy (PhD, Budapesti Műszaki Egyetem, 1997), címzetes egyetemi tanár (Budapesti Műszaki Egyetem, 2008), építésügyi tanácsos, majd főtanácsos (Hamburg, 1984–1992), építésügyi igazgató a Német Szövetségi Közlekedési, Építésügyi és Városfejlesztési Minisztériumban (Bonn, majd Berlin, 1993–2019), jelenleg nyugállományban városépítési szakértői és kutatási tevékenységet végez Berlinben.

DOMANICZKY ENDRE (1979, Budapest) jogász, történész. A Mádl Ferenc Intézet vezető kutatója, volt konzul (Canberra, Melbourne, Sydney). Kutatási területei: összehasonlító jogtörténet, alkotmányjog, nemzetközi jog, illetve az angol-szász országok magyar diaszpórájának története.

GARDA DEZSŐ (1948, Kolozsvár), történész, nyugalmazott egyetemi előadó-tanár, 1996–2008 között országgyűlési képviselő a romániai parlamentben. 26 könyve, 138 nagyobb tanulmánya és több mint 500 írása jelent meg. Öt tanulmánykötetet szerkesztett. Döntő szerepe volt a magán- és a közbirtokossági erdők visszaszolgáltatásában, a székelyföldi egyetemalapításban.

GRÓH GÁSPÁR (1953, Budapest) irodalomtörténész, kritikus. A Köztársasági Elnöki Hivatal volt igazgatója, a Magyar Szemle főszerkesztője.

ILLYÉS GYULA (1902–1983) háromszoros Kossuth-díjas magyar költő, író, dráma-

író, műfordító, lapszerkesztő, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja.

ILLYÉS MÁRIA (1944, Budapest) művészettörténész, műkritikus. 1975–1992-ben a Szépművészeti Múzeum 19-20. századi gyűjteményében dolgozott. Írásai a 19. és 20. századi magyar és európai művészettel foglalkoznak. Édesapja, Illyés Gyula irodalmi hagyatékának gondozója.

KELEMEN ZOLTÁN (1969, Dombóvár) magyar nyelv és irodalom szakon végzett a József Attila Tudományegyetemen, filozófia szakon a Kossuth Lajos Tudományegyetemen. 2002-ben doktorált a Szegedi tudományegyetemen, ugyanitt habilitált 2011-ben. Jelenleg az SZTE BTK Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszékén docens. Kutatási területei a kisebbségi és emigrációs kultúrák vizsgálata, kortárs magyar és világirodalom, a popkultúra, az emlékezetkultúra, valamint ökológia és technológia kapcsolata. Legutóbbi könyve, magyar irodalmi tárgyú kritikáinak gyűjteménye *Az olvasó beleír* címmel 2022-ben jelent meg.

LUDMANN MIHÁLY (1959, Debrecen) festőművész, művészettörténész, tanár. Festményei, grafikái a nyolcvanas évek második felétől szerepelnek csoportos és egyéni kiállításokon. Főleg szépirodalmi műveket illusztrált. Több mint húsz éve foglalkozik a 19–20. századi magyar építészet történetével.

REINHARD OLT (1952, Haingrund) újságíró. Mainzban és Gießenben tanult germanisztikát, történelmet, politológiát, publicisztikát és néprajzot. 1980-ban szer-

zett diplomát, és a Frankfurter Allgemeine Zeitungnál dolgozott szerkesztőként (1985–2012) és tudósítóként Ausztriában, Magyarországon, Szlovákiában és Szlovéniában (1994–2012). Német, osztrák és magyar egyetemeken tartott előadásokat, mintegy 100 tudományos közlemény szerzője. 2017-ben elsőként kapott Magyarország Barátja Díjat.

PÁNCZÉL HEGEDŰS JÁNOS (1974, Budapest) történész, kutatási területei Mindszenty József hercegprímás 1956-os helyzete, közjogi szerepe, politikai krédója, illetve Molnár Tamás pályarajza és filozófiája. PhD fokozatát a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen szerezte, eredményeit önálló kötetekben, tanulmányokban publikálta (esztörténet, politikai filozófia, politikatörténet, eseménytörténet). A Nemzeti Közszolgálati Egyetem Molnár Tamás Kutatóközpontjának volt ösztöndíjas kutatója, a Metropolitan Egyetemen, a PPKE-n, és az Óbudai Egyetemen oktatott.

PETŐ ZOLTÁN (1986, Mezőkövesd) az Eötvös József Kutatóközpont/Molnár Tamás

Kutatóintézet tudományos munkatársa. Kutatási területe a konzervatív politikai gondolkodás esztörténete. A XVIII. századi brit politikai filozófiai gondolkodás jellemző paradigmáinak vizsgálatát követően, érdeklődése a XIX–XX. századi (angolszász és német) konzervativizmus, illetve a két világháború közötti magyar politikai gondolkodás/politikatudomány területére is kiterjed.

S. KIRÁLY BÉLA (1957, Sóvárád) író, politológus, a Magyar Szemle szerkesztője, a Nouvelle École folyóirat munkatársa. Egyetemi diplomáit Kolozsváron, illetve Budapesten szerezte.

SZÁNTÓ F. ISTVÁN (1964, Budapest) eszszéíró, lapszerkesztő, tanár, a Kemény Katalin-hagyaték gondozója. A Pécsi Tudományegyetemen tanít.

TÓTH KLÁRA (1953, Nyíregyháza) filmkritikus, publicista. Dramaturgként több játék- és dokumentumfilm munkálataiban vett részt. A Magyar Szemlének 1996–1999-ig szerkesztője, máig állandó filmkritikusa.

Újdonságok a webáruházban

A Magyar Szemle Könyvek sorozatának köteteivel bővült webáruházunk kínálata.

Látogasson el a www.magyarszemle.hu oldalon található WEBSHOP-ba,
és válogasson könyvkiállításunkból!

Ugyanitt megtalálhatóak az **Országút** és a **Magyar Szemle** folyóirat
legfrissebb és archív lapszamai is.

Megrendeléseit rövid határidővel kézbesítjük postán vagy FOXPOST-on keresztül.



Miskolczy Ambrus
**Román nemzetgyűlés
Gyulafehérvárott
1918. december 1.**
(Magyar Szemle Füzetek)
2019, 107 oldal
1800 Ft



Molnár Tamás
Visszatekintés
(Magyar Szemle Füzetek)
2021, 93 oldal
1500 Ft



Herczegh Géza
**Magyarország
külpolitikája 1914–1945**
Magyarország a vilgháborús Európában
2021, 435 oldal
4800 Ft



Horányi Károly
A Vízöntő küszöbén
Tanulmányok Kodolányi Jánosról,
Márai Sándorról és Szabó Lőrincről
2019, 467 oldal
2900 Ft



Kodolányi Gyula világa
Tanulmányok és méltatások 1982–2017
2018, 232 oldal
2900 Ft



Szabados Szabados
Szabados szabadság
Granasztói György válogatott írásai
2018, 460 oldal
3200 Ft



Borsi-Kálmán Béla
**Elvetélt bizánci
reneszánszból Nagy-Románia**
Egy állameszme etnogenezise
2018, 230 oldal
2900 Ft



Király Béla
**Harangzúgás vagy
laikus humanizmus**
2019, 428 oldal
2900 Ft



Szent-Iványi Domokos
Visszatekintés
1941–1972
2016, 842 oldal
5800 Ft

Kellemes
vásárlást
kívánunk!



magyarszemle.unas.hu



A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány
Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
ENTZ GÉZA

Alapító főszerkesztő:
KODOLÁNYI GYULA (1990–2017)

Főszerkesztő:
GRÓH GÁSPÁR

Nyomda:
VIRTUÓZ KIADÓ ÉS NYOMDAIPARI KFT.

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt.

Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az
ország bármely postáján, a hírlapot
kézbesítőknél, www.posta.hu
webshop-ban

(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
emailen a hirlapelofizetes@posta.hu
címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest
címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a
Magyar Posta Zrt.-nél: [www.posta.hu/](http://www.posta.hu/storefront/)
[storefront/](http://www.posta.hu/storefront/), 1900 Budapest,
06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 7200 Ft

A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033

Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu

Külföldön a befizetés időpontjában
érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és
a Magyar Szemle Könyvekkel
együtt
az alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ;

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrassy út 45.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

valamint a LÍRA hálózatában,
Budapesten és vidéken.

MINDEN KIADVÁNYUNK
KEDVEZMÉNNYEL
MEGVÁSÁROLHATÓ
AZ EÖTVÖS UTCAI
SZERKESZTŐSÉGÜNKBEN.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni.

A szerk.